

БІАЬРГАШ
ЧОХЬ МАЛХ

БІАБЪРГАШ ЧОХЪ МАЛХ

дийцарш

71085

✓

ГРОЗНЫЙ
НОХЧ-ГІАЛГІАЙН КНИЖНИ ИЗДАТЕЛЬСТВО

1986

8

ФИЛИАЛ
с. Давыденко

АЧІОА - МОНТ. МОСКОВСКОЕ
ЦБС ЧИАССР

Художник. А. В. Ясцев

С 60 **Солнце в глазах.** — Грозный: Чечено-Ингушское книжное издательство, 1986. — 152 с.
60 к. 3000 экз.

Прозехъ шайн дуьххьарлера гулчаш йохуш бу хIокху книгин авторш. Вайзаман-хойн чолхечу юк'аметтигех, перан сатийсамех, гуллакхех ду сборника юк'а дахана дукхахдолу дийцарш.

С $\frac{4702640000-42}{M135(03)-86}$ 26-86

С (Чеч) 2

НЕКЪАН ЮЪХХЪЕХЪ

Хіара сборник хіоттийначу произведенийн авторш шайн корматаллийца, дахарх болчу кхетамца, хенашца тайп-тайпана пах бу.

Нагахъ Кибиев Мусбек пхеа поэтически сборникан автор а, книгашъешар-хошна дукха хенахъ дуййна вевзаш а велахъ, аьр вай, Тагаев Сайд-Хьасан хіиннца вавлла шен кхоллараллин новкъа (цуьнан ткъе шиъ шо ду).

Сборник дІайовалучу Кибиев Мусбекан прозехъ вайна карайо хьалха цуьнан позехъ билгала хилла йолу башхалаш — авторан ша-тайпана вастийн система а, дуйнене хьежар а.

«Седарчийн чІара» цІе йолчу дийцарехъ Къьозанан-Юман Іаламан башха суьрташ а, халкъан юкьарчу нехан ша-тайпа васташ а кхолла ницкъ болу яздархо санна билгалволу Кибиев.

Ткъе «Новкъахъ» цІе йолчу дийцарехъ авторо тІе тидам бохуйту денна а нисдала тарлучу моґларерчу гІуллакхна. Амма иза дийцаран турпалхочунна ех-ха ойланаш йойту, цуина шен оздангаллина хьалха долу декхарш дагадоуйту гІуллакх хуьлий дІахІутту.

Коьрта болх позехъ беш ву Яншуркаев Султан а, цундела поэтически васташ дуккха а карор ду цуьнан дийцаршкахъ.

Іаламат дика нисдедла Султанан шен дийцарийн коьртачу турпалхойн къонахалла а, хиламан болар а, кхиар а гайтар. Цуьнан дийцаршкахъ вайна карор дац совнаха дешнаша, куьцана дехкина суьрташ.

Юсупов Султан говза яздархо хилла хилар гуш ду, цуьнан кху сборника юкьара ша дийцар дешча а. Иза лирически проза ю, шен мукъам а, шен поэтически суртхІотторан гІирсаша болуш. Цу башхаллица Юсупов Султанан проза герга ю нохчийн турпалаллин илleshна.

Къона прозаикаш Давлетукаев Анзор а, Эдельбиев Мустафа а, Юсупов Сайд-Іали а шайн йозанан хотІаца мелла а вовших тера бу: царах хІораммо а забаречу кепехъ дуйцу шайн тидам тІебахначу адамех а, церан гІуллакхех а. Амма хІора а вовшах къастош шайн-шайн башхалла а карайо церан произведешкахъ. Нагахъ Давлетукаев Анзора беламечух цхьаболчу нехан амали бІаьрла гайтархьама пайдаэцахъ, Эдельбиев Мустафас сатирически кепара емалдо вайн юкьараллин дахарехъ нислуш долу кхачамбацарш («Марчо» дийцарехъ — бенцахетар, йохка-эцар лелор...) Цу шиннанчух а къаьсташ ю Юсупов Сайд-Іалин забар. Иза мелла а кІеда а, догдика а ю. Цул сов цо беламе деш дерш, дукха хьолахъ, доьзалехъ я гергарчу нахана юккьехъ нислун реза-бацарш ду.

Вайн замано хьалтахиттайо ира проблемаш гайта гIертарца вовшашна гергара ву Цугаев Сулейман а, Хажмурадов Iайнди а. Хетарехь, иза и шиъ ший а еххачу хенахь газетехь болх беш хилла дела ду. Бакъду, Цугаев Сулейман, коьрта долчунна, газетан стиль йита ницкъ а кхаьчна, психологически проза язъян гIерта, ткъа Iайндин дийцаршкахь хIинца а хаалуш ю публицистикин билгалонаш.

Берийн дог-ойла кIорге гайта корматамла авторехь хизар го Яндарбиев Хьамзатан «Стенна йовлхура десте?» боху дийцар доьшуш. Ткъа «КIантана цIе тиллар» цIе йолчу дийцарехь гучуйолу авторан забарчин говзалла.

Тагаев Сайд-Хьасанан дийцаршкахь дешархошна тосадала тарло автор хIинца а бакхийчу яздархойх Iемаш хилар. Амма цуьнца вхьаьна тидам гIе ца баха йиш яц Сайд-Хьасанан нехан амалш а, церан сатийсамаш а гайтарехь билггала болчу кхиамийн а.

Шайн гIуллакх доггах дечу къинхьегамхойн оьзда васташ карадо вайна Адалаев Асламбекан а, Осмаев Асламбекан а, Айсханов Салманан а дийцаршкахь.

Прозехь шайн хатI ловхуш, дахарера ша-тайпана амалш а, гIуллакхаш а ган Iемаш къахьегар гIехь ду царна а.

ХIокху сборникан авторех дукках берш шайн кхоллараллин некъан юьххьехь лавтта. Теша лаьа, церан исбаьхьаллин прозица дозу гергарло, ханна доцуш, гуттаренна а хиргхиларх.

Муса Ахмадов

Мусбек КИБИЕВ

Седарчийн члара

Сатаса герга даханера. Седарчийн кьегар тлетла серладуьлу-ра: сатосучу хенахь, гуттар а санна, стигал ларжлуш яра. Стигал кьарзийнчу лубстачу седарчаша цкѣа кхуззахь, тхуна тлехула, тлаккха дло-о генахь лаьмнийн бахьашна тлехь, цлеран суйнийн муьргаш еттар. Чатакхийначу тачанан лаьттана гонаха хьавьз-на болу седарчийн хлос боьрзу — уш кылбехьа боьрзуш лаьтта-ра. Цу юккьерчу седарчийн суйнаша наг-наггахь деха а, доцу а сизаш хьокхура стиглахула охьаьгуш.

Чохь а, длаладобгича, арахь а лаьттара лаьмнашкахь бен хуь-луш йоцу, лергаш чу поттанаш йовлла мотуьйтуш йолу кьора тийналла. Бакьду, хлорху чохь соьца цхьаьна длавижинчу накъо-ста, и лаьмнийн тийналла йохощ, наг-наггахь «мхуррут-ччухь!» олий, хар оьккхуьтура. Сатосуш арахь шелъеллера: ноябрь бутт юкъял тлехбаьлла хан яра иза. Шелделлачу клезо а, наг-наггахь цлевзий, човхайора и сема тийналла. Тлаккха, тхо чохь дийшина долчу отешкахьа мох хьаькхча, махо коре схьахьохьура, тулгел-нан шога мотт бердех хьоккхуш, хнэ ен гловгича. Юха а длахлутту-ра йощачу ханна цара йохийна тийналла.

Сарахь, тхойша длавуьжуш, дло-о ларжачу лома тлехула, мо-жа йоккха чкьург санна, меллаша кирчина бутт, со сама а валале кхашкара ломан буьхьа тлехула чу а керчина, длабуьзнера. Седар-чийн ларжеллачу стигалахь кьегар кхин а серладохуш, сатосуш хлуттуш болу бода кларгбеллера.

«Мхуррут-ччохь!» эькхийтира оти чохь сан накъоста юха а. Чухлэьттина шийла хлаваь сихьнккхинера цунна: луьйкьехь пен длаяйна, чохь шелъеллера. Аьрру пхьаьрсан голи тле а тевжина, цо йовхарш туьйхира. Уьш цигаьркаша пехара волийна етташ йов-харш яра. Йовхарш а етташ, маьнги тлера хьалаайавеллачу цо, длабан гергабахана глийла богучу стогаран милт хьовзийна, чохь серлаяьккхира.

Клажвахана йовхарш а етташ, батта чуьра схьаяьккхина, иза

«беломор» цигаьрка латон гІертачу хенахь, и йовхарш хезна, «тІох-тІох-тІох» аьлла, гІамарш а тоьхна, ехха нІаьна кхайкхира, нІаьна дІатийча, цунна тІаьххье, кьахоьтуьйтуш, кІеза цІевзира.

— ПхьовалгІачух ах даьлла, — вистхиллира со, бага гІаттийна дегІ озон самаваьллачу чІерийлецархочуьнга.

— Ойн? Хьо хІун доІа деш Іаш ву хІинциалц со хьала а ца гІаттош, — реза воьчу озаца элира цо. — Кечло, вала. Хьизвелла! — тохавелира Пайзулла.

Катюьхна бедарш тІеюьйхина, чІерийлецархочун сал-пал схьаьцна, неІарх бІаьштинг ца кхетийта охьа а тавІаш, дехьацохь бийшина болу хІусаман дай сама: ца баха бай-йн ког буьллуш, меллаша неІ тІечІаьгІна, аравелира тхойша, иза — хьалхий, со — цунна тІаьхий.

Арахь дуьххьара чуовьзначу шийлачу хІавао, чу даш доьттича санна, базбира кийра. БІагор боуьйтуш, цІена а, авхкенан юк-кьехь ламанан шовда санна, шийла а дара ноябрь беттан араара хІаваь. Оцу хІаваьхь шелдеьлла цІийзарх жимачу кІезин бехк бацара. Иза чІовгІа цІевзира, араваьллачу тхойшиннан аьзнаш хезча.

Сийсара охашимма отех дІагІортош хьалахІиттийначохь лавттару гІуркхаш. ТІе кІац а йиллина, занг доьлла, уьш шийла дара. Схьаоьцуш цара куьйган керан яккьаш а, пІелгаш а дагийра. ГІуркхаш пІелгашна тІелетара. Уьш белша тІе а дехкина, кетарийн пхьуьйшаш охьаозийна, цярца схьалеьцна уьш охьа а тейош, Кьовзан-Іам болчухьа дІаволавелира тхойша. Кхоччуш мажъялаза йолчу баца тІе йиллинера кІац. Оцу баца тІехь боттинкаш а шершош, воьдура со, тІаьхьа хІовьттина.

Іома йнстехьа кхача воьлча, гІовгІа ян йолйіра Пайзуллин резинкин эткаша. Цара, Пайзуллас ког мел баьккхи а, Іоман цхьаьна генан йохалла дІа и гІовгІа бердаша, вовшийн кар-кара луш, дІахьош «шхьарт-шхьирт-шхьарт» дора. Цу эткийн гІовгІа кьаьбсттина сатосучу хенахь а долуш, хІуманна сема долчу Іомана гондІарчу лаьмнаша цхьаерг, лахара, аьттачу кІайчу тІулгаш тІера, хьалаойбий дІо баххьашка дІахьора, важаерг шаьшна юкьахь дІаса бердаша яржайора. Резинкин эткаша иштта, ахьча санна, бохийна тІулгаш охьуш и гІовгІа яьккхина воьлчу цо, сих-сиха кІажьоьхуш, ворхІазза тІекІел йовьттина йовхарш еттару. Уьш тоьхна а ваьлла, «да велла йисса шу» ма аьллинехь, магнитофонни ленти тІе уьш дІаязйинча санна цунна тІаьххье, цо санна, ворхІазза тІекІел йовьттина йовхарш лаьмнийн бердаша схьатухура, «да велла йисса шу!» а олуш.

Пайзулла санна, чІара лоцуш стаг кІезиг ву аьлла хезна, кхуьнца селхана хІокху Кьовзан-Іома тІе веана со, тахана сатосуш цу гІуллакхах шекваьллера: кхуьнан «ботфорташа» тІулгаш охьуш йоккха гІовгІа а йора, и гІовгІа, черми чохь санна, бердаша яржайора, чІерий кьехкош. Сема а, хІилла долуш а болу хІа-

ра-м хІунда буыйцура, кѣхкаш боцу чІара а лацалур бацара хІара цхъаьна волуш. Пайзуллас а, цунах ца дешаш санна, лаьмнийн бердаша а тІаьххий-хьалхий йовхарш а еттар, царна «да велла йисса шу!» а олура, хІокхо хи Іийдалуш болу мара шина пІелга озабора, иза ет санна, Іаьхара.

Йистехула малхбалехъа воьдура тхойша, хьалха иза а, цунах велаза ца Іалуш, цунах кѣжаш вогу тІаьхъа хІоьттина со а.

Лаьттах тоьхначу дечган шуьйрачу хьостамах зІенаца дихкинчу гила-кемина тІекхъачча, сецира Пайзулла. Гила-кема, дІанехъара ах хи тІехъ хьалаайбалуш, тІаккха хаккалой охъайоьдуш, сахиллалц деттаделла тІе кІайн чопанаш а хІиттина, кѣхка говр санна, дІа а, схъа а кхийсалуш Іара. Мотор йолуш доккха гила-кема дара иза. Цунна тІера мотор дІаяьккхина ах шо а сов хан яьллера. Доккха а, хакка хала а долу дела, тІера телхина мотор дІаяьккхичаьхана дуйна цу гила-кеманах кІезиг пайда оьцура Іомана гондІарчу лаьмнийн басех летгачу тІулгах доьттинчу цІе-ношкахъ Іаш болчу шина-кхаа доьзало а, шобтан а, кІиранан а де-ношкахъ Іома тІе садаІа богІучара а.

— Гила-кеми тІехъ лобцу вайшимма? — хьаттира ас Пайзулле реза воцчу озаца. Ас цкъа а, гила-кеманна тІехъ Іомана юккѣ вахана, и форель олуш долу лецалуш доцу бакъ-чІерий лецна дацара. Цул сов, суна пийсгаш хьакха а ца хъара. Иза хъарцар ду бохургга-м дага а ца деара суна: иза харца дукха шуьйра дара.

— Йистехула тІе ца вахало суна хууш йолчу меттиге, — жоп делира Пайзуллас, — зІенна тоьхна догу дІадоккхуш. — Хи хьаладаьлла Іома чохъ. — ДІо тІехъа хаал, гІой, ас дІатотту хуна хІара, — аьлла, догІа даьккхина ваьлча, зІе гила-кеми тІе а тесна, тІаьхъара кІур баьккхина, боданехъ седа санна, цигаьркин юьхьиг къагнийра. Гила-кеманна тІехаале и шозлагІа цигаьрка оьзна чекхъаьккхина, дІакхоьссира по. ХІинца йовхарш ца еттар. Ткъа наггахъ озабой, ет санна, мара Іехабора. Хьорканашна хи кхочуш, хи чу а ваьлла, гила-кема чІоггІа дІатоттуш, кхосса-велла хьалха тІехнира иза. Гила-кеманна юккѣ тоьхначу у тІе а хиьна, пийсаг хьоькхуш, цуьнан юьхьиг Іалашоне ерзо волавелира. Юьхьиг къылбаседехъа йирзича, куьйгаш тІе туйнаш а тоьхна, уш вовшех а хьакхийна, пийсагаш хьоькхуш доладалийтира гила-кема. Иза чехка доьдура: хи тІе ца детташ а, сиха а хьоькхура Пайзуллас пийсгаш. Хетарехъ, и пийсгаш кхузах схъа дуьхъара хьоькхуш дацара. Иза дика билгало яра муьлххачу а чІе-рийлецархочунна.

— Кхо Іовдал хъанаш олу хъий хъуна оьрсаша? — забар еш, хьаттира ас Пайзулле.

— ТІаккха... — ладогІа кечвелира иза, пийсагаш хьекхар ца сачош, тай тоьхча санна, лодка нийса дІадуьгуш.

— Царах цхъа Іовдал ву олу, пийсагаш схъалацале, юххехъ чу

куйгаш йотта шортта хи доллушехь, куйгаш тIе туйнаш тухуш верг.

— И-м хезнера суна, — хабар юкъяхдаьккхира Пайзуллас, забарх кхетта. — И ритмий, рифмий бохуш ерг хIун ю хаьий хьуна а? — хаьн тIера лаьцна хабар долийра.

— Ахь хIун до царах?.. — Дика хаац, делахь а, цхьанхьа царах лаьцна книжка-м ешна ас, — элира цуьнга, шелделла тIар-маIарш йовлла ши куйг, гоьл тIе гIуркхаш охьадежкина, ахкетаран пхьуьшашна чучча а дохуьйтуш.

— Ойн? ХIун до бохург хIун ду? Дера воллура, Iедало цхьана моIанах сом а луш, матар а тесна, туьканийн терхеш тIехь дIа-хIиттийначу книжканаш тIехь ерш санна йолу стихаш язъян. Царна юккбехь сайниг а товш хир яцара аьлла хета хьуна?

— Ахь язъен йолчу стихийн меттиг а царна юккбехь яра ян-м. Делахь а, оцу стихашкахь цхьа маьIна хила деза, хIора моIа адаман дог-ойла тIома йоккхуш, оьшуш долу керланиг церан хьечу а, кийра а доссош, жовхIарна тIехь иза хьовзийначу хенахь ловзу маьлхан зIаьнарш санна, шена чохь деган йовхо а, хьекъалан кIоргалла а ловзуш хила беза... Вайшингахь доцуш долу, цаьрца хила дезарш дукха ду!.. — элира ас Пайзулле.

— МаьIна ду-кх хьуна, — бохура, шек дIа а воцуш, Пайзуллас, — царна юкъя даладахь: хIара лаьмнаш а, лаьмнашкахь йолу цана а, цанашлахь дежа жа а, жана тIаьхьа болу жаIуй а, хIора жийно шала деш долу Iахарий а? — Гуттар а дика хир ду жаIуьнан васт, иза хьацар даьлла кIадвалар а гойтуш, коьрта кIайн пес тиллина вара иза аьлла, кIаргдахь. — ТIаккха? Кхин хIун, дала стиглара Джабранл-малике Мохьмад-пайхамаре схьа-кхехьийтина сураш ду моьтта хьуна оцу книжканаш тIехь? — Яздан буьйлалуш берш буй, яздина бовлуш берш буй, — бохуш, оцу радион наштарап кедачухула схьа мохь а бетташ и стихаш а йовшуш, цара а язIо уьш оцунах лоций? Со ваха ца мега, таттавелла, оцу цхьаболчарна, яздан буьйлалуш болчарна юкъя? Эхь хетта Ийр вара моьтту хьуна? Сол яккхий старIанаш а ма ю царна юкъяхь?!.. Iедалах, коьртаца муьрг етташ, екхаш Iаш?

— Ца хетара, хьо ваха, хьо эхь хетта Ийр ву-м!.. Ткъа цхьа-болчарах лаьцна Махка тIехь маьждигехь аьлларг хезний хьуна?

— ХIа-ан?

— Вайн Iедал тIедале хьалха, цкъа цхьана дийнахь маьждиге ламаз дан гулбелла хилла юьртара нах. Ламаз дина а бевлла, уьш ара бовлуш, пезагашна тIехула юхуш йолу ши кало ца карийначу царех цхьаммо ламазна баьхкинарш совцош, мохь тоьхнна, аьлла:

— Нах ян а яцара шу!..

ХIора а шена-шена иза аьлла моьтуш, шаьлтанах катобхна, чухахкавелла.

— Цхъаберш юккъера дIабаьхча! — тIетовхна калош яйначу стага.

Наха шаьлтанаш беттанаш чу йоьхкина.

— Битахьа и цхъаберш а, важаберш а: сискал-мижарг яккха гIерташ бара уьшша-м!.. И ритмий, рифмий бохуш ерг хIун ю дийцахьа суна, хьайна уьш хIун ю хаахь, и шиь ший а давелла йиссариг! ЖовхIарш а, царна тIехIуьтту баьццара маьлхан зIаьнарш а ца юьйцуш.

И шиь ший а Пайзуллина хIун ю хууш ши хIума яцара, схьа-гарехь. Цунна и шиь хIун ю ца хууш дика а дара, хIунда аьлча...

* * *

Хабаршка ваьллачу тхойшинна хаа ца хууш, стигал боданах дIалуьттуш, серлайоккхура лаьттана гондIа маьлхан чкьург хаьхкина йогIучу замано. Стигал, Пайзуллин шовзткъей ворхI шо, денна тIаьхьа хIора де шен гонна тIехьерчош, тIехьарчийна яьл-лачу серлонах бода дIалуьттуш, хецаелла йогуш йолчу маьлхан чкьурго макхийнера. Хьалхуо лаьмнийн баххьех хьекхалуш Iаьр-жачу стигалахь муьрг етташ хилла долу седарчийн суйнаш, хIин-ца халла бен гуш доцуш, гуттар а гена девлла, бос баьхьна дара. Оцу седарчийн санна бос баьхьна йолу Пайзуллин юьхь а яра чкьечкьаршка оьхуш дIаса хьобжуш а, синтеме йоцуш а. Цо пий-сагаш хьакхар кхин а сихдира.

Гила-кемано тIаьххьара ног туьйхира, цхьана бердана тIехдо-луш. Иштта тIаьхьа битира охашимма кхин ши берд а. И мокха тIехула чукхозабелла, тIаьххьара берд лаьттара, ворхIазза тIе-кIел динна цIенош санна.

Лаьмнашна тIехIиттина кIайн-мокха мархаш кьасталуш сер-лаяьллера. Аьтту агIор хьалххьахь, тхойшингахьара агIо горгьел-ла болчу Iаьржачу ломан басешкахула хьаладолу Iаьржа томма-гIанаш хIинца шерра кьаьстара. И Iаьржа хьобкхнаш хIиттинера ломан басара буц ягийначул тIаьхьа.

Тхойща тIехваьллачу бердал жимма лахуо болчу бердана гола а тоьхна, гила-кема чухьаьвзира боккха ах хIоз бинчу шина бер-дана юккъе.

Иза бердана тIехьа ма-даьллинехь, ондда баккьашна тIетелаш хилла болу мох, гира мохь дIабаьккхича санна, букь байбеш, тIе-хьара дIабелира. Махна баккьаш тетта кIордийначух тера дара: иза, дуьххьара коча оьллинуцу гIоматах паргIатъяьллачу аьрхачу эмалках тера, тулгIеннийн баьццаруо гаь сеттош, аьрру агIор эк-кхаш, Iомана тIехула кьилба-седанан агIонгахьа хьаьдира, шена тIаьхьа иштта баьццаруо Iуьйренан серлонгахь кьегош долу гаь-наш сетто аьрхачу эмалкийн рема эшна.

Шина берда юккъехь тийна дара. Лергара поттанаш дIаевлча санна хетара кхузахь.

Хӳсамден жен жӳаӳла летира, дӳо-о, ахчаккхарма хиллал ге-
нахь тӳаӳхьа йитинчу отешна тӳехьара схьа. Цунна тӳаӳхье лети-
ра кхин цхьаӳ а, Хьотин лулахочун жӳаӳла. Цаьршиннан аьзнех
тера аьзнаш долу, пхийтта-ялхийтта жӳаӳла летира кьорра бердех
схьа. Тӳаккха, чуьра араваьллачу Хьотин йовхарш, кар-кара луш,
пхийттазза-ялхийттазза туьйхира бердаша.

Тийна дара.

Юман дӳанехьарчу йистошца, мокха текхарг санна, сетташ
бодучу некъан асанна тӳехулара ламанан баса, мокха яйн марха
тӳе-тесна ю мотталора, цига хьала, кхочуш якъаялаз яолчу ба-
ца тӳе кӳац йиллинера. Цунах тера дара тхойшинна тӳехьарчу ло-
ман нийсса прах хьаьдда баса а, кӳац тесна бос баьхьна долу,
заманан йохалла лелхийтина бердаш а.

Дегӳ хеббана хьабош, шийла яра йуьйре.

Бердана тӳехьа ваьлла, гила-кемана тӳера чувовссича, мокха
чхараш лилххинчух чуюьхначу дечган боцачу хьокханах зӳе дӳа-
оьцуш, вистхилира Пайзулла.

— Томе хеташ йоллу цхьа меттиг схьалоцур ю ахь. Дӳасалелар
а, гӳовгӳа яр а дихкина ду хьуна чӳерийлецархочунна. Хӳокху мет-
тигехь, ахь мицчанхьа мӳара чутесча а, чӳара лацало.

Тхойша лаьтта меттиг ерриге а яцара ткьа метр а. И меттиг
берд текхна яьллера. Бердан бух ши-кхо метр хиллал хи кӳоргехь
гуш бара, тулгӳенаш яьхкича, куьзган чохь санна, хица сетта а
сетташ.

— Мицча хӳюьттича а бен а дац суна-м, — элира ас.

— Хьуна хала хетийта ца боху-кхи ас. Массанхьа а цхьатерра
ккузахь чӳара лацалун дела боху. Тӳулгаш кегош, дӳаса а ца лел-
чахьана, хабарш дуьйцуш вела а ца виьличахьана, чӳеро, хибухара
муцӳар хьала а йоккий, «нӳаьна тӳебиллиний ахь?» — олий,
хотту бӳаьргашца. Цуьнга вист а ма хила, бӳаьргашчу ши бӳаьрг
а хьажабай, «Хӳан» дагахь алий, мӳара чутаса. Ахь чутесна болу
нӳаьна, ша кхаба хьо веаний хууш болчу цо, жӳаьло санна, кӳом-
сарш тухуш, кхоллур бу хьуна. Ткьа хӳокху тӳехь тӳулгаш кегий-
ча, ца хууш а ког тасабелла хичу беана тӳулг шен коьртах кхе-
тарна кхьоруш болу иза, дӳо-о дӳанехьа а болий, шина кога тӳе
а хӳуттий, лаг дахдой, схьахьожу. Велавелча, шена нӳаьна ца
бала шех воьлу мовттуш, цӳога а ластадой, дӳабоьду. Тӳулгаш ца
хьедича, жӳаьла санна, хьасталой, сетта а сетташ, богӳий, схьа-
хӳутту. Хӳара чӳерий-м институташ чекхьаьхча санна, хьекьал до-
луш а дай, жӳаьлеша даарш!.. Хӳан, делахь хӳета, со хӳоккхуза
дӳахӳуттур ву, хьо вайша схьаванчухьа валий хӳотта.

Сайна цо билгалгьаьккхинчу меттиге дӳа ца воьдуш лаьттара
со, хи чу хьоьжуш. Баьццаруо бос эцна долу хи, бердех чутекхна
тӳулгаш гуттар а кӳоргехь а гуш, сирла дара. Бӳаьргаш лаамза
дӳахьажабойтура дӳанехьарчу, Юман бердех схьаболий, шозза-
ккузза цунах а хеташ, хакккалой хи чу бужуш болчу тӳулго.

ТІаккха, иштта бердах схьабаьлла тІулг, тхуна тІехъа хи чу кхетара, я хьалха хи чу бужура.

Кхийса а луш, ловза девлира бакъ-чІерий. Суна хьалххяхь лаккха хи чуьра хьалаиккхина, шалха кхетта, керла даьккхина цІий хьовкхуш дехкича санна долу даккхий цІен тІедарчий къагош, «шхьап» аьлла, агІо хих туьйхира ондачу чІеро. Цунна тІаьххье, даккхий догІанан тІадамаш Іома чуьрчу баьццаруо бос болчу хи тІе обгу моттуьйтуш, кхийсадала сихделира кегийнаш. Іома тІехъ баьццара бІал боккхуш хьовкхуш хилла болу мох, хебаршка даханчу хин тІаьхь-тІаьхьа гатлуш йолу аса лаха йистера хьарчинна тхойша лаьттачу схьакхачо, тийра.

Баьццара некъан тІоьрмиг баьстина, аьрру куьйга бертиг лаьцна, аьтту куьг чухийзош, цхьа хІума-м ловхуш вара Пайзулла. Цуьнга а, цуьнан тІоьрмиге а рогІ-рогІана хьовжуш, чохъ нІаьний долу банка а карахь лаьттара со. ДІа а, схьа а кегайора цо тІоьрмиг чуьра сал-пал. Ловхуш ерг карош яцара. Я карийннашехь, со волчоьх схьа ца обцура. Шена а кІордийначух те-ра дара цунна тІоьрмиг чу куьг хьийзон:

— Хьо йисса хьайн да велла! Мица кьайлаза яьлла хьо! — аьлла, тІаьхььара а цу чуьра схьанїцира зударийн кучан юхах яьккхина бесара, хьарчийна бехчалг. Юккьера яьккхина, пхийтта-ялхийтта буьртиг чІерийн Іов сан куьйган кераюккье йовьхира. — Шиь-кхоь буьртиг биллича а тоьар бу хьуна. — Карахь ерг хІун ю хьан? — хьаьжира иза нІаьний чохьдолчу сан карарчу банкане.

— НІаьний ду-кх, — жоп делира ас.

— ХІаь-а! НІаьнешца ловцу хІинца чІерий? — хьаж хабош, гІуркхана тІевахара Пайзулла. — Чохъ Іов йолуш хьайна чІара нисбелда Іовдний чуьра Іов схьаяккха. Массарна чохъ а цхьа Іов ю хьуна — кхин даладелла яц ас тІеюьллуш ерг а.

Іаьвнаца чІерий ас лецна а дацара. Иза мІера тІе муха юьллу а хаацара суна. Цунна юххе веара со, цо муха юьллу хьажа.

Аьтту куьйган гола гІуркхан стоммачу агІор тІетелюш, цунна тІехула гоьлехь саттийна пхьарс биллина, куьйгаца гІуркх лаьцна иза ирах берзийна хьийзош, тІера леска яьстира Пайзуллас. Цхьацца буьртиг Іов мІеран юьхьнгах чекхйоккхуш, жимачу гороххал болу пхи буьртиг тІебиллира. Суна чІерий ловчуш гинчу чІерийлеархоша санна, гІуркх ластийна, мІара хи чу ца тосум аьрру куьйга схьалаьцнаболу мІара лескане шега генна дІаоза-бойтуш, гІуркхан юьхьнгах леска юлуш, чутесира. Иштта лелочу гІуркхо мІара хи чу тосуш шок йовьтийла дацара.

Цо санна, пхи буьртиг Іов мІера тІе йиллина, хи чу теси-ра ас а мІара, сайна дІахІотта билгалъяьккхинчу меттиге вахана.

Пайзулла лаьттачохь, цунна хьалха хнэ чІара боккхуш олуш долу «чхьоп» хезира суна. ДІахьаьжира. МІера тІехъ бетталуш хІаваэхула хьаьвззина богІу боккха чІара аьрру куьйга лецира

Пайзуллас. Иза ткъе итт сантиметрал а боккха хила мегара. Шина а аглор цѣн горга тѣдамаш — цѣн горга даккхий седарчий долчу бакъ-чѣро, мѣра тѣра схъабоккхуш Пайзуллас шен букъ лаьцча, шуьйра доккха цѣла туьйхира цуьнан ахкетаран пхъуьйшах. Мѣра схъабаккхича, карахъ сетта а сетташ, сикхдира кетаран пхъуьйшах цѣла деттар. Иза цо, багах чекх чѣшалг а йоккхуш, ехачу кѣомалан тѣрга тѣтесна, оллаболуьйтуш, берд иккхинчух чу чѣшалг йѣллила, ирах ѣллира. Тѣе йов йѣллила мѣара чутесира. Вахана, оцу чѣре хъажа сакѣамлуш волю со, иза ирах ѣллинуху бѣжущу лаьттара сайн карахъ болу мѣара а бицбелла. Чѣрий лѣбучу хенахъ юххерчо новкъарло яр ца дезаш волю со цуьнга хъажа ца вахара. Чѣра, садолуш, кхузза-добазза бердах а кхетта, дѣтийра.

Сан тѣус меттах хѣовш а бацара. Ворхѣазза-бархѣазза хъалий-ѣхъий яхара Пайзуллин гѣуркхан юьхъиг йѣцачу хенахъ. Ешна тѣра йов дѣаялла-те, аьлла, хетта, мѣара схъабаккхира ас. Кѣлейх тера пѣелга тѣе летара йов. Хетарехъ, сарралц хи чохъ латтийча а и йов мѣра тѣра дѣаер яцара. Хъалхалеррачу аьлла юха а чутесира мѣара. Иза цхъажимма схъанехъуо тѣус хи тѣе бужущ хи буха бахара. Тѣус цхъажимма хи тѣехула озийра. Сецира. Юха цхъа-ши метр хиллал хи тѣехула бадийна баьхъира тѣус. Дѣахий-цира. Ца кхийра иза схъабаккха: мѣерана тѣра йов яьхънера чѣро. Пхи буьртиг йов тѣе а йѣллила, жимма схъанехъуо чутесира мѣара. Тѣус хи тѣе бижар а, раз а хѣош, иза хъалхахъа хи тѣехула бадор а цхъаь хилира. Гѣуркхан юьхъиг а саттош, ши метр хиллал аьрру аглор бодуш, тѣаккха аьтту аглор бодуш хи чуьра хъалабогѣура чѣра. Куьйгал боккхуо лаьржуо бос букъа тѣехула хъаьдда бакъ-чѣла бара хъалабаьккхинарг. Чѣра кочар тѣе а тесна, бисина пхи буьртиг йов мѣра тѣейиллира. Чутесира. Тѣус хи тѣе бижира, иза чѣро нийсса дѣабадийра хи тѣехула. Хѣинца а чѣра хъалабаккха ца кхийра — баьсса бара мѣара. Мѣерана тѣейилла кхин йов яцара, ас лаьцначу чѣра чохъ иза ца кариьра суна.

— Кхин йов юй хѣобгах? — хавттира ас Пайзулле.

— Схъавола! — элира цо.

Вахана дѣахѣоттича, ткъех чѣла кхозура цуьнан кочара тѣехъ. Ткъа охашимма мѣерий хи чу тесна пхийтта минот а хан ца яьллера.

Пайзуллас, со шена тѣекхочуш тѣехъ чѣла тѣехъ болу мѣара хъала а боккхуш, иза беттабала а битина, хѣинца яьккхина, сирла а; кисель санна, коча а йѣлу йѣохъкира сан кераюккѣе. Цѣелла йов дуткъа чкѣор долуш а, тѣеюьллуш мѣро чкѣор дохийча, коча клей санна, тѣдамаш хуьлий, мѣерана тѣра охъаюьдалуш а йѣлу йов яра.

Пѣелгашина юккѣехъ шершаш, дукха хала тѣейиллира йов мѣерана. И тѣейиллина а валале, цхъа чкѣор бен бухахъ хѣума ца

юьсуш, охъаледира, шозлагла йиллина Юв а иштта охъаледира, мѣра тѣхъ чкъоьрнаш дубтуш.

— Хѣра тѣхъ соцуш-м ма яц?! — элира ас Пайзулле и Юв тѣхъ ца сацарна иза бехкен волуш санна.

— Меллаша йиллахъ сокур ю хъуна! — дара роґѣра чѣра хи чубра боккхуш волчу Пайзуллин жоп. Хи чу кѣн буьртигаш кхийсна моттадолубтуш, цо чѣрашна Юв тесира.

Юв тѣхъарчу тѣуга тѣе а йоьккина, банки чубра баьккхина берстина батѣа боллу нѣаьна тѣбиллира ас мѣрана. Чутесира мѣара, хъелуш санна, сихвелла. Цхъа минот а, пхи минот а елира. Тѣус меттах дѣахъовш бацара. Нѣаьнех хъожа ца боккхура чѣро. Тѣера нѣаьна дѣабаьлла-техъа, аьлла, схъабаьккхира. Ах олла а белла, тѣхъ бара нѣаьна. Меца хилча май баттахъ ишттачу нѣаьнина тѣе а боґѣура чѣара.

Пайзуллас чѣрашна тѣхъ деш дерг ирча эхъ дара. Цуьнан карарчу ґѣуркхан юьхъиг тѣера чѣара схъабоккху а, мѣрана тѣе Юв юьллу а хан дѣаьккхича, саццаза хъалий-охъий, хъалий-охъий делара.

Керла нѣаьна тѣбиллина, мѣара хи чу а тесна, ґѣуркх охъа а биллина, шелдаларна тѣармаѣарш йоьлла долу ши куьг ахкетаран пхъуйшашна чучча а дахийтина, бердах букъ товжош, дѣахъоьт-тира со. Ах сахът а сов хан дѣаелира тѣус меттах ца хъовш. Тѣуга тѣе йиллинчу ѣаьвне хъаьжира со. Иза сирлачу кегийчу туь-тех тера яра. Цунах цхъа буьртиг схъаьйцира ас. Иза чѣаґѣбелла бара, махехъ ловсарбелла. И Юв тѣейиллича, мѣрана буьххехъ соцура. Хъалха а санна, мѣрана тѣейиллира пхи буьртиг Юв. Мѣара хи чу тесира. Тѣус хи тѣе божар — иза хи буха бахъар — цхъаь хилира. Схъабаьккхира. Мѣара чутесна тѣус хи тѣе божар, иза хи тѣехула раз дѣабадор цхъаь хуьлура. Чѣрашна тѣхъ Пайзуллас дийрриг дан волавелира со, наггахъ болчунна чубра Юв йоккхий, сирланиг хи чу а тосуш, жимма онда ю аьлла хеташ ерг тѣуга тѣе а юхкуш. Сан кочар а ѣаьржуо бос болчу а, можую бос болчу баьццарчу а бакъ-чѣраша хъаладузуш дара.

Муьрг тохар йоццачу ханна тийра. Тѣаккха юха а, мѣара чутаса а, хъалабаккха а лара ца войтуш дѣадоладелира. Тѣаьхъара а баьккхира ас. Пайзуллас баьккхинчул болу боккха чѣара. Чохъ Юв хила мегара кхуна, аьлла, гай ѣаьвдира. Кхо-биь буьртиг чубра Юв елира. И Юв, хила герга яханчу хорбазан юкъ санна, цѣен а, тѣхъ цѣен дуткъий пхенаш долуш а яра. Чѣогґѣа ѣаьвдира чѣара. Цхъа кана хир йолуш онда а, нисъелла а йолу Юв елира цунна чубра.

Муьрг тохар ґѣелделча, Пайзулла волчухъа веара со. Бес-бесарчу бакъ-чѣраша лавтта ийзадора, ши юьхъиг шад беш дѣаьйхкина иккхинчу берда юккъе тоьхначу дечган хъостамах кхозучу, доккхачу шина кочаро. Уьш динера хѣор ис-исс чѣерана юккъе цхъацца боккха чѣара а тосуш. Цу шина кочар тѣхъ мел лахара

а цхъа бІей ах бІей чІара хир бара. Юкбал тІехдаьлла кхин цхъа кочар а дара кхуьнан дІанехъуо, тІулгаш тІе охъадиллина.

ИтталгІа сахът дара. Со тІекхочуш, муьрг тоьхна, тІус хи буха баьхъира Пайзуллин. Пуркх чехкка хъалатуьйхира цо. Амма чІара, юккѣ хъалабалале, хецабелла, хІайтѣаьлла, хи буха бахара, Іуьйранша самаваьлча, арахаьжначу суна стиглахъ гина долу цІен-горга седарчий хІаваэхула сеттинчу сехъарчу агІона тІехъ хи чу а хьош.

Пуркх охъа а биллина, дуьзна доцу кхозлагІа кочар схъаэцна, гила-кеман чуьра чІерий, схъалехъош, кочарна тІе тийсира цо. Хан эрна ца яйа цкъа ша лавцна болу чІара кеман чу а тосуш, уьш гулделча, кочарна тІетуьйсун хиллера цо. Кеман чуьра схъалехъийна кочарна тІе теснарг итт-цхъайтта чІара бара. И кочар вукха шинна юххе хъалаоьллира. Аьхначу хечин хаьн тІе чІераша дашийна куьйгаш а хъаькхна, кисанара яьккхна «беломор» цигаьрка латийра. Боккха кІур баьккхна, пза чу а тоьхна, ша кхаа сохътехъ биьчу балхана реза хилла, аьтту куьйган пІелгашна юккъехъ керчош, цигаьркан юьхъиге хъаьжира. ТІоьрмигна тІевахана, цу чура схъанийцира кІомалан юткъачу тІийриган ах-уьйринг. Сийсара дІавиьжжалц хабарш дийцинехъ а, тахана-м цигаьрка узучу юкъана а цхъа кечам ца беш, эрна хан дІаяхийта воллуш вацара Пайзулла. ТІехъара схъаэцна уьнах чІешалгаш а яьхна, цхъа метр ах метр хиллал еха тІийринг хадийна цунах лахий, лакхий дІайиьхира и шиь. Кочар дина ваьлча, кхин цкъа бердах хъалаоьжинчу кочаршна тІехъ долчу чІерашка а хъаьжна, ша шена реза хилла элира Пайзуллас:

— Хъайн делхъа дийца суна, и ритмий, рифмий бохуш ерг хІун ю?

— И чІерий цкъа нес чІара буьллуш, тІаккха боккха цхъаь буьллуш кочарна тІетийсар хІун ду хъан? — хаьттира ас Пайзулле, цо динчу хаттарна жоп луш.

— Ойн?.. Маса чІара лавцна хайта тийсиа-кх? — воьхна-а, жоп делира, шен суна хууш йоцу цхъа къайле гучаььлла-те, аьлла, хетаделла, дог ца доглуш вела а къежна.

— ХІинца айхъа кечийириг хІун ю хаьий хъуна? — элира ас цуьнга а хъаьжна. — ХІора могІарехъ итт-итт дешдакъа а йолуш, сонетан бейтта могІа бац оцу юх-юххе тесначу шина кочарна тІехъ берг? Сонетийн курс еш ву-кх хьо! Оцу шина кочарна тІехъ, — чІерашка хъаьжна-а, — элира ас, — 140 чІара буй?.. Амма и могІанаш чохъ садоцуш а ду-кх хъан?..

— Бу... ХІун ала гІерта хьо? — аз доьхна-а хаьттира Пайзуллас.

— Ала а цагІерташ эли ас-м. Ритмах лавцна хьоттуш вацара хьо?

— Вара... — халла вист хилира Пайзулла, ша цунах лавцна соьга хаьттина а ма делира бохучу озаца.

— Хьаттинчунна жоп луш ву-кх со хьуна... — Иштта ахьа хьаржина дешдакьош хІора моґларехь а долуш, язйо-кх хьуна и цхьана моґІанах сом луш йолу ахьа йийцина стихаш...

— Хьан сом а, Санета курс-ам хаац суна, — элира Пайзуллас, дешан тІамна кечвелла, — хьайна хезна долу, бІаьргашна цагн-нарг хІунда дуьйцу? — шена хетарехь, иза суна маьІна хууш дол-чу кьамелан архаш шен кара схьалоцуш воллурла.

— И-м суна хезна дац...

— Ткьа хьайн бІаьргашна, хьайна гиний хьуна? — хабар чекхдаккха ца витира со.

— Дера гина-кх!

— КьурІанор ца гина! Ца гинарг хІунда дуьйцу?! — юха а ха-бар юкьахдаьккхира.

— Сайн бІаьргашца и хьекьалан бІаьргашкара дІаяздина хьекьалан хабар деша-м дешна ас, — элира, хІокко долийначух ца кхеташ.

— ЭхІей, кхуьнан дена хила-кх неІалт! — хьекьалан бІаьр-гаш — аьлла, гІуркхана тІевахара иза.

— НеІалт хІунда кхайкхадю чІеран дена? Иза хьан бехках... — хи чу божначу чІеран дена неІалт кхайкхадю моьттуш, ала вуьй-лира со.

— Сан бехках! Сан бехках!.. ЧІерийн да мичахь ю и пис?! Хе-цаделла, дІадехка стаг воцуш лела, хьердаьлла жІаьла! — хІин-ца а хабар юкьахдаьккхира сан.

— ЖІаьла муха хуьлу чІерах?

— ЖІаьла-м муххале а дара и, цу тІе а — сий доцу, харц чІа-ра а бу.

— Дера, бакъ-чІара ма бара и-м?!

— Делан кьорІанор бацара!

— Іаьндахь долчу маьждигор бара!

— Маккахь долчу рузбанан маьждигор бацара! — багах чопа-наш йора Пайзуллас.

— Ойн?! — цецваьлла, хьаьжира со цуьнга, хІар'а лартІехь вуьй-те, аьлла.

— Ойн, хІета! — лата кечвелча санна, дІахІоьттира иза.

— Ойн, цуьнан шина а арІон тІехь долу цІен седарчий ца гира хьуна? — хьаттира ас, гІаддайна.

— Ца гира кьорІанор-кха, ганне-ам! Хьуна ца гира цуь-нан адамчух тера йоцчу юьхьа тІехь долу морзагалин моь-наш?

— Адамчух тера юьхь муха хуьлу?..

— И ца хилча, бохий ахь? — хьажар сох чекхдаьккхира Пай-зуллас. — И дац хьоьга ас шина сохьтехь дуьйцуш дерг?!

— Морзагалин моьнаш!.. — хІокко лартІехь доцург дуьйцу!

— ХІета... Бутт санна, шуьйра йолчу юьхьа тІехь морзагалин моьнаш! Борша доцу-хабар а!

— Вайшиннах цхъаь лартIехь вац! — элира ас сайн дагахь дер-
риг, цуьнан юьхъа тIе а хьожуш.

— Вац кьорIанор-кх, ванне-ам! — сан бIаьргаш чу хьаьжира
иза.

— Ас хьобга чIерах лаьцна дуьйцу. Цуьнан, бутт санна, йолчу
шуьйрачу юьхъа тIехь морзагалин мобнаш хьуна муха гина-м
хаац суна?

— Ас хьобга Хьотех лаьцна дуьйцу. Цуьнан агIонаш тIехь
цIен седарчий хьуна муха гина суна а хаац-кха?..

Совга иза цецваьлла хьобжура. Цул а цецваьлла со цуьн-
га хьобжура, «хьо хьерваьлла!» шиннен бIаьргаша а бо-
жуш.

Цу тIехь дуьйцуш долу хабар чекхдаьккхира охашимма. Суна
иза обгIаз хIунда вахана ца хаьара. Кхоччуш обгIазваханчу Пай-
зуллас жимма хьалхуо ас лаьцначу чIера чуьра яьккхинарг санна
йолу цIен бос болу керла яьккхина Iов мIера тIе тесна, мIара
хи чу тесира. И Iов цуьнан бехчалга юкъахь яра тахана а, кхана
а чIерий леццал.

Айса гIуркх охьабиллина биттинчу вахара со. МIара хи чу тес-
начул тIаьхъа дикка лаьттира со, чIеро муьрг ца тухуш. Мокха
сана Iуьйре а тоххара тIехъаьллера. Iаьнан юьххьехь паггахь бен
иштта кхеташ боцучу маьлхан и стигла санна, цIена, чекххьаьж-
ча чекх са гур ду мотталуш болчу маьлхан чкьург стигланан ах
чекха хьаьдда чекхъаьккхина, делкьал тIаьхьенга керчара, малх
чубузехъа гулъяеллачу мархашна юккьера схъа ца ялалуш, леккха
стигла айделлачу лаьмнашна тIехь. Куьзган чохь санна, хи чохь,
дIо кIоргга лахахь, партала, паргIат, сан мIара шайна гушсехь
цунна тIе ца богIуш, нека дора кхаа-беа чIеро. Уьш хи бухахь
долчу бердашна юххе догIий, вовшашна эладитта довзуьйтуш сан-
на, дуьхь-дуьхьал хIуттий, латта а лаьттий, шайн-шайн гIуллакхе
сихделлачу адамех терра, сихха цIоганаш ластадоь, дIасадов-
дура.

Къеггина тIехьобжура, тIаьхъара а тохабелла, чкьург санна,
керчина мархашна юккьера схьабаьлла малх. Цо дегI, кетар дIа-
яьккхина йоллушехь, дохдина, боддинера.

Делкъахь охашимма хIума юуш а вист дIа ца хилира совга
Пайзулла. Иза ура-атталла схъа а ца хьожура совга. Кьовзан-ю-
мехъа дIахьобжуш чекхъалийтира цо делкъан хан.

Делкъал тIаьхъа а чIеро кхин муьрг ца тухуш лаьттира со.
Латта кIордийча, вахана, тIулга тIе охьахууш, тIаккха чIерий
дагардеш, Iара со. Ас лаьцнарг берриге а ткъе вуьрхIийтта чIара
бара.

Пайзуллин гIуркхан юьхьиг, хьалхачул а чекха, саццаза хьа-
лий-охий хьалий-охий лелаш яра. Кест-кеста хезара цо хи чу
Iов тосуш.

Де суыйрангахъа лестича, юха а Гуыйранна санна, шелъяла йолаелира. Малх тоххара Кхашкара-ломана тлехъа керчинера.

— Вало! — элира Пайзуллас тлаьхъара а. Со тлеволучу хенахъ цо шен дерриге а члериь тлоьрмиг чу дехкина, иза длабахъа кечбинера.

Иза дира ас а. Тлоьрмигаш а эцна, гила-кеманна тлехууш хаьттира ас цуьнга:

— Кхин лийцин ахъ?

— Кхоъ-ийъ члериан клорни! — доцца жоп делира цо.

Са а дайна, хлинца юха а седарчийн стигал къарзйина стига-лахъ даьржаш, соьгахъа букъ тоьхна пийсагаш хьокхуш волчу Пайзуллас, юханехъа ах некъ охашимма бина аьлла хеттачу хенахъ, гила-кема аьрру аглор, лам бекъабеллачухула чудерзийра. Ас хьалхара зле ийзош, цо хи чу а ваьлла, тлехъара лодка тоьттуш, хала а, атта а гила-кема бай тле хьаладаьккхира. Иза цигахъ а дитина, тлоьрмагашна тийсинчу доьхкаршна чекх пхьаьрсаш дохуш, уьш ги а доьхкина, дло лахахъ лам буьтуш, цхьана халачу ирхонна тле хьалаваьлла, тлаккха цу тлери охьавоьссина, ломана йистехула длавоьдуш юха а Пайзуллин резинкин эткаша «шхьарт-шхьирт-шхьарт» а деш, тхайн хьешан корехъ чиркх кьедачу хлусаме кхечира. Жлаьла летира. Цуьнан латар хезна. Хьота, араваьлла лавтара. Тлоьрмиг схьаййцира соьгара Хьотас.

— Клазиг-мазиг а лацин аш?

— Ткьей вуьрхлнтт-м лецин ас, — сайх жоп делира ас.

— Кхо-ийъ члериан клорни! — хьан хлун бала бу мел лавцца а бохучу озаца элира Пайзуллас.

— Хлара, ялу, йоI, кху члариин чуйраш длаяхав. Хедзий хьуна, хлун даш ю хьо? — сан тлоьрмиг дейтта-пхийтта шо кхавьначу йоле длабелира цо. — Тухи тассов чларишна! — Чай да цкъа, тлаккха яхуриг ю чуйраш, — элира Хьотас, Пайзуллас шена деллачу жовпе ла а ца дуглуш.

Пайзулла, шен тлоьрмиг неларехъ охьабиллина, кетар схьаяьккхина, иза хьала а оьллина, летта йолчу аьчган пеша юххе вахана, охьахира. Оцо гойтура иза кхузахъ дуьххъара а, шозлагла а, кхозлагла а буьйса йоккхуш цахилар.

— Хи делахъ, куьйган дуьлур ма дара? — хьаьжира со Хьоте.

— Хин кьоьлла яц кхузахъ-маь, Аз-маь лам буззина ду, — неI длайиллина, дехъа чохъ мохъ туьйхира: — Же лелей ялав, хлун даш ла хьо, кхузаа хи дав. Тас диц ма-дде! — тлетуьйхира.

Охашимма куьйгаш дилича, стол юккье уьйзира Хьотас. Оцу жимачу йола дукха чехка хьалха диллира тхойшинна: шина бошхепяхъ — тлери лаь глуеттуш долу кхехкийна жижиг, доккхачу

бошхепахъ — довхха, хІинцца деттина долу, добацца юккѣх кегдина хьокхамаш, шина кеда чохъ — буйкѣа тІуо а, юха чайнан Іайгаш, бошхепахъ, кхалларан цастарш санна, стомма хедийна жен нехча а. Хьалха йиллира чай мала еса шиѣ пнала. ХІайтѣаьлла хьийзара и жима хІусамнана: хІо кху цІа чохъ, гуш ма-хиллара, хьеший дуьхьара тІеэцна бацара оцу жимачу йоІа. Хьотас тховца кхача ца бира.

— ХІанцци яѣнаѣ ву-хІ, — элира цо, тховца хІума яа шега аьлча.

Тхойша хІума йиѣна ваьлча, роІ-роІана шинне а куьйгаш тІе хи дуттуш, куьйгаш дилийтира.

Хьотин юьхѣа тІехѣаьжча, гуш дара иза цѣхана хІуманна-ам реза воцуш хилар. Цо шега схѣхьобжуш волчу Пайзулле а хьожий, сих-сиха корта ластабора. «Тхойша шозлагІа буйса йоккхуш шайгахъ Іарна реза вац-те хІара?» — олий, ойла хуьлура сан, тІаккха а «шитта комаьрша кхача хІунда хІоттабо? Цѣха сискал а, берам а белча а ма волура хІара?» — ойла хуьлура.

— ХІан, со дІавижа водаѣ. Паргіат садаІа, — аьлла, Хьота дехѣачу вахара.

ЦІена дилина долу, вовшашна чуччадиллина доккха ши бога неІарехѣа охьадиллина, дІаяхара йоІ.

Иза араяьлча, тІовьрмиг баьстина, барз баьккхина, цѣхана богний чу чІерий а довхкина, Хьота араваьлчачу неІарехѣа а хѣаьжна, «Хьан дена-м неІалт хилахьара», — аьлла, киснара урс даьккхина, цуьнца чІерийн геш этІош, чуьра чуьйраш дІайохуш, уьш шозлагІчу богний чу тийса волавелира Пайзулла.

Дассалаш дара хьалхара бога. Чуьра чуьйраш дІаяьхначу чІерех юкѣа-кара туьха а тосуш, хьала дузуш дара шозлагІа бога. Пайзуллин, тІехѣ дата а детта, цІеша дуьзначу аьтту куьйго даккхий лоппагаш а, чуьйраш а жимма хьалхуо жимачу йоІа чуьра хи дІакховссина деанчу теса чу кхуьйсуре, аьрру куьйга боги чу цІанбина роІера чІара кхуссура. Хьалий-охьий цуьнан букѣ а теІара, дІай-схѣай детта цІий тІехѣ долу ши куьг а, гоьллелц кучан пхьуьйшаш хьаладина, маймалан санна, дуькѣ Іаьржа човш тІедевлла болу ши пхьарс а лелара.

Цѣха сайна хІун ду а ца хууш, вон сингаттам чухІовьттинера суна и сурт гуш. Биллинчу метта, пенехѣа а вирзина, со дІавижира. ХІуѣа а дича а, дІахѣаббинчу бІаьргашна хьалхара дІа ца долура Іуьйранна сайна гина долу Іаьржачу боданна юккѣера схѣакѣедда седарчий, дуьхьал хІуьттущ, хи чу тесначу тІуьсо муьртеттара, Іома йистехѣ, хьалабаьккхина аьлла, Пайзуллина хеттийтина, хѣца а белла, тховгахѣа йолчу агІон тІехѣ керла даьккхина цІий кисточкица тІеуьттущ дехкича санна долу даккхий цІен тІадамаш, чІерана тІехѣ Чатакхийна тачанан юккѣера седарчий санна, хІаваэхѣ сеттара, тІаккха и хІинцца, пенехѣа верзале гина детта цІий долу ши куьг а, дуькѣ Іаьржа човш тІедевлла ши

пхьарс а бӀаьргашна хьалха хьийзара, дуьххьара бӀаьргашна чу-
хиттина хилла седарчийн суйнаш, хьаьвззий, юха а ойланехь
бӀаьргаш чу кхачош.

Сарралц ирахь лаьттина дегӀ кӀадваларо хьаьшнера. Наб
цӀеххьана, ца хууш, и сурташ бӀаьргашна хьалха а хӀуьттуш,
озийра.

* * *

Гуьйранна самаваьлча малх гӀушлакхе баьллера. Чохь тийна
дара. Пайзуллин меттахь цхьа а вацара. Ас йовхарш тухуш хез-
на чувеара Хьота.

— СадаӀин ахь? — хьаттира цо. ДӀайиллинчу неӀарех дехьачу
мохь тоьхна: — Хьада, яллу, схьада, тас-хей, — кхайкхира шен
йоӀе.

— Дика наб йин ас-м. Пайзулла дӀавахана? — хьаттира
Хьоте.

— Пайзулла вита ахь. Аз саца ца вахь, сацуринг вацуш стаг
а ву, чӀари хӀаллакдеш стаг а ву. Саца ас вийринг ву аз, — цуьнан
дӀахьаьжинчу шина бӀаьрго цӀеххьана суйнаш тесира, бӀаьргаш
Ӏаржбелира. — Кхуза садолун баьхкинчарна сомах итт а луш, дӀа
вахьахьой, киланах талавехь пхи сом а даккхуш лелаш ву. Бал-
хара мокьа муха вуьту а хаац и-м. Ас сацоринг ву аз. Эхь а, бехк
а дацуш, ништта до хӀаллак чӀарий? Баа лаццна тоаринг бац, жӀаь-
леша бааринг?! ХӀан, кӀант вахийтина кхин ткъай итт лаьцна. Ови,
талха ца деш, охьукхачаде, тоаринг ду хьона. Пайзулла-м вай
сацоринг ву! — юха а бӀаьргаш чохь хьалхалерра суйнаш а тесира,
уьш Ӏарж а делира. Тедаргучу шарахь ови ца лацциту закон
далу бахуш хезна дац-кха хьона а?

ХӀума йиьначул тӀаьхьа араваьлчачу суна Макажара йогӀу
машен дуьхьал кхийтира. Со новкьа ваьккхина, дӀавахара Хьо-
та цӀа.

Бортови машенан кабинн чохь вогӀучу суна, дӀо-о, селхана
тхойша чӀерий лобцуш хиллачохь гира, гӀуркх сихбинна хьалий-
охьий, хьалий-охьий обхуьйтуш, чӀерий лобцуш волу Пайзулла.
Иза цхьана моӀанах сом а луш, шена чохь итт дешдакьа а долуш
долчу кхоалгӀачу «сонетан» кочар делкьале дуьзна далийта гӀер-
тачух тера воллур. Иза Пайзуллас делкьале, цхьа а шеко йоцуш,
дузур ду. ТӀаккха, делкьал тӀаьхьа, ихьалгӀа кхин цхьа «сонет»
а кечийр ю цо. Амма тамаша бу-кх кӀайн-исбаьхьа кхолларал-
лин олхазар кхана сатоссуш-м цуьнан хьаьжа тӀе хаахь: цунна
доккха тоьшалла дара Хьотин а, Пайзуллин а, вовшашка хабарца
доцуш, хьежарехь сийсара тӀаьхьара а кхоччуш шена цабезам
кхоллабелла хилар.

Новкъахъ

Хиллачу хорбазан дог санна, цийбелла болу горга боккха малх длабуза лахбеллера. Лавтта тле кхуйсуш злаьнарш йоцуш, до-о генахъ, хи буха санна, хлаваа буха боьдуш болу малх, дов-алга дакъа лаьмнийл тлехъа къайла а даьккхина, хлаваэхъ ах оллабелла лавттара. Тукарца иза схъалаьцча санна, мархийн ши-на генан лаьржа ши томмага гора длабузуш боккха хилла ций-беллачу малха тлехъ.

Аренаш а йохъеш, аьхкенан суьйранна дохделла хлаваъ кхер-стара шена тлехула машина хъаьдда йоьдучу новкъахула. И довха хлаваъ Ризванан юьхъах а детталора, чехкка йоьдучу машино лоьцучу махо, дайн юьхъах хьоькхучу бедан пиллаго санна, гил-гаш а дохуш.

Цкъа наб озон юлуш, тлаккха ор-каг долчоьх машина кхос-саелча, бляьргларш а тухий, машенан берте хъалакхочучу ча юккъехъ, дласа а сеттий, толора Ризван.

Некъ нийса болчоьх чехкаюьйлуга машина. И чехка мел ели а шеллуш, Ризванан клужалш ловза йохура махо. Машен чехка мел ели а, мох шел мел бели а Ризванан юьхъ екхалора, дагна там хуьлий, деглана аьхна там хуьлий ша лаччоьх корта хъалаай-бора цо.

Нийсачу новкъахула чехка юьйлуга хъаьддера машен, Ризва-нан клужале мох лоьцуьйтуш, тлерглерта наб дла а йоккхуш. Кес-талга кир тоьхна долу ценош тлех а лелхаш, Гелдагана юккъеху-ла боьдучу новкъахула, шена тлаьхъа ченан аса юьтуш, йоьдуга машен. Иза эвлах елира. Шерачу арахула нийсса боьдучу нов-къахула йоьдуга иза хинца, Эвтарехъа некъ лавцна.

Машенан хъадар лаглуш санна хетта, дегл кладдаларна бодделла волу Ризван хъалаайвелла хъалхахъа хъаьжира. Аьтту аглор некъан йистехъ лавтташ шиь йоккха стаг а, бай тле охъахиьна цхъа йоккха стаг яра. Царна тлехъаьцча, тормоз а тес-на, машен сацийра шофера. Машинна тлаьхъа йоглу ченан аса и цлехъана сецча, массарна а тле чан юьллуш, яьржира гонаха. Сихачу боларца тлееанчу цхъана йоккхачу стага, наг-наггахъ кор-та а эгош, хлора дош ша-ша доккхуш олуш, «Эвтара дигахъа тхо?» — элира шофере.

— Тлеховша, — элира шофера.

— Эхлей, дукха ваха хьо дела! — машенна хъалха тлееанчу йоккхачу стага а бохуш, шен юкъах йихкинчу тийригана клел шен коч а тоьттуш машинан бортах и хъалха а тасалуш, хъалатий-сабелира баккий зударий. — Хьурмат, Себила, оцу кланте хъа-ла кховдаде шайн карара тлоьрмигаш а бохуш, бортах тасаеллера и йоккха стаг, амма и машен тле хъала ялалур ю бохург аьттехъа а дацара. Ша-ша хъалаяла хлора а хъалатийсаяларх глуллакх хир

доций хыъначу царех шиммо, бортах тийсаялар а дитина, Ризване тЮьрмигаш хыалакховдийра:

— ХІан, жима кьонаха, дІаэцал хІара, — аьлла, йоккхачу стага хыалакховдийра шен тЮьрмиг.

Реза воцуш оцу йоккхачу стаге а хыаьжна, схыаэчна, цуьнан тЮьрмиг бен а боцуш шена юххе охьатеси́ра Ризвана. Иштта бен а доцуш шена юххе охьатеси́ра схыакховдийна шозлагІа тЮьрмиг а: Оцу пина йоккхачу стаге, Хьурмат, Себила, баьхна йолу йоккха стаг, ковст санна болу бакъабелла ши пхьарс кучан шуьйрачу пхьуйшаш чурьа гуш а болуш, машинан бортах цаьрца тасалла кхозура. Оза яра йоккха стаг, делахь а и шен оза дегІ а хыалаозийна машен тІе хыала ца даккхалора цуьнга.

тЮьрмигаш шена юххе охьадехкинчул тІаьхьа, бортах тийсалуш хыала ца бовлалучу оцу зударша лелочуьнга бен а доцуш хьобжуш хыъна Іара Ризван ша волччохь. ЧІогІа кІадвелла а, селханалерчу буьйсанна дукха болх бина а вара иза. ХІинца ша тІехь ча дохьуш йолу машен колхозера ехна яккхархьама бинера цо и болх, колхозана тракторца тІулг узуш. Машинан борта тІе хыъна вогуш Ризван воцург, кхин цьха воккха стаг а вара, новкъахь тІехиъна вогуш. Иза а ша хыъналаччохь Іара, хІара жима кьонаха гІаьттина и баккхий зударий хІокхо хыалабохур бухху дагахь.

Машинан бортах тийсалучу йоккхачу стага Ризване элира:

— Хыала озае, жима кьонаха, ши куьг а лаций, хыала озае, сох куьйг Іоттадаларна ца кхерахь. Со-м кьена, хьан ненан ненан хеннара яй — йоІ яций...

Ши пхьарс а лавцна, дечган дакъа делла стомма шалго га санна яй йолу йоккха стаг, атта машина тІе якккхина, ча тІе охьайиллира Ризвана. ТІаккха, вахана, хыалхалеррачу охьахира.

— Э-э, елла ма яла со дела! Хьо-м букара вахана бІешо кхавьчна воккха стаг санна, партал а ваьлла, ча юккъехь Іуьллуш ма ву, хІай кІант, хыалайккха и сан ши накъост а, куьйг хыакхадаларна хьо ца кхерахь, — там боккхур бац хьуна хьобгара.

Хыалха ша машен тІе хыала якккхина и йоккха ши стаг санна, малхехь дакъаделла, генаш санна, долу цаьршиннан куьйгаш лобцуш, хыаланйзош, хыалайккхира цо и шиъ а.

Машен дІайолаелира. Иштта боьлхуш болчу хІокхара, вовшашка а хьуйсуш, некъ бора Эвтарыхьа.

— Хыалха шун заманахь эшарш лакха а локхурий, Хьурмат? — хаттар дира Ризвана, царех шерашна уггаре а йоккханиг иза хила мегара аьлла хетта, юккьера лавцна, цул хыалха цьха а дош аьлла цаьрга ша уьш хІокху тІе хыалабевлчыхьана вист хилла вацахь а.

— Дера ца локхура, жима кьонаха. Дера ца локхура. Я эшарш лобкхуш лела йиш а ма ца хуьлура. Тхан синкьерам

хъаьжкIаш тилочохь бара, эшарш локкхучохь дацара тхан гIул-
лакх... ХъаьжкIаш тилочу гулделлачу тхуна тIе стаг я зуда еача,
цхъаь хIина ца Iаш, дерриге а хъала а ма гIовттура хъуна тхо-м,
тIедеанарг, жIаьла дац-кха, адам ду-кх олий, коьрта чу ойла
хIуттий...

КхидIа хеттарш ца дира Ризвана бакхийчу зударшка: и бехк
шега боккхуш буй ца хаьал жима вацара иза.

Эвтара чу машина ма юьллинехь, и сацIийна чубиссира и бак-
кхий зударий а, воккха стаг а.

— Баркалла хъуна, жима кьонаха, баркалла хъуна тхо Эвта-
ра далорна. ХIун догIу хъуна тхо кхуза схьадалорна? — хаьтти-
ра шофере баккхийчу зударша.

— ХIумма а ца оьшу, хIумма а. Цхъанхъа урамехула чудерза
дешаш шу делахь, ас чувирзина, цIа а кхетор ду-кх? — хаттар
деш хъаьжира цаьрга шофер.

— Гена даха ца деза. ТIоьрмигаш деза дац. Дукха вахаволда
хьо винчу нанна а, дена а. Ирс хъаха ду хьо санна кIант волчу
нехан.

Шоферана баркаллаш а баьхна, ша болх а биша ялийначу ма-
шен тIехь схьабаьхкиначу оцу баккхийчу зударша, ша машен тIе
хъалабахарна мукъане, шена баркалла ца аларна а, шоферана
«ирс хъаха ду хьо санна кIант волчу нехан» а олуш, уьш дIаба-
харна а кхоччуш оьгIазваханера Ризван. «Да висса-кх, — ойла
хилира цуьнан, — хIинца тахана санна, хIоккху машен тIехь во-
гIуш юха дуьхьал кхетар белар-кха и баккхий зударий. Хъалани-
зош уьш машена тIе хъала-м муххале а бохур бацара ас, машен
саца а йойтур яцар-кха! Галеш санна, шаьш ийзош хъалабаьх-
ча, аьлла баркалла ма ду?!»

Эвтара эьла юккъехула а яьлла, Шела боьдучу повкъахула нк-
кхина йоьдура хIинца машен. Оцу машен тIехь кIужало мох
лоьцуш воьгIучу Ризванан корта жимма шел а белла, оьгIазва-
харх метта боьгуш лаьттара. ХIинца кхин ойланаш йора цо:
«Бен-башха а ца хеташ, и баккхий зударий, и оза, дакъаделла
генаш санна долу куьйгаш а лоьцуш, ча тIе охъа ца бехкира ас,
адаманш уьш доцуш санна, генаш долу малхехь якъаелла къарза-
елла дечгаш уьш йолуш санна? ЧIарх аьлла, хъала а нккхина,
машина тIера чу а воьссина, хаза адамех терра уьш машен тIера
охъа ца бехира-кх ас?.. КIадо а йина царна хъалха юьхIаьржа
хIоттий-кх ас со?»

Ша динчун жим-жимма ойла е-еш, ойла еш воьгIура иза. Ша
бакъ цахилар а, шегара доккха гIалат далар а шен коьрта чохь
духа а, духа а чIагIдеш чIагIдира Ризвана. И ойла хилла машен
тIехь воьдучу цуьнга воккхачо бехк ца баьккхича а, хIинца тоьаш
дара: ша-шега бехк боккхуш воьгIура иза, шена ницкъ беш, кест-
кеста поппар беш цунах тоха ша дохьучу ча тIехь меттах хьуьйш.
И бехк ша-шега боккхуш воьгIуш волчу цунна дуьне а, Iалам а

кхечу тайпана ган доладелира. Кабини чу бер а карахь йолу шен
зуда хайина воглучу хЮкхунна дага еара хІинца иза...

Боккхачу новкъахула хахкаелла йовдура машен. Баьццара аре-
наш а, баьццара лаьмнаш а дуьхьал ида дуьйладелира хЮкхарна,
Шелахула чекх а бевлла, цара Спржа-Эвлахьа некъ лаьцча. Малх
тоххара чубуьзнера. МаьркІажан бода кьовлалучу хенахь хуьлуш
ма-хиллара, гІехь хІаваъ шел а делла, борта гІехь вьодучу хЮ-
кхунна дегІа гІе зуьгалгаш хІуьттурса.

Горга ност

Боккха аьтту хетара Iумхина ша Зайиндица цхьаьна нисвелла. Зайиндица атта ду. Цуина шера оьрсийн мотт а хаьа. Дика накьост а ву. Осал вац. Борз санна майра а ву. Мел дукха хIуманаш хууш ву: иллеш, дийцарш, хилларш.

Ткьа наггахь кадаьллачохь уьш дуйцу цо Iумхина. ХIара-м, гIамаро хи санна, Зайиндин кьамелан массо а дош дIахудуш Iа. Ширчу иллеша, дайшца нисделлачара цIа вьугу хIара. Хьалха хIуьтту лаьмнаш, юрт, юртахой. Дайн кхерчан хьожа етталo ой-ланехь...

— ХIан-хIа Зайинди воцуш-м... и вацахьара-м ас хIун дийр дара...» И ойланаш еш окопа чохь Iачу Iумхина тIе хIутту Борис.

— Маршалла хьобга, ламанан леча, — олий, кхунна улло охьалахло. Iумхина хаьа хIара махорке безам болуш веаний а, ах кисет яссоза гIур воций а. ТIехула тIе кхуьнан махорка а уьйзуш хIара цхьацца забарш еш хьийза а во Бориса. Оьрсийн мотт ца хуучу Iумхина ца хаьа, Зайинди уллохь ца хилча, Бориса хIун дуйцу а. Цхьа забар а кхуссий, Борис воьлу, ткьа Iумха ша хIун дийр а ца хууш кхола а кхулий Iа.

Дуьхьара ХIорш бевзаш а нисделира Iумха бехкала воьдуш...

— Борис, — аьлла тIе а веана, куьг схьахховдийра Бориса. Цо иеца ондаллех лата боху аьлла тарделлачу Iумхас, чехкка цуьнан юкьах долу шуьйра доьхка шина а куййга схьа а лаьцна, лаьттаь каравайтира хуьлуш дерг хIун ду кхетале ондачу дегIах волу Борис. Массо а цецвелира Iумхас хIюттийначу кепах, амма Зайиндис кхетийча массо а вела а велира. ЧIогIа бехкала вахара Iумха, амма Бориса белш тIе куьг а тоьхна, цхьа а дагахь мекха йоцуш элира:

— ХIумма а дац, доттагI, Берлине кхачале оьрсийн мотт а, цу тIехула тIе немцойниг а Iамор бу ас хьуна.

ХIорш цхьана болчу кху шина баттахь Iумхина хира Борис ледар воций а, кIиллу воций а. И ца везар-м данне а дацара Iум-

хин, делахъ а Борисах жимма ларлуш вара иза, цуо шен забаршца шена тIе юха а цхъа бехк байитарна кхоьруш. Ша санна, да воцуш кхиъна волчу Борисана хIумма а ца кхоадора Iумхас, амма Борисана, вагон хилча а, тоьар яцара махорка. Шениг масаьрца дIа а узий, гуттар а махорка йоцуш хуьлура и.

Йоккха, «газанан-ког» олу сигаьрка хьарчийра Бориса Iумхин кисет лах а еш. Кхуьнан цIетухица и лата а йнна, бехха чуозош кIур а баьккхина и, тIапъаьлла дIа а байнна, юха цкъа мацца а лилула сийна, татол санна, мерах арахийцира цо. Бориса оццул чомехъ, там хуьлуш и баьккхинча, велаькьежира Iумха.

— Слушай, Ума, — аьлла, долийра Бориса.

«ХIа, хIиница ваьхьи хьуна», — аьлла, ов кхийтира Iумхина цхьанхъа-м кIоргехъ. Бориса кхунах Ума олур, и цо алар бахъанехъ и цIе йиснера кхунна тIехъ.

— Масала хьо цхъаъ волуш виъ немцо дуьхьал кхетча, хIун дийр дара ахъ, Ума? — хаьттира Бориса.

— Стреляйт будем, — элира Iумхас.

— Автомата чохъ патарманаш дац, масала.

— Кинжал резайт, — шен юкъах йолчу Iаьржа мукъ а, ботт а йолчу шаьлтанна тIе ка хьо Iумхас. И кхуо цIера дуьйна схьасана яра... Военкоматехъ элира кхуьнга, шаьлта ца оьшу, герз деззарг лур ду Армехъ аьлла, амма Iумха къар ца лора. И цуьнан дех йисна яра. TIам тIе воьдуш, и йоцуш муха гIур ву аьлла, вара хIара. Iуьйранна хIара новкъа воккхуш, нанас юкъахйихкнина еара и. Iумхас шаьлта дIа ца луш, къовсам болуш тIекхечира, тIехъа хан яьлла волу, петлицаш тIехъ дуккха а ромбикаш а йолу военком. Шен белхалоче хIун ду дуьйцург а хаьттина: — «Йита», — аьлла, шен чувахара и.

ГIалахъ элира шаьлта ца оьшу.

— TIам тIе воьдуш а оьшуш ца хилча, хIара стенна йнна ю? — элира Iумхас и шег аьллаче.

— Пусть, — аьлла, куьг ластийра цигахъ а цхъана хьаькамо. Полке дIакхаьчча а, ламапхо ма ву хIара аьлла, йитара кхуьнгахъ и. Шаьлтаница долу датон доьхка-м хIокхо, шена хормицца шуьйра доьхка делча чухула дихкира...

— Кинжал а ца хилча хIун дийр дара ахъ? — элира Бориса, шовкъе а волуш.

ХIара соьгара билггала цхъаъ даккха гIерташ ву-кха хьуна аьлла, кхин а тIе кхола а кхоьлина:

— Хьобга хатта воьгIур вара, хIун де ас аьлла, — дерзийра Iумхас похчийн матте а волуш.

— Правильно, — элира Бориса, Iумха оьгIазваха воллий а хиъна.

— Чехка схьавагIахъара-кх Зайнди, — бохуш, садуура ой-лано. Зайндица сержант цIе елла а, и командир хIоттийна а захетара Iумхина, амма вукху агIор диллича, новкъарло еара оцу

Гуллакхаца: Зайндин дласавийлар алсам хуьлура, ткъа и воцуш ша дала орца доцуш хетара. Маттах-м хIара гIеххъа кхета воьллера, амма дика бийца ца хаьара, эхь а хетара.

— Мацах Аслахана эли бохур-кх, Iункар газет а лаьцна: «Кхета кхета, амма деша ца хаьа». Цунний а дайна и хьал ду-кх соьгахь, — олура Iумхас Зайндига.

— Мотт цхьана дийнахь ца шарло, Iумха, хьох воьлур волуш цхьа а вац, эхь а ца хеташ бийчал ахь, — олура Зайндис.

«Зайндина-м ма хаьа иза, ша баьккхича санна...»

— Ума, хьо жаIу волуш, лаьмнашкахь цкъа а борз Iотталорий хьуна дуьхьал, — хаьттира Бориса.

— Iотталора, дера, борз а-м.

— Дийцахьа, муха?

— Муха? Берзан шен амал ма ю. Цкъа юкъа иккхина нисбелла ши жий дера бийра сан цо.

— Хьажахьа, изза ду-кх кху фашисто лелорг а. Цеххьана тIе а летта, шен кадаьлларг деш.

— Ума, хIун дира ахь цу барзана?

— Иййра-кх. ХIун дийр дара цунна кхин?

— Вот, хIай-хIай! И дийр ду хьуна вай фашистана а, — элира Бориса, озна яьллачу цигаьрки юьхкана доггах тIе шен эткин кIажа а таIош.

— Шуьша вай немцошна ца гайта, кIур боккхуш ву моьтту суна, — олуш тIехIоьттира Зайнди.

— Селхана бат йохийцахьана, кхин зIок къадош а бац уьш-м, — олуш, хьалагIаьттира Борис. Iумха-м цул хьалха хьалаваьллера.

— Хуур ду и-м цхьа-ши сахьт даьлча, — дожийра Зайндис ойланца шен пилотка гоьл тIе а юьллуш, охьа а хиира шинела тIома тIе.

Хинна Iаччохь шен «двухверстка» олу карта а даржийна, оила йнна:

— Борис, хьайн пулемет Климчук волчу агIор яккха еза ахь, — элира Зайндис, хетарехь шен цхьана хаттарна жоп луш.

— Iумха, противотанкови гранаташ мас ю вайн, — хаьттира цуо карти тIера корта ца айбеш.

— Шийтта.

— Шийтта муха ю, вайн итт бен хила езаш ма яцара, хила-м дуккха а хила езара уьш, яцар-кха.

— Цхьа ший-м ас, карийна, эшахь бохуш, лелош яра...

— Эша-м хьаха оьшуьр ю...

— Iумхин тIоьрмиг чохь дика лехча второй фронт а карор яра вайна, — аьлла, забар йира Бориса, Iумхе бIаьрг а таIош.

— КIентий, КIентий, хьовсийша, хьовсийша, — бохуш, малхбузехьа хьуьна мере куьг а оьхьуш тIевеара Климчук Федор. Цо куьг кхийдочу агIор дIахьавсира массо а. Немцошний, кхарний

юккѣ кхевдина аьрру агӀор болчу хьуьнан мерана гена йоццуш говр лавттара. Лавтта хьала яьлча санна, цӀеххьана гучуелира иза. Массо а дуй баа кийча вара и цигахь пхи минот, мичара, шикхо минот хьалха яцара аьлла. ЦӀенкѣ санна шера яра меттиг, амма август беттан довхачу дийнахь гӀуьттучу тевно, дажкарое сана, лечкѣайора и.

— Кхоам бу-кх цуьнан, накъост сержант, хьайба делахь а, кѣа ду-кх цуьнан, юьйр ю-кха и, — элира Климчука цхьа вас йолуш. — Ледар говр яц-кх хьуна и, — аьлла, тӀегуьйхира цо. Колхозан говраш делорхо болх бина вара и хан яьлла «буденновски» даккхий мекхаш долу, цхьана хенахь кавалерист хилла во-лу кьонах.

Дехуе Iачу наьрт-аьрстхочун дегӀехь волчу Степановс, шен карарчу иччархочун тоьпан оптически Iалашонна чекх а хьаьжна элира:

— ТӀехь нуьйр а ю цунна, цхьа километр сов эьккхаш генахь а ю и.

— Немдойн хир ю и... ХIан-хIа, вайн цхьана командиран хир ю, юхадовлуш йисина, генара еана хила а мега, шен хьуьнах лела кӀорда а дина адамашна тӀе тӀерта... — иштта шена-шена хетарг олура бIаьхоша.

— Троянски говр-м яц те и? — элира Бориса, шен забар ца юьтуш волчу. Цхьаберж бийлабелира, цакхеттарш хаттарца хьаьвсира.

— Ас-м боккѣалла а боху, немцоша вай ле а дина, и говр лаца цхьаь вайта а, тIаккха и, гIап-аьлла, схьа а лавцна, кийчча «молт» бу аьлла, вахьа дина ду и.

— Дуй, накъост командир? — аьлла Зайиндигара гIо дийхира цуо шена хетарг тӀечIагIдан.

— Тайп-тайпана хила тарло, — элира Зайндис я Бориса хаттарна, я шен дагахь долчуна жоп луш. Юха буьйр даран озехь тӀегуьйхира:

— Мухха делахь а, сема хила деза, — аьлла.

— Дуй биъча, немдой а бу-кх хьуна и дIайнга тебаш, — элира Бориса шен хьалхалерчу тӀера вухуш.

— Э-э-эх, — аьлла, Борисе а хьаьжна куьг а ластийна дIаволавелира Климчук шен метта.

Iумха-м и говр гичахьана ша волччохь лавтташ вара, цу агӀорхьара бIаьрг ца боккхуш. ЧIагIо ян мегар дара цунна кхечара динчу кѣамелех цхьа дош ца хезна аьлла. Iумха тергал веш волчу Зайндина ца хаьттича а хаьара цуьнан дагахь дерг а, цо шеге олу дерг а. Амма ца хаьара ша цунна дуьхьал жоп муха лур ду. Амма цӀеххьана дагадаара:

— БIаьхо Ахмадов... — схьавирзира Iумха. Цуьнан бIаьргаш чохь хаалора мел воккхаверца буьзна бу цуьнан кийра. И ойланца а, шен дегIан массо а меженца а говр йолччохь, оцу говран

нуыйрахъ вара. И Зайнди́на гира, и схъа ма вирззинехъ. Цхъана ханна вуыйхи́ра Зайнди. Ёумха кхийти́ра. Ша вист хилале, ша и говр ялон ца вахийта бахъана дуй Зайндис лохьург. Оцу кхетамо, чIарх аьлла, бос дIаийци́ра Ёумхин юьхъ тIера.

— Ваша вешо юьхъIаьржа хIотто де ду-те хIара, Зайнди? — элира цо меттах ца хьовш.

Цхъа деха къамел, дукха дешнаш тIекIел деттадели́ра Зайндин дагахъ. ХIан-хIа, и къамел дина вер а вацара, дийца лур а дацара, я оьшуш а дацара хIинца. Ёумхина иштта а хезаш дара и кхуьнан бIаьргаш чохъ. Амма.

...Дац, — элира Зайндис хьеделла жоп луш Ёумхин хаттарна. — Ларлуш хилалахъ, — тIетуыйхи́ра, цо ца оьший хуьушехъ.

— Шек а ма хиллахъ, — серлаели́ра Ёумхин юьхъ.

Пелхьочо санна дайн аратеси́ра цо саьнгар чуьра шен дегI. Делкъе яра. Малхо нийсса чуеттачу зIаьнарша дохдинера латта. Ёумхина-м хаьа ша цхъа пIелг а лаьттахъ хьалакъастахъ вукху агIор болчарна, экъа санна йолчу арахъ гур вуй. Цициг санна тебанера и. Жимма, куьг аьрру агIор теIаш, ваха веза бохура шашега. Цо тидам бинера арени, шера хетахъ а, жимма кьилбехъа таьIаш хиларан. Саьнгаршина гена валале дагадаера ша герз доцуш новкъа валар. «Новкъара юхаверзийча пекъ ца тов хьуна, бабиниг», — хезира шен дененан аз. — «Хаьа, баба, хаьа», — цхъанхъа-м дагалацамехъ меттахъхъайра ша бабига олуш хилларг.

Малхо ягийна буц йоцчу лартIехъ яра, амма орамаш онда дара бецан. Хьалха куьг а кховдош, и юххехъ схьалоцуш, текхаш дегIа-на атта дара. Цкъа лами тIехула, когаш а ца бохкуш, куьйгашца кхозалуш хьала вьодуш санна хетара. Шашь ишкола тIехъа лаьт-тачу лами тIехула кьийсалуш, куьйгашца хьалаэхар дагадаера. «Немцошна а ма ю и говр гуш», — бохуш, деттачу оьвно, текхна вьолуш велахъ а, ведда вьодуш санна хьотуйтура.

Цкъа а ца сецира хIара. Цкъа а корта хьала а айбина, хьаж а ца хьаьжира. Цуьнан дегIана хаьара — говр йолччу кхаьчча ша сокур дуй.

«Хьалха кхачар, хьалха кхачар...» — и ши дош шед санна дет-талора кхунах. Царшиммо лоллура. Сецира.

Говр кхунна аьтту агIор иттех гIулч генахъ яра. Цунна хIара хаавели́ра. Кхунна ша санна. Цо цкъа «хуррр» дира, жимма кор-та а ластош. «Хир ца хета», — билгало йира дагахъ. Кхунний, говраний юккьехъ яине а йоцу цхъа колл яра, лоха а, гIеххъа луьста а йолуш. И аьтту бара. «Вайниг ю», — билгалдаьккхи́ра кхо нуьйр гича. «Дин бу. Расха дин. Мустапас ма олура говран уггар дика бос расханиг бу. Цуо шело а, йовхо а лов».

«Лахара балда тIехулорчул доккха ду. МераIуьргаш лекха а шуьйра а. Хьаж — шуьйра, лергаш — деха, бергаш — еха а, Iаьр-жа а, кIажа — горга, букъ — лекха, чож — готта, бIаьргаш а,

неГларш а — Габржа, когаш шуьйрра дласатесна ежа... Дин бу, дин!»

«Со-м хIара эца Веданан базара веача санна ма Iа», — хададо шен говре безам бахана вицвалар. Цхьанхьа-м меттахьхьов цхьа бовха синхаам: Ма ваша ву-кх, Зайнди, суна цо йнна юхьха-кIайIла...»

ХIара тIетекхаш шена гушшехь меттах ца йолу говр. «ТIом безза кхунна, дера девза вайн духар а-м». Дубрста схьалоцу. Меллаша кулла улло озайо. СхьайогIу. Хаьа. Вевза. Говрана-м адамначул дика вевза шениг. Ондочу куллан серах дIатосу кхо говр. Ша кулла тIехьа. Дубрстанна тIекхочче. ХIокху есачу арахь колл чIагIо ю. Блов ю. ХIинца тIе а хIьна дIаэккхийтича? Говрана кхетахь? Яда-м хьаха йодур яра хIара, мох санна. ХIан-хIа, Iийр вац немцо кхунна тIе ца кхевдаш. ВогIуш хила веза цхьаь. Масех велахь? Хир вац. Дукха хилча гарна кхерам бу. Цхьаь хир ву. Осалниг вогIур вац. Воуьйтур вац. Яхь хир ю церан а. Яхь йоцуш муха хуьлу адам. Говр сингаттаме йолу. ЛадобгIуш ю. Ма хуьлура эвлахь... йихкина газа охьа а юьллий... говр хаьхкина воьддушехь хьалаэца езара. Мадас а оьцура. Iза а хир ву цхьанхьа тIом беш. Мустанин газа ма йнира, иштта яьккхина, Элдарха волчохь кхехка а йина. Газа юхаерзо еза, олура Мустапас тIекхаьчча. Забарна олуш дара и. Цунна хазахетара шегара иштта газа яьккхича. Хьажахьа юккьех хIун ду дагаобхург. Маса ву. Цхьаь! Схьавола. Хьажахьа, цуьнан а, цуьнан духаран а мука-дехкан бос. Ма эрна теба хьо. Говр реза яц.

«Хьо хIун деш ву?» — бах говран бIаьргаша. Ма йоха хьо. МостагIунна хьалха доьхча-м хьаха ду вайшинна эхь. Схьавола хьо. Цкьа а буса ламанан гIотехь, цIеран гонаха Iаш, доттагIаша вовшашка кхийдош йолу горга ност кагйиний-те ахь... ХIокхо-м ца йицийна автомат. Муш. Хьай, говза я! Дубрстанах муш а тесна генна хьалха а ваьлла дIатекхар ву аьлла. Хьай, говза я! ЛадобгIу. Автомат коча тосу. Цхьа а вац боху шена новкьахь. Муш диканиг бу. Элан салаз еккал. Буьхьхьехь мIара а бу. Кечам бина веана».

Дубрстанна тIекхевда деха пIелгаш а, тIехула девала цIен деха чохь а, тIехь даьржина кегий а, даккхий а тIедарчий а долу куьг. Цунна тIехула дуьжу кхин цхьаь. Немцо Iадаво. МеттавогIу. Важа куьг дададо орцах. Цунна тIе а дуьжу кхин цхьаь. Дий куьг ду вовшах тасаделла. Маршалла хобттуш дац. Дист хуьлуш дац. Кьовлалуш ду. Куьйгийн а ю яхь.

ХIинца цкьа цара кьасто деза. ХIара шиь ван а вац. Куьйгаш ду. Онда-м ву боху куьйго... амма... ХIан-хIа, горга ност кегийна вац. ХIан-хIа, цхьа а ца кагйина хIокхо. Кагйийр яра мовттуш ву. Кагйийр яц. Горга ност чIогIа ю. Яйдакха говрахь гена гIур вацара. ЦIога дардийр дара шен. Хьо хьуо вахийтича машенахь, танки чохь генна гIур вара. Декьашна тIехула. ХIан-хIа вохуьй-

тур вац. Горга ност каглур яц хьобга... ХІаѣ, каглур яц шега бах. ДІахеца бах. «Кѣурд» бах. «Кѣурд» аьлча дІахеца веза. Кестал-гІа хІумма а дийр дац цу куьйгаша. Яхь дІаели цаьргара. ХІинца царна чохь хІумма а дац. Э, Гирман, хьо галваьлла. Чекх-болу некъ бац ахь хьалалаяцнарг. Сихвелла хилла хьо. Сих-велла...

Цкха тхан эвла ондалла лата валийна хиллера цхьаь. БугІа ю хІара, аьлла. Верззина, верриг тІе хьакхараши а хьекхна, коча хьан кочара аьчгаш санна, жайнеш а оьхкина ву бохура и. Верстана, зобртала тІехьаьжча буьрса ву бохура. Тхан эвлара Гирма лаьтта бохура, цунах юхалург даьккхина датон сом а диллина. Онда тата дели бохура цуьнгара, Гирмас оьхьатоьхча. Юьх-Іаьржа хІоьтти бохура. БугІа ца хиллера и. Ша ю моттаделла хиллера. И вуьзна, верстина стаг хиллера, хІан-хІа бугІа ца хиллера.

Хьо а моттаделла веана, Гирман. ХІума моттаделча, юьхІаьржа хІутту. Дера хІутту. Со хьаьнга луйши ву? Меттах а ца хьов немцо. Шодмаш санна Юькху хьалхахь Іумхас дІахецначохь цуьнан ши куьг. Хезар-м дацара, делахь а гІовгІа ма слахь. Гой хьуна, хьо хІинца хІокху хьолехь вен стаг ца хета суна. Дола хета суна хьо вер. Къонах вац хьо. Со ламаро ву. Тхан стаго ша стаг воций хайитича, и юьхІаьржа хІоттош ду. Вен а воь оха-м, амма верал а хала ду юьхІаьржа хІоттар. Стаг воцу стаг бен ца хуьлу тешнабехке, ца лета зударех, берех. Оха ишттачун хеча йоккху. И Іедал ду тхан. И-м шира Іедал ду, дукха хенахь дуййна схьадеана. Шун ду дац ца хаьа суна ишттаниг. Хила деза. Хеча лелош волчо, ларьян еза и. Ца ларийча...

Іумхас йиш-маІа йо, ша аркъал верзийначу немчоче — хеча охьаяккха олий. Ца кхета. Муьшканца кхетаво. Немчочо рогІ-рогІана бІаьрг туху шен шина а куьйге. ХІаѣ, цу тІехь бакъ лъ хьо. Оцу шина куьйга яккха лур яц хеча. Дера тІе а юхалур ма яц. Ира хІоттаво. Хаьа герз тухур дац цхьана а агІорхьара. Шайниг — шайниг ву бохуш. Говр мел лаьтта тухур яц цхьаммо а. ТІехулара а, чухулара а иий а хеча охьайоккху немчочунна тІера.

«Хеча тхан коча йокхуш Іедал ду, иштта... Со Іу ву. Іуьно би-на шад баста хала бу. Хьан куьйгаша-м достур дац хуьнжар а. Хьо стаг велахьара ас сунт виьр вара хьо... Автомат а ца оьшу хьуна. Хьобга лаг оза лур дац...

— ХІинца ахь хІун дей?.. ДІаверзаво немцо малхбузехьа. Куьйгаца гойту нийсса дІа. — Кхийтин хьо? Немчочо жоп ло йиш хьалча санна:

— Я, я, ниht морт, ниht морт.

— Хаац ахь хІун бах а. Борисана хуур дара ахь бохург а. Хьобга дийца а хир дара цуьнан.

Іумхас юха куьг а лоций, нийсса немцой болчу агІор олу:

— Хьо дласате!ахь, — юха аьтту а, аьрру а агюр куьг а ластадой гойту, автоматан лога т!е п!елг буьлла.

— Нихт, нихт, — олу немцочо.

Нийсса д!а корта а ластош и, ч!ог!а г!ерта Iумхас бохучух ша кхеттий хаййта. Мотт ца хаахь а кхетта и шена нисделлачух, Iумхас лелочух а. Х!инца и шен са д!адахьа г!ерташ ву.

— Яхийта, — олу Iумхас.

Немцо шен деха меттахьхьалуш доцу, массо а м!ера к!ел п!еш х!иттина долу куьйгаш а охкадой, кочахь г!юмат санна, йихкина хечеш а йолуш д!аволадо. Говран хьалха бертал а вьожна цунна т!ехьа а хьожуш Iа Iумха. Немцо юхахьожу. Iумха иштта вайча синхаам хуьлу ша вуьйриг цахиларх. Кхин юха ца хьожуш вьоду. Немцо гена ваьлла. Юккье ваьлла хир ву. «Х!аь, х!инца новкьа вала веза...»

Тийна дара. Цхьана а агюрхьара цхьа а герз а дацара долуш. Амма Iумхина хаьара шина а гюр берш хьовсуш хир буй, и вьоду немцо гуш хир буй а. И иштта дан а дара.

Зайндин взводехь массо а хьаькам гулвеллера. Шен командни пунктехь стереотурбан чухула х!ара сурт гина полкан командира полковника Савченковс хаьттира гонахь болчаьрга, и х!ун ду аьлла. Амма цхьа а вацара дала жоп долуш.

— Кху сохьта х!ун ду а хьажа, соьга схьа а хаййта, — элира цуо реза воцуш. Дукха хан ялале веара Зайндис шега дийццинарг дахьаш ординарец.

— Черт знает что! — аьлла, шен каскех цкьа ка а тоьхна, юха и д!а а ластийна шен хурашка т!етаПош коьрта а тиллина ара-иккхира иза КП чуйра, цунна т!аьхьа вуьйш а. Берриш схьабаьхкира Зайндин взводе.

Куьг а айнна, дуьхьалхьаьддачу Зайндига:

— Ца оьшу, — элира командира юха т!е барт а туьйхира. — Ас трибунале лур ву хьо. Ас ахь дола дийр ду моьттуш х!оттийнера хьо, сержант воллушехь взводаи командир. Хьо суна концерт х!оттайойтуш ву?!

— Турмал, — элира цо, некхах катобхча, шенниг йицъеллий а хийна.

Штаберчу цхьаммо-м шен турмал элира. И дара Iумхас немцо шайгахьа д!ахьажочу хенахь. Немцочун хат! болар, кхозу куьйгаш, ерзина лахе, кочахь цхьа х!уманаш а гича, цецваьлла, турмал охьа а ца йохуьйтуш хьожура и. Лаьтташ гора говр. Гена волуш вара немцо.

Полковник Савченко цкьа а хилла вацара Кавказехь. Нохчий-чохь хиллане а ца хиллера. Цунна нохчийн кьоман ламасташ а, Iадаташ а ца девзара, массара дуьйцуш долу кавказхоша хьаша комаьрша т!еобцу бохуш дерг доцург. Амма турмала хьожуш шена гуш долчу суьртан маьлна цхьанхьа-м генна кхетаман к!ор-гехь кхира цуьнан. Цхьа лап-аьлла, шена дайшкахь дуьйна дев-

заш санна хийтира цунна и генарчу ламанхойн гИллакх. Цунах ша кхета ма кхийтти, цхьа стигал къевкъаш санна онда, шуьйра велавелира иза, мохк санна шен зюьртал дегI а, белшаш а егош. Цуьнгара дIаоьцуш дахара белар гена, аре ма ю даьржаш.

Оцу беларан вотано айича санна, цхьана меттера тIома йолуш санна терса а терсаш, схьаайаселира говр. Амма тIехь гуш бере-м вацара. Цецбевлла Иийнехь а, мухха Иийнехь а, амма цхьа а топ ца кхоьссира немцоша. Маьлхан алунах баьлла суй санна, савнгарна сехьанккхира расха дин. ТIаккха гира массарна а цуьнан аьтту агIор тIелатийча санна, цхьана луьйтанах ког а болуш Iаш волу Iумха. Говр йовддушехь воьссира и лаьтта. Цхьанна а ом-ра доцуш:

— Ура-а-а-а! — элира савнгарша. Зайндина тIевоьду Iумха вуьйхира, хьаькамаш гича.

— Схьавовл, схьавовл, джигит.

Маравовллира.

— Баркалла. Дукха вехийла хьо, кIант. Вай массо а хIоттор ву хьуна уьш юьхьIаьржа, — элира полковника.

Юха Зайндига а хьаьжна, тIетуьйхира:

— Ткьа хьуна пхи сутка арест... ТIом чекхбаьллачул тIаь-хьа...

ЦIен берд

Гобаьккхина богура жоьла. Стигланна катоба санна бетталора цIеран саьрмак. Меца а, дера а ара кхуьйсуре цо шен маснийта багара цIен меттанаш. ЦIарна юккъехь гуш хIумма а дацара. «Во-о-оввв» — бохуш, угIура и кьиза а, сутара а.

ТIера бIаьрг ца боккхуш го тесира Куьйрас оцу саьрмакана. Цхьанхьа-м кхуьнан кийрахь, я коьртан кIоргехь а угIура цхьа хIума. И хаттар дара. Амма кхо тIе ца дуьтий и цIарах дIаоьра, ткьа юха цIеран дегIаца айалой кхунна хьалхха хIуттура. И дара: «Да мичахь ву?»

Цунна жоп ца дала и кьахкош богучу жоьлина юха а го тосура хIокхо. Амма кхуьнга и эша а ца делира, я дIа а ца дайа-делира, цIарал башха. И юх-юха а ша ма-дарра хIуттура кхунна хьалха. И тIе ца дита санна, меллаша, цхьаца ког боккхуш юхаволура Куьйра.

Цхьана хIумано-м меттах ца хьойтуш сацийра кхуьнан ши ког. ХIара охьахьаьжира цаьршинга. Хаьддачу туьтийн буьртигаш санна, цIийн тIадамаш дара лай тIехь, буруно санна, Iуьргаш а дохуш чунхна. Ша-шах дагардира уьш. Буьртиг исс бара.

ЦIехьхана ша волччохь айавелла юхаверзира. Геннахь, лама-нан басенца хьала, лайн кIайчу шаршо тIехь цхьа Iаьржа тIадам лецира бIаьргаша. ДIахьаьдира. Са даIале кхечира тIадам тIе...

И да вара куййгаш хьалха а тесна бертал вьожна Іуьллуш. Ша хиллера шина буйна кьевлинчу лайх. Букъаюккъехь, чо ара тоссуш даьлла Іуьрг дара кетарна. Аркъал верзийра.

— Дагах, — аьлла, жоп делира шен цхьанхьа-м гІаьттінчу хаттарна. Ша ма хиллара охьавиллира.

— Жа? — хьаьттира ша шега.

Шуьйра яра жа дигна лар. Уьш дигний-м кхунна жьоьла ма-гги хнира, амма и шена хийний ца хаьара.

Жан лорах чехка вьодура, шен кийрахь хьаьгначу цхьана чІагІоно хьош волу Куьйра. Цо хІумма а ца хьоттура шега а, я хьалха хІуттучу дега а. И даго хьобххучу хьош вара когаша. Ца соцуш, вьодуш лавтташехь, ленийн ларашца вагар вира жа дигна ялх стаг. Цхьаннан говр астагІ лелхаш хилар а билгалдира.

— Шинаберде дигна, — аьлла жоп делира ша шена. — Насалла! — аьлла туьйхира пхенех обарган цІе. — Иштта дигнера цо ЭгІишбатойн даьхний а. Юьртан юккъехь тоьпаш а етташ. Колхозе мел ваханчуьнга даьхнийн метта мезий кхоубуйтур ду ша аьлла бохура цуо. Дадига а аьллера дІадаханчу оршот дийнахь: «Хьо колхозан жехь вац, сан жехь ву».

Іовжавора ойлано: «Со вон вахара селхана буййса яккха цІа. Юьртахь ловзар долу дела вахийтира дадас со, гІур вац боххушехь...»

Кест-кеста карабора лай тІехь Іуьллуш мас-масийтта уьстагІ. Массо а белла бара. Цхьана говрана тІе а кхечира. «АстагІ лилхипарг», — сацийра ойлано.

Суьйранга лестина малх цІий а белла, цІийца хьекхна сизаш санна, ийишанера цуьнан зІаьнарш лай тІе. Шинаберде гена яцара.

ДІакхечира. Нийсса шина берда юккъехь кхозура чубузу малх. Сехьарчу бердан йистех чухьаьжча гуш дерг прча дара. Жа оцу чу кхийсинера. Уьш тІе-кІел Іоьхкура кІоргехь. Обаргаша уьш тІе говраш а туьйсущ, тІаьхьарчаьшка хьалхариниш чу а тоьттуьйтуш бердах тийсаран сурт хІоьттира кхунна хьалха. Цхьа лазаме узам белира кхуьнан кийрахь, амма кхуо иза ара а ца балийтира. Кхин дІа говрийн лар яра. И лар эцна вахара хІара.

Малх дІабуьзира. Тап-аьлла лайн кІел дижинера Іалам. Цхьа а аз а я механ хІо а дацара гонаха. Цхьана хІумане ладоьгІуш санна тийна а, ойлане а дара лаьмнаш.

Говрийн лорах, Шинаберден алмазаш тийжачу кІаже кхечира. Дийнахь а ларло, улло ма гІо олуш меттиг яра хІара. Баккхийчара олур кхузахь алмазийн юрт ю. Цхьаболчара жинийн бен бу а олур. Оцу меттехь, дехий-сехий болчу шина бердан буту тІулг вовшийн мара кхета тІекхевдича санна улло гІоьртинера. Пхи-ялх метр хир яра царшинна вовшийн тІекхача юккъехь йиснарг. Іаламе бен балур боцуш говза болх бара и.

ТІай дацара. Амма Куьйра кхийтира и обаргаша шаьш дехьа

бевлча дІадаьккхиний. Хьашт хилча шина бердана тІех а туьллуш, шаьш дехьа бевлча дІа а доккхуш лелош дара цара и.

Жимма юха а ваьлла чухьаьдда, Іода кхуссуш санна, дехьа ластийра Куьйрас шен дегІ. И цхьана бІаьрго лашал йолчу ханна шина бердана тІехула хІаваэхь кхозаделира, амма дегІаца йолчу цхьана гІорторо теттича санна, дехьарчу берда йисте а кхаьчна, тІулан экъан тІе доьссира.

Ткъех метр дехьа яра, нийсса кхунна дуьхьал кІарула Іаьржа, стаг чуваххал, боккха бІаьрг а хьобжуш, лаьтта хьех. Цунна тІе-добдура деттачу лайн некъан тача. Кхунна мотт бетташ санна, цІийзара наьлар-мачаш кІел гІорийна ло.

ХІара хьеха хьалха кхоччушехь, цунна аьрру агІорхьара схьавелира цхьаь. ХІара кхузахь ган йиш яц боху ойла цуьнан хилар гора кхунах бІаьрг кхетча цуьнан цецваьлла Іадорах. И, хетарехь, тІехьа йолчу говрашка хьаьжна, я цІанонна ваханчуьра вогІура.

— А-ашшаду анна лаиллахІн... — олуш шаьлтанах ка туьйхира цо метта вогІуш. Амма шаьлта яккха ца кхуьуйтуш, ка тоьхна айира Куьйрас и зюьртал кьонах берда. йистехьа вадош. И меттахьа кхнале кхачийра йисте.

— Я орца далалаш, — мохь белира цуьнан, Куьйрас берда йистехь ша кхин а лекха айича. И дешнаш багахь а долуш, чуластийра бухбоцчу кІорге. Лаьмнашкахула бекаш дІатилира цуьнан мохь а.

Юхавирзича Куьйрина гира, хьеха чуьра ара а мелхаш тоьлийн чапханаш ийзош болу обаргаш. Уьш виь вара. «Цхьаь ца тоьа» — туьйхира хье чу ткьес. Ша ма-хьаьдалу царна чухьаьддачу Куьйрина дуьхьал тоьнаш евлира. «КхийтІ, ца кхийти», — аьлла, ойла яле ХІара цхьанна логан шад а керахь охьавуьйжира и кІел а хьош. Охьавовьжначул тІаьхьа шен карахь болчу логан шедан чохчамаш тІеІаьвдина этира. Эццахь бІаьргех суйнаш а тосуйтуш тІехаьрцира кхунна бердаш а, стигал а...

Куьйрас бІаьргаш биллира. ХІун хан ю хоййла а дацара. Чохь Іаьржа яра. Хьеха бертехь яьгначу цІеран кІегий дара, тІехула овкЪаран пардо а лаьцна, гІийла кьегаш. Корта беза бара, лам санна. И аьа гІюьртира хІара, амма юха а кхетамчуьра велира...

Юха кхуо бІаьргаш биллича кхин а Іаьржа яра. Корта ца хьабеш меттаван гІюьртира. Когаш хьабира. Уьш са чохь бара. Дика хийтира. Ойланца лехира куьйгаш. Дикка Іийра ца карош. Карийча меттах хьада гІюьртира, амма ца хьалора. «Дихкина ду», — кхийтира хІара. Дуьхьал теси́ра кегий долуш вовшийн куьйгаш а доьхкий, уьш дІадаста шайн кьийсадалар. «Иштта онда ца доьхкура хІетахь...» Куьйгаш асанца дихкина дара. И тІеда яра. «ТІеда йолуш дикахо а ду», — элира ша шегә цхьанхьа-м дагахь. ХІара шен куьйгаш тІехь аркьал Іуьллурә. Уьш тхьуздобллера.

Аьрру аглор хьехан пен бара. Вукху аглор, стомма йиллинчу ала тле тесначу вертан тлехъ вижина вара цхьаь-м. Вуьш ца гора.

Куьйгаш оьшура. Кхин хIумма а ца оьшура, уьш бен. Корта дIалур бара царах. Когаш гIортийна дуьйлича, дегI жимма айна-делира куьйгаш тIера, амма халла. Халла хьадира пIелгаш а. Жимма меттахьайра цIий. Иштта цхьа хан яьлча, гIехъ чу са деара куьйгашна. Коьрта чохь-м стигал къекъаш санна, татанаш дара. «Тобпан бух тоьхна», — сацийра кхуо. Цхьа ирдина цIийдина цIийдар Iуьттуш санна хетара аьрру белшах а. Куьйгаш хьалха даха дезара, тохара жимчохъ санна. Когаш хьала а айина, дегI. горг ма-ллу горг а дина, куьйгаш тIехула даккха дезара. Амма коьртана ницкъ хуьлура, и беа бара, айна ца лора и. «Куьйгаш тIехула даха деза хьан, Насаллин дукха ду куьйгаш», — элира тIехIоьттинчу дас. Юха а дIабиллира бIаьргаш. Цхьа узам ца беш, цIуг санна горг а велла, тIехула дехира куьйгаш. Уьш тIехула долвлуш хIара кхетамчуьра ваьлла вара. Лаам бара хIара кхетамчу юхавалийнарг. СадаьИра.

Уллохъ вижна Iуьллучун шаьлта меллаша, суй шина кога юккъе а лаьцна, схьаозийра. Ша-шах санна, атта елира и баттара.

— TIуналлехъ мекха ца тасийта, тоьпан даьтта хьаькхна... Шаьлтанан мукъ бага а, юьхьиг голашца а лаьцна, аса хадон сацийра, амма бага гIатта ца лора. TIаккха шаьлта лаьттах а гIортийна цергашца мукъ тIе а таIийна хадийра и. Коьрта чохъ еталуш масийтта шаьлта яра. ХIинца ши куьг дара.

Дехьа вижанчо «хар» дора. Шена уллохъ вижинчунна тIевижира Куьйра. Меттах хьайта йиш яцара. Ца хьайтира. «Хар деш верг тIехьа вита веза», — элира ша шеге.

Хьех йоккха йолчух тера дара. Чохъ аьтту аглор дIа ног ту-хуш а яра, хетарехъ, цуьнан хара. «Хардеш волчунна дехьа, топ мара а йоьллина, аьтту хен тIехъ вижна вара цхьаь. Юьхьан аматаш ца кьаьстара. «Насалла вуьйр вац», — дош дара шена делла.

«ХIан-хIа, хIара Насалла вац», — хезира цхьаммо хаттарна жоп луш санна шен кийрахъ. И ден аз дара...

Меттах а ца хьайтира иза а...

Хардеш верг бен кхин вацара хьесах, амма ца хуьлийла дачара. Юха а лехира. Хьехан харано ног туххучохъ, вертанан тIомах хьакхавелира хIара. Теллича и дара кхин а дIайолчу харийн берте тесна. Кхийтира. Цу чохъ вара Насалла. «Хар» деш волчунна тIетекхира хIара. Вукхо ха хаьрцира эццахъ. «ХIан-хIа, хIокхуьнца кьамел дан деза», — сацийра.

Меллаша, лога тIе шаьлтанан юьхьиг а, бета тIе куьг а диллира хар дойуш. Тохавеллачунна шаьлта хааелира. Тийра. Хич йина, хьалагIаттийра. Шаьлтий, топний юьстах хилийра. Шаьлтанца теттира ара. Кхеттера важа шеге хIун бах, ша дика сама-ваьлла вацахъ а. И ойланца ша таса ма-ллу шен сих тасавелла

вара, и шена хьалха доьдуш а хетара цунна, цундела юха ца гIерташ воьдура.

Араваьлча хьехана тIехьа верзийра Куьйрас и. Говраш лаьттачу кхечира. ТIе кIац а тесна, шельелла лаьттара пхи говр. Хьалха тесна кIеззиг йол а яра царна, ерриш а вовшах тесна яра. Обарг ханьяьлла стаг вара, амма баьхьанаш санна дара цуьнан, машшаш санна стаммий тIедевлла пхенаш а обхуш долу ондийн куьйгаш.

— Цхьа цигаьрка хьарчайта соьга, — олуш, кисана кхевдира обарг. Меллаша кисана дахана куьг чехка юхадерзийра ворхIаз-за йолу тапча а Яхьаш...

— Нур санна, сегира некхах йобду шаьлта. Оцу нуьрехь елира тапча а, Куьйрин аьтту агIо а багош. Дикка ирахь а лаьттина аркьал вуьйжира обарг аьрзунан мIараш санна, шен куьйгийн шIелгаш а даржош. «Хьалхо гIаттий кхуо Насалла», — ша шег аьлла валале, араиккхира мIовзар а карахь Насалла ветанаш дIадохказа тIемаш даьржина Iаьржа чоа а тIехь. Тапчин Iаьрграх алу схьаетташ яра. Куьйра ИндагI санна хьехан тIулгах леташ. ГIалх дечуьра ца соцуш йогIу мIовзар, и карахь йолчу куьйга ца айира. Куьйрин аьтту куьйго. Ирх ерзийра цIе. Сецира. Вовшийн легашка хьаьдира ши аьрру куьг а. Дуккха а лаьттира и ши меттах ца волуш, аз доцуш. Тапча охьаюьйжира. Цуьнан йожаран татано тIебелира Куьйрийн ницкъ, лахбира Насаллиниг. Меллаша гор воьдура и. Юха вуьйжира, дIахецна гали санна. Амма аркьал ца ваьржаш, гор воьжначохь сецира. Иштта Ийна меттавеара. Шен гор латтаран юьхьаьржонь айина гIаттийра.

— Хьо сийсара хьайн дена тIаьхьа ца вахийтинчу сан бехк бу, колхозан лай, — аьлла чукхоссавелира и Куьйрина. Амма нийсса лога дуьхьал кхевдинчу шаьлтано сацийра. Куьйра вист а ца хилира. Кхуьнан Насалле ала дезаш дукха дара. Оцу кIамелана дукха хан а, ницкъ а безара. Кхуьнгахь бисина ницкъ Насалла саццол беи бацара, и байа йиш яцара. Шен оьгIазалонна цIий-беллачу Iаьргашца Куьйрийнцарна чухьаьжча, Насалла кхийтира. Царна чохь дукха ницкъ бара гуш. Кхуьнга харца лур бацара и берд. Кхуьнан Южалла а яра царна чохь, нийсса кхуьнга хьобжуш.

— Со чекисташна вохка воллу хир ву хьо мидалах, — элира Насаллас дог дуьллуш. Куьйрас Iаьрган негIар а ца туьйхира. Куьйган эшарца хьалхаваьккхира обаргийн баьчча.

Хьеха уллохь лаьтташ, доккхачу шина попан уьнях дина тIай дара. Кест-кеста пурх тоьхна ондий пIендагIаш а долуш, цхьана юьххьехь тесна стомма беа муш а болуш. ТIе куьг а хьажийна хича йира Куьйрас. Важа кхийтира и шег схьаэца бохий. Схьалецира цхьа юьхьиг, И цхьанга айалур долуш дацара. Важа агIо айира Куьйрас. ДIадаьхьира берда йисте. Куьйригахь йолу агIо лаьтта а хIоттош, ира хIоттийра и кху шиммо. И деш хIара шиь

ул-улло нисвелира. ТІай Куьйрина тІетоха гІоьртира Насалла. Нийсса цІогана букъа юккѣе куьг тоьхна аркъал шалха вахийтира. ТІай муш а лоцуш, ша охъахийцира Куьйрас. Іиллина-м гІаьртира Насалла. И майра а, онда а вара. Амма дуьхъалваьлларг адам дацара, берд бара, цІийх буьзна берд. Цуо сатуьйсуре и берд юха а адам хиларе. ТІаккха тешара и ша тоьларг хиларх... Хич йира тІай тІе вала аьлла, амма ца велира. Схъалаьцна тІе-хъашха мара а воьллина, ваьхъара. ТІе юккѣхъ шен ший а ког Куьйринчех а тесна, и а, ша а боьри чу вожон гІоьртира. Мара онда къевлира, букъа даьІахкаша «ткъарш» дора. Когаш дІахийцира. Дехъа велира. Хъалха лаьлтира.

Сатосуш дара. Къаьсташ яра селханалера лараш.

Малх лаккха баьллера хІара шиъ Куьйрин да Іуьллучу кхо-чуш. И ша хиллачохъ вара.

МІовзаран къора аз кера-кера оьцуш дІадаьхъира лаьмнийн бахъаша. И охъа а тесна, меллаша шен да кара а эцна, жоьла болчу тІе ца воьдуш, нийсса бердах эвла чу воьссира Куьйра. Шуьйрра цІийн лар яра цунна тІаьхъа. Кхано тІаьхъа цу бердах цІийн берд элира наха...

Эвлаюккѣхъ чекх а ваьлла, шайн кетІа вахара. Гуттар а и вуьжжучу паднара тІе охъавиллира да, пенехъа хилийна. Цунна улло охъавижира ша а, мацах жимчохъ санна. Хиэза юьйлира чев-наш а. Амма хІинна церагъ хьесап а дацара. Кхин хан яцара хъехах ша біаьргаш дІабиллича по шена ехнарг...

Некъаш

Сан ткъе итт шо кхочуш доллу. Со Іахар стаг ву.

МутІа цѣ йолуш кІант ву тхан лулахъ вѣхаш, соьл пхи-ялх шо жима а, цхъажимма ца тоьаш а волуш (вайлахъ аьлча). Цхъа ши шо хьалха, ахъа зуда маца ялайо, МутІа, аьлла, шѣга хьаттича, цѣнош дина, дувал йобьтина, кемсаш йобгІна, уьйтІа карант ялийна, машен эцна ялор ю ша зуда олий, жоп лора цо. МутІнна зуда ялийна дукха хан йоццуш.

Тхан бабас и ирс дерг, хаза яцахъ а, йоцчул тоьла боху. Бабица ялор-йигар дийцарца эвхьаза вац со. Дѣлахъ а, цо накъосташ-кахула къададайтина, луларчу эвла йоІ охъахаайта ваханера со.

ХІун дийр ду массо а луург кхочушихлла велла стаг вац, бабѣга ладоьгІна цхъа гІайгІа ца бича ца волу. Олуш ма хиллара, цхъа зудчан бахтар яло еза. Со-м, МутІас а куй тоьхна бохуш, хьийзаво. Бакъдерг аьлча, гІуллакх бабигий я дадигий ца долъуйтуш сайн гІайгІа бийр болуш вара со, мацах, жима зуда ца езаш стаг хуьлу, баьхначунна а дайна. Тоххара МутІин бартахъ хилларг, сан дагахъ дара, ша дерриг дацахъ а. ХІѣтахъ МутІас ша зуда ялаяле вовшахтуху болу пал багарбича, деллахъ МутІа ма цкъа а зуда яло ца воллу-кха хьо, олура цуьнан и къамел хезначо.

Дѣлахъ хан дІаяхара, нахана дийца хІума а, МутІина нускал а хилира. Цхъана дийнахъ автобусни социйлехъ шен нускалца хІара лаьтташ волуш тІекхьачча:

— Деллахъ, Микъдар, — элира цо соьга, — хІара новкъа як-кха веанера со, башха тешаме зама йоцу дела хІара.

— Деллахъ вьалла дика, — элира аса сайн рогІехъ, хецна варда яддал хазачу нускалехъа бІаьрг а тухуш. ГІайракхах йолуш санна, шек дІа а йоцуш лаьттара нус.

Со тІехъ волу автобус гІалехъа гІерта. Шофѣро хІора юьртахъ бІозза сацайо автобус.

— Шоппарр! Хьо хІара безразмерни ю моьтташ-м вац? —

Хаац, трамвайх тарйи цо-м хIара. Эхь ма ду хIара-м! ХIай стаг, дIахIотта меттиг кыййи-кха ахьа суна, со дIахуьлу, хьо тIехуьлу, ойй...

— ХIай, хIай собар дейша, шу санна, дIаваха лууш вай массо а, — боху цхьана йоккхачу стага.

— Ой, тахана цIера ара мел ваьлларг хIокху тIехаа везаш ву ткъа?

МутIи нускал Мушур йоцург, массо а цхьацца реза вацаран гIам-гIим деш ву. Цо оьзда лов хIара ерриг базар.

Цхьана галстук оьлличю боху.

— Валлахь, оьрси болчохь-м хира яцара хьуна хIара IалагIо-жа. ГIалахь болчу хьаькамаша цхьа порядок ялаяхьара цкъа мукъане а. Нахах бекхаш хIара шофераш бу, кхарах бекхаш гIаларнаш бу. Вай хIуьу могуьйту дела шайна луьург леладо-кха кхара.

Орга хадош шуьйрачу тIайх девлча, автобус сацайо шофери. Цо-киснара буй буззуш доьхна ахча схьа а оьцуш, дуткъа деха билетах кхийдадо пассажирашка.

— Ахьа эцний билет, ахьа эцний билет?

— Соьгахь билет долуш ду!

— Дера дац-кх, гайтал?

— ХIун! ХIан хьажахьа!

— Хьобгахь хилла. Накъостий, ца деллачо схьалол ахча, соьга мохь ца боьттуьйтуш!

— ДIаяхийта хIара автобус, накъост! ДIакхьаьчча охьадуьссуш лелор яра ахьа хIара базар, вада гIерташ цхьа а вацара. Хьо хIун дагахь ву, ван мукъане?

Юха буй буззий билетах а дохий, дIакховдадо.

— Доцчара дIаэца массара а. Новкхьахь контролераш хилахь...

Тхан автобус эххар шуьйрачу трасси тIехула хьаьдда йовду.

ХIаь дайса долийнарг дицлора суна цхьана маьIаргонна: бабас витане вита а ца витина, накъосташкахула, йоI охьахао гIо, я хийисте гIо бохуш, цхьана суьйранна цу йобIан лулахочуьнца барт бира, и чу кхайкха. ЙоI ша ирча яцара, хаза-м янне а яцара. Луларчу зудчо, лохочу дегIахь, Iаьржачу аматахь йолчу йоIа схьадийцарехь, тхуна бен дуьнен чу яьлчахьана охьахаа, синкье-раме, я белхе яхана яцара. Аттала, шайна хи дан хитIе ца йовду куц дара. Зудчо наггахь тIетухара цкъаьа кIанте дIахьаьжна яц хIара, оле.

Со-м цкъа шек велира, хIара реза хилла хьал хилахь, хIара арахеца ваьхьар а вуй аьлла. А-а... делахь а, цкъа дуьххьара доцуш хIумма дац, цхьаь дийр дара цунна-м, жимма хаза мукъане елахьара, клетки чу йобIлина кхобур яра, шен да ватIарг.

Хьо бахьанехь духадакха мегар ду, дац аьлла, дош даккха гIерташ кара-кара оьцуш кьамелаш дира сан кхаа накъоста. Iуьргара оьпа йоккхуш Iийр вацара кхин дукха-м, гIу чуьра хи

кхөөхуш. Мел аларх, хыйшош дийцарх гүллакх ца хилла, цуынга кхин чIагIо йоллуш дош ца даладелла, деГIана лохо, Iаьржачу аматахь хыйкынчу йоIе, кхана юха догIур ду, аьлла, тхо дIада-кара. Со-м, бакьдерг аьлча, башха ца башха ваха шовкь йолуш вац цига я лама а, я цIука а.

Сан хьешо, ШуьртIас, хьалха зуда машен йолчуынга йоуьйтура боху. ХIинца дешначуынга бен ца йохуьйту боху. ТIаьххьарчу хьнахь модехь ду олуш хезна суна хьо хьенна велахь, хIуьу яьккхина велахь, мухха велахь, хьо дикачохь балхахь хилчахьана йоуьйту бохуш.

Суна юххехь хьйна Iачу Мангас муьшканаш йо суна, хьалха лаьттаху йоIе хьажа бохуш. Нийсса ах сан кара еана Iачу цхьана хьпийкынчу адамо новкьарло йо суна, башха дика ца го п хазаниг.

Тахана тхойша гIала ваха араваларан а ма ду шен бахьана. Со хенаро жима стаг хиларе терра, иштта яло тамехь йоI йийцитинера аса сайна, сайн нийсархо волчу девешин кIанте Бакарбига.

— Цхьаь ю, — элира цо, — доьзал дика боллуш бу, вежарий берриш институташ яьхна, дикачу белхашкахь бу. Иза ялийча цхьаь хир дара цунах, Iуьхь-Iуьхьи. Домохозяйкаш хIинца башха ца башха модехь ма бац вайна. Йоккхуш верг, йолуш верг веза, я еза хIинца нахана. Мелла хIуьа дийчица а, ахча доцу кIант шен дена а ца веза олуш ду-кха вайн. ХIокху заманахь цхьаь дIагIертарх вахалур вац.

Цхьабакьду, хIокху вайн ЦIирцIир-эвлахь и яхпйта кIант ца карийна йисина ша аьлла, боху цуьнан нанас. Кхузахь хало хир ду хьуна. Делахь а, хьажарх зен дац олуш ду-кха вайн...

ЙобIан цIе, схьадийцарехь, Лага яра. И дара буьйса юккье яханчу хьенахь, дийнахь, цхьа-ши бутт хьалха сайна ларамза гина зудабераш, иштта цхьа тамашийна хIуманаш дагаохуш со Iуьллуш, суна доггаха лиира Лаге телефон тоха. Аса хьовзийра цуьнан телефонан номер. Сан ерриг шеконаш хIаллакьеш, суна хьзнарг бакь цахиларх тешош иштта доллуш долийна кьамел, кхоь долуш чеххделира. Кхин дIа шуна ма хаьара и доьшлуш йолчу техникуме вьодуш ву со, сайн накьостаца, сийсара тхаьш йиллинчу метте.

Ваха-м вьоду шеконаша вуьушехь... ЦIирцIир-эвлахь яхпйта кIант ца карош йолчу ненан йоI мел Маьлха-Аьзни хила еза. Тхан эвлахь итт эзар стаг ма вуй вехаш-Iаш.

Со аравалале юха куьзган чу хьаьжира со, бухарой холхазан куй тиллахь а, кхин дидиш хир ву ала дац.

Бакьду, оцу куьзгана чохь гучул ирча нах дукха гина суна...

Кьийсамо цадобгIначу кхачийна олуш ду-кха вайн. Со сайца сайн накьост Манга а эцна, Лага йолчу вьодуш ву, цIоканан плащ а, иштта джинсаш а, бархат хьокхуш кьагийна мачаш а йобьхна. Модехь ма ду и хIуманаш хIинца.

Тхан автобус гІали чу юллуш йоллу. Иза цІеххъана меллаша йолу. Новкхъахь авари хилла. Горгам санна хьарчийна «Жигу-лий», тІекІел яьлла «Камаз» Іуьллу.

— Хьо ма да адаме! Мичара бу-те уьш?

— Цхъа а дийна висний техъа?

— Дера сиха ма лела хІинца, машен юьйлина топ санна хІу-ма ю.

— Ткье шиь шо ду аса машен лелон, — боху автобусан шо-феро. — Цкъеллига цкъа езткъаннал сов ваьлла вац со. Мел сиха хьабда вьдург а, вай а итт-пхийтта минот бен юкъ йоцуш цхъабосса дІакхочур ду. ЮьхІаьржонна сахьт ма дац, стенна вьвду сел чехка, ша эцна вьвдуш санна. Валла Іазмор, хаац су-на-м. ХІокху ткье шиь шарахь цкъа авари хьовха, цхъаьллига цкъа зил ца дина ас сайн машинна.

Автобус гІали чохь ю. Йиллина хан герга мел гІоьрти, цхъа тамашийна хета. Мацах, вала а ца Іеминна хала велира шайн да баьхначунна дайна, мехкаршца тІаьхьалонна кьамелаш дуйцуш лелла воцу со, мелла а вьвхна. Мацах, МутІас бийцина бахам вьвшах кхетталц Іахь, тІаьхье йоцуш висарна кхоьру, сайн оцу тІаьхьенна бита бахам хир болуш санна.

Лаа-м, цкъа ма гиннехь, дагна гилгаш даьхпарг яло лабара. Дуй, буйсанна юккьехь сама ваьлча цуьнан коре ваха догІуш.

Делахь тхан девешин кІанта, ненан вешин кІанта, дешичин кІанта меттара яло еза боху зуда. Іаж Іожа кІел бен ца бужу. Хьан бераш даккхий ма хилли, шортта ненавежарий хир бу це-ран гІо дан. Цхъаь складехь ву — цемент, дечгаш ю хьуна иштта-нехъа. Важа кхечанхъа ву... ІадІе хьо, хьайга бохург де, кхана Іуьйрре карор ду хьуна. «Аса кхоь ялийна, суна дика хаьа хьу-на», — боху сан шичас Музас.

Цкъа цхъа стаг хилла бах шабашке вахханачуьра цхъана зуд-чунна тІе а вахана, цІа ца вогІуш, сецначу шен кІантана тІаьхъа вахана. Дас, хьан зуда, ши бер дара цІахь, хьашт доцург ца ле-лош цІа вагІахъара хьо, къа дара-кх оцу хьан берийн а аьлла, шега кьамел дича:

— Понимаешь отец, я люблю её, — аьлла, боху-кх кІанта.

Нах болчохь ала йиш яц, делахь а мел хІуъа дийцича а, ла-кхяхь вийцинчу кІентан санна ца хилахь а, оцу «любов яхачух» цхъажимма дакъа хила лабара.

Автобус автостанце чухъавзаш ю.

— Оьй, оьй, устазаш! — чохь маьхъарий девли. Тхан автобусан хьалхара шуьйра аьнгалин бІаьрг деман цу хилла атабелла дІа-баха.

— А, ши шофер вьвшех ца кхетта. Вукхунна хІокхо, хІокхун-на вукхо сацайо моьттуш вьвшех тоьхна автобусаш. Ший а шо-фер бехк вьвшашна тІетовьттуш мохь хьовкхуш ву.

— Хьажал, — боху цхьана воккхачу стага, — массо хIуманан а шен хан ю бохург ду хьуна иза, шен хан йоцуш хIумма а хуьлийла дац шуна. Гой шуна, ткье шиь шарахь шен машенна цхьа зил даза вара шуна иза, цо схьадийцарехь.

Эххар а, пассажирех цхьаь дагаволий, неIарш дIайоьллий адам ара долу, шофераш шайн гIуллакх кьастош Iешшехь.

Мангий, сой техникуме дIакхаьчча, йиллинчу метте вахара. Хан тIекхаьчна, йоI гучуйолуш яц. Сан накьосто иза гучуьлча кьамел-м ша дийр ду боху. Со цунах теша — кхо зуда ялийна ву иза.

Галдаьлларг тхо вовшашна цкьа а гина цахилар ду, цхьана юьртара делахь а.

И дIо йогIург иза хуьлийла дац, дукха чам боцуш ю иза. Дюраниггий? — ХIан-хIа, и гича-м тхан гомаш кхералур ю.

— Дюрниг!

— ДIавала, жима йолуш биргIи тIехь хпъна Iийча санна, гома ю цуьнан настарш.

Манга воьлу, хIума-м ахьа олу хьуна бохуш. Цхьаммо дуюхьалара зIар дIадаьккхича санна, арататтало студенташ. Царех дукхадерш зудабераш ду. Уллохула тIехйолу, суна гергахь, хазаниг схьа ца хьожу кеч а велла лаьттачу тхойшинга.

— Вало, — боху аса схьаярах дог диллина, — дIо лаьттачу шина йоIе хатта цIе, фамили, группа йлийций, Дахаева Лага евзий алий.

Манга, нана боккха кIур боккхий, тIевоьду.

— Бехк ма биллаш, шуна евзий шозлагIчу курсера, оцу группера Дахаева Лага, цIахь нанас, у-у, Лаь-Лиь олу цунах?

— ХIара ю-кха иза, — боху шиннех цхьаммо, накьостехьа корта а талош. Жимма доьхна хьавьзий, юха барт хуьлий нах боцчу дIанехьа довлу тхо. Мангас иштта дIадоладо шен кьамел:

— Лага, хьо тхуна евза дукха хан ю, хазанеха санна хьуна реза а ду. А-а-ъ, доцца аьлча аса хьобга цхьа хIума эр ду, со кхана балха Ямале дIавоьдуш ву. Хьо кхуьнга ян еза, хьо ягIахь, со кхин цхьана дийнахь цIахь Iийр ву, сайн билет дIа а делла.

ЙоIа вай дуюхьара бен гуш дац, иштта ма дийца боху шег. Сан накьост шечунна тIера вала дагахь вац. Лагас шег иштта дийцахь, ша дIайоьду боху. Манга мелла а юхаволу.

— Лага, — боху цо юха, суна юхчийн маттахь башха дийца а ца хаьа, хIара сан доттагI Микьдар хIокху шарахь ЛГУ яккхина, цIа веана ву. Кестта аспирантуре юхаваха везаш а ву. Шаьшшинна Питерехь дехар ду шуьша.

ХIетахь суна дагаеара сайн цIахь дIаяккха еза кхелли, кхана беже ваха тIекхаьчна рагI а (кхунна хаа дезара иза).

— Доцца эр ду аса, — боху Мангас, — деха дуйцуш сан Iедал дац, аса ма-аллара вайн маттахь башха дийца ца хаьа суна, хIокхуьнца встречаться дан реза юй хьо?

Лагас карант шайн чохь ю, синкьераме ша цкѣа а яха ца йоьду боху.

— Мичахь вовшах кхета деза, кхин дерг а шайна хуур ду шуна, хъайга бохучунна хьо реза хилчахъана, важадерш тѣахъа къастор ду аша.

— Мегар ду, — боху Лагас.

Мангас и реза ю бохург ду, боху.

Йоѣаршна баркалла олуш тхо дѣасакъаьста. Къайлах со юха-хъаьжча, йоца хадийна месаш ирх кхуьйсус, къайладолу Лагин жима дегІ.

Хинца снх-сиха телефон туху аса. Бакъду, тѣаххъарчу хенахь:

— Жимма Іай, юха а тохахь — олу соьга Лагас.

Дахар

Цѣххъана туьканан жима чохь Іадош тапчанан тата делира, тѣаккха автоматачо къардира иза. И ша-дерриг дицдеш бомбанан ирча, буьрса гѣар елира. Беран мохь, йовжийначу зудчан мохь цхъаьнаийна къаьхъа сурт хѣоттира. Амма цѣххъана оцу буьрса хиллачун сурт хуьйцуш эшар лекхира.

Жимачу къонахчо:

— Йоха ма йохалахь, Малика, — элира йохкархочуьнга, шегасхъакховдийна цигаьркийн пачка кисна а таѣош — хѣара «Южал-лин Синдикат» ансамбль ю хъуна.

Шега юхакховдийна эппаз, морожии оьцур ахъа аьлла гѣопасти тѣе юха кхоьссина ара велира иза туькана чуьра Новкъахь гѣххъа лахйира цо магнитофон. Цунна тѣхь джинсовий хеча яра тѣхъарчу кисин тѣхь йокха ши маѣа йолуш стеран корта болуш, лекха кѣажа болу мачаш, ирх пурх йозанаш яздина коч.

Шуьйра асфальтан некъ жѣара болуче кхаьчча, куьг аьтту агѣорхъа ша боѣх бечу тѣкѣлейинчу больницехъа вирзира иза. Дукха ца Іаш ша болх бечу кабинета чу ма-велли, чохташ, цхъацца кехаташ хъалха дехкина хиьна Іен ткъентт шарера хир волу ши стаг хъалагѣаьтира.

— О, гора статист яІ-кх, хьо кулла тѣе моьлкъа болучу хенахь вогѣуш ма ву балха?..

— Салман, ма хийзавел ахь Ада — гѣо даьккхира вукхо, — ша го хъуна цуьнан готта хеча, раз кѣажош долу мачаш, оцу духарца хѣара Іаш волчу эвла йѣстера Іуьйккхъехь гѣаьттича кхочур вац бархІ далале балха, хьо-хьо-хьо. Кхузахь бехк билла меттиг яш, айкх вала вайшиѣ ца воллу, хІан? Бакъ бохий аса.

— Айлавыю, айлаавыю, ца-ра-ра, — ша гуттар а беш болу му-къам беш, шен белхан метта охъахира Ада, накъосташа дувѣцург ца хезачаха. Шена тѣхъа цхъацца папканех, книгех юьззина

Лабттаху шкафан неї йиллина, так аьлла, тѣхулара цхьа журна-
лах тера книга схьаэцна, шена хьалха а йиллина листа хЮьттира
иза. Юха хьажар шина накъостана тѣе а доьгІна вистхилира:

— Хlухl-хlухl-хlу-хlа, хlокхарна юкьакхетачул тlаьхьа-м йийр яц шуна аша и шайн Иттарш... айлавыю, айлавыю, юй? Хlун-да бах хаьий шуна, ладогlал цкьа, Адамова Зайнаби, йина 1965 шарахь, и мел хуьлу хьуна аьлча, хьажо пелг бlаьштигах тувьхи-ра цо, хlаь, ткьа шо, нийсса ткьа шо. Кхетий шу со ала гlертачух, дера ца кхета, шуьша дукха лехь аса хlокху испискаш юкьа вазвийр ву шуьша... Хlун хаьа шуьша дагахь доцуш оппа вов-дий?..

Цо бай-й ког туьйхира иштта книги тӀехула, бай-й пӀелг а шершош.

— Ада, Ада, — кхайкхира цуынгæ куыг аътту агIорхæа хиъна
Гаш волу Довта.

— Со болх беш ву, суна хIумма ца хеза, — балдаш тIе пIелг лешира Адаг.

— Цкъа цхъаъ алийтахъа, Алик!

— Со абсолютно хІумма хезаш вац-кх, кстати, суна хьо вевзи-
чахъана цхьа шайхера санна хІума дели-кха хьоггара. Оцу ахьа
яьккхинчу цІаро шортта хІума дага дайити суна, сан Москох мас-
сара йоккху и цІе Алик, айлавыю, айлавыю та-ри-ра...

Багахь бечу мукъамой, еттачу човташий, луьстучу кехаташий
Далеецира чов.

Даханчу шеран бIастенан юьххьехь веара Ада больнице бал-
ха. Адам схьадийцарехь кхузахь больницехь болу болх цуьнан
доккха хиндолчун юьхь яра. Юьхьан к'айле к'адийра цо эххар а:
деша ваха стаж яккха веана вара иза кхуза балха.

Де дийно хуыцху дйаюбдура зама. Бйаьсте герга мел гйюьрти
дхьана йалашоне йюьгйначу ойлао садуура Адин. Хйетахь цунна
дуйххьара хиира бйаьсте йолуш денош дахлой. Йамаман даймал-
лин гйиллакхо шен ламастадин хиламаш дйакхехьахь а, дийнахь-
бусий долу ткье дий сахьт ца дахлой ца хаьара, аьлча а, цунна
дага ца догйура цуьнан ойла ян. Цундела доккха са а доккхий,
хьо деха де зьдан йиш елира сан хйокху белларш язбечу тептар
тйе, олура сых-сыха.

Цуьнан кучан хьалхарчу киснахь хуьлтура жайна санна лардеш
воккхah волчу вешера Iадашера деана кехат.

Кест-кеста доьшуш дара иза. Иадаш медицински институт чекхъяьккхина, Москохахь доьшуш вара аспирантурехь. Ша доьшуш волчу меттигана гена воцуш квартирехь Iаш вара Iадаш, институт чекхъяьккхина ма велли, ша ялийначу йоьIан да-нана долдохь. Стунда профессор, стуннана Илманан кандидат йолуш бьзда доьзал бара иза.

Вашас хаддаза деша, Гама бохуш дохжуьйгучу кехатийн маъ-
нел Москохара вешин бух хетара коьртаниг.

— Блат дороже денег, как говорят в Париже, — олура цо корта ластош, цлоцкъамаш прх дохуыйтий.

— Доккха хлума ду-кха беллачу наха, — олура цо, — дийна-чарна хан ца юьту бохург, вай клянусь, ошшада билла.

И ша олуш лабржа тлоьрмиг стоьла тлехула хьалалоцура цо, юха церга балда лоций, ан-дах! олий, глудана мохь санна тумбоч-ки чу кхуссара, Брижитана ган безара хлара тлоьрмиг, олий. Брижит, кхо схьадийцарехь, ваша волчу хьошалгла ваханчохь кхунна совглатана и тлоьрмиг беллачу йоьлан цле яра, ша кьоман французенка йолу куц дара иза.

— Хьуна хезний Джо Дассенан тлаьххьара диск а, «Пин-кафлоидниг» (ништта кхин малхбузехьарчу группийн цлешаш яра цунна хууш)?

Оцу декъахь ша вуно кхеташ хетара, ткъа бевзачу накъосташ-на юккъехь записашций, экъанашций дозалла дар хлумма а клез-га хлума хеташ вацара. Цкъа хьалха шен Москохахь хиндолчу туьйранахь санна долчу дахаран дуьхьал хитторо сатедеш схьа-веанехь, длаваха веза хан герга мел глоьрти сахьавьзара.

Хинца са ца тедора, хлокхунна шен дагара шен леларца схьа-къедочу, сик-сиха хлара волчу кабинета чу лестачу Раисас. Иза йоглура Адике кхин керлачу ансамблан диск лохьа соьга олий, елалой, еккалой, сеттий. Духарца, амалца Адина мелла герга елахь а, ша-шех токх йолчу Раисас аьттехьа ца дуьтура, цхьацца французенкаш цо йийцахь а, Адашех вешар вац, я мелла а кледа аьлча, реза хир вац, бохург. Цхьана туьйранна глехьа йоккха японски магнитофон йохьуш веара Ада балха. Музыка латийна, кехаташ листа хлоьттира иза.

— Ну, ну, ну... а Довта, и шун юккъера далла дуьхьала вах-нарг мила вара? — Так фамили, фамили хлуьа дича а Дага ца йоглу-кха суна цуьнан.

— Абазов Шемил вара-кх иза.

— Хлаь, лаббаз! охло-хьо-хьо, хила а хилла хьуна иза лаббаз.

Довтас маттаца «цлак-цлик» дира, амма иза кьардира японски магнитофоно. Жимма хан яьлча, Раиса чу а еьна, лагйира эшар. Раисин айабеллачу некха тлехь, секхалодах сеттинчу кисан тлехь кьестара, хнэ товхна чалх санна седарчий, клайн асанаш тлехь лаьмиркан байракх. Цо лере ши куьг лецира, эшар лахийначул тлаьхьа, некхе даьхьира и шиь.

— О, ма буьрса музыка ю хьан и Адик.

— И пайда боцу эшарш вайгахь хила ма ца хуьлу, Рая. Муха ду хьан глуккаш?

— Гларч! аьлла ду-кха, бакьдерг аьлча, тахана дежурни-м ю со. Оф, мел цлогла клорда бо хайий хьуна и цомгашнаш, хьан-м хьайн музыке ладоьгуш лан йиш а яра. Хьо хлун деш ву?

— Со как всегда хлокху беллачара хийзош ву-кха. Цкъа хлорш чекхбевллехь, жимма са долур дара-кх, Рая.

— Діавала дІа, тІаккха баккхийчийн «ІуьллахІ, ІуьлуллахІ, кхихкийн, кхехказа ю, схья сан тІаж, со дІавоьду» ба-
ха йиш хир ма яцара, айхьа хІун дуйцу хайй хьуна? ХІи-
хІи-хІи.

— Вообще иштта-м ду-кхи иза. Вуьшта хІара когаш биттина
бевларш дІаязбарх хуьлуш хІун пайда бу-м ца хаь суна. Аь,
цхьа политика ю-кха лелош ерг. Ошнада билла, гІур вацар со
сайн пІелга мІар лаза яларх кхузарчу лобрашна тІе. Вайн хирур-
га Рамзана цунна дарба ца лело и дІабакха беза эр дара, я кхин
а талхор бара. Вот Москва это я понимаю, цигахь берш действи-
тельно лобраш, условеш ю хьуна. Аь, дІаяха дІа, дІавахар бен
дарба дац кхузара, вай, кляпущ дац-кх.

— О-ов, философ, айхьа дохьур ду аьлла диск ца деа ахьа? —
Раисас иттех шоколад йиллира радикал чурьа Ада Іачу стоь-
ла тІе.

— Райка, тхуна ца ло ахьа кампеташ?

— Во-первых, не Райка, а Рая, во-вторых, хьайна езыхь схьа-
волий схьаэца, со официантка-м яц хьуна.

— Гора Раиса Семеновла яІ-кх (и гуттара Раиса хьостуш
олуш дара), дика йоІ-м муххале ма яра хьо, хьо яцахьара хир
яцар-кха. «И дети, ва деши дІаделла хьо сайна юьгу ярий, ва ба-
би хаза йо-оІ!», — шеній, Салманвий шоколадаш а эцна, шен
метта охьахира Довта. — ТІехь кьа доцуш вуно комаьрна стаг
ю хьо, дуьненан балхах кхетта яьлла стаг ю хьо. Валла Іазмора,
ду хьуна уьш метта буьххьера схьадуйцуш дешнаш, кхин хІун
аьлла хастае аса хьо?

Довтас и кьамел деш Раисин корта хаьала хьала айабелла
бара, балдаш тІеттІа кьевлина, бесни ара телюш бара мотт. Ткьа
тухІленийн буткьа кІажн тІехь цо сетточу кого доллу дегІ хаьала
дІасатехкадора. Довта бІаьштига тІе мІараш хьаькхна, соцуьгІа
хилча, цІеххьана аьтту куьг хьалха а тосуш йистхилира Раиса,
гІеххьа лоха хьаж хьабош:

— Вы знаете, какое прекрасное блюдо приготовила моя мама
вчера?

— Пурба дац хьуна и ца дийца, — ша волчуьра хьалаайаве-
лира Салман.

— Я так давно не кушала это.

— Тхо хьошалгІа-м ца кхайкхира ахьа, хьайн десара ала хІун
булудочка яра-те и цу беса, сан-м са ма дин ахьа, дийцахьа, са
тедехьа вашин, Рансочка, — Салмана стоьла тІе пІелгаш туй-
хира.

— Вай елла яла со делаІ, ахьа ала, йист хила ма ца юьту!
Вы представляете, уу-у, — корта ластийра Раисас, — кховаш а,
ну фасоль, Адик.

ГІант раздаьккхина сема ладоьгІуш волу Довта, мангало ха-
дийча санна, цІеххьана велавеллачохь кІелхьара гІант дІа а ик-

ра туосавелла, тѣбаѣхкина теван дагахъ лелачийн карара ваѣлла беша хъаѣдира. Керта тѣхула ваѣлла ведда куьпа вахара.

«Іадаш, Іадаш», — маршо елира цо шен эгочу озана. Иза ша воллучу бертала вуьйжира. Цо буйна къуьйлу латта хи санна охъа Іеналора пѣлгаш юккѣхула, бѣаьрзе ши буй беттара лаьттах. Велхаран синошца кѣгар хиира эххар а. Шина куьйга корта лаьцна узарш дан хѣоттира. Тѣаккха йѣбссира цунна дуьххъара воккхах волчу вешина хаддаза воьлху буьйса.

Тезет дѣадирзинчул тѣаьхъа бутт баьлча, веара Ада дуьххъара балха. Цуьнан юьхъ кхоьлина яра. Де дика дина охъахира и шен метта. Вехха стоьле бѣаьра хъѣжущ Іийна, вухавирзина схъайиллира цо тѣхъа лаьттаху шкапан неІ. Амма сикхха тѣчІегІира.

Даьллачу татанах хъалатаѣлира чуьра ши накъост, цхъа а вист-м ца хилира цушиннах. Цул тѣаьхъа дукха хъе ца луш дѣа-вахара Ада.

Ши, кхо де даьлча бен ца велира Ада балха гучу. Хъалха санна де дика дина, тапѣаьлла шен метта охъахира иза. Ишкапан неІаре «къазат» олуьйтуш неІ йиллина, схъаэцна цхъа тептар диллира хъалха. Голаш тѣе куьйгаш дехкина вехха хъийжира иза тептаре. Цкъа хъала таѣІча Довтин, кхуьнан хъажар цхъана кхийтира. Цѣеххъана хъала гѣаьттина, тептар шкафа чу диллина кхин вистхилар доцуш, аравелира.

ШоллагІчу дийнахъ карахъ шалха тоьхна кехат карахъ Ада кабинета чѣхъа ваьлча Раиса яра кхуьнан меттахъ хиьна Іаш. Де дика дан Адас бага гІаттошехъ: — Кстати, со воккхачу лоьро ша яийтина ю хъуна ахъа болх ца бо аьлла хъан метта балха.

Адин бѣаьрг кхийтира ша тоьхна хиллачу йѣІ тѣхъа йолчу плакатана метта дѣабиттина цхъамогІа киноактерийн суьртех. Цуьнан юьхъ тѣхъа тѣаьххъарчу шина баттахъ велаваларан сурт хѣоттира.

— Раиса, йѣоха ма йѣоха, кхузахъ сѣйна цѣен деши лахъ, аса кхин цкъа а бийра бац хъуна кхузахъ болх. Дѣаделира иза. Делахъ, аса хъѣ йѣоцург милла а-м вохуьйтур вара кхузе балха.

— Я не понимаю, хъѣ хІун ала гІерта? — ши балда саттиьра Раисас.

Ада юха велякѣжира:

— ХІара хъѣога дѣало ала гІерташ ву-кха, — шен карара за-явлени цунна хъалха охъакхоьссина аравелира иза.

Некъ жІара боллучу кхаьчча, цунна дуьхъал кхийтира тезетахъ гина холхазан куй кѣайн чалма, иштта кѣайн маж йѣолуш воккха стаг. Цунна доггаха лиира цуьнга хъѣ вогІуш ву ала. Делахъ лаамал эхъ туьйлира кхузахъ. Амма чІагІѣо-м йира юха ишттачехъ и эхъ даѣа.

Цул тѣаьхъа школа йѣолчухула хІара тѣхволуш школьни хорманца йѣолчу йѣІа некъ битира кхунна. Тѣхваьллачулла тѣхъа да-га деара ишттачехъ ирс хуьлда хъан олуш хилар. Иза вуха хъаьжира, важа-м кѣайлаелира, букъа бахала еха кѣажар ловзош.

Султан ЮСУПОВ

Цѣтуха ло соьга

Хѣй! Маржа дуйне я! Цѣтуха ло соьга — ас кхерах суй бокхур бу. Дош ло соьга — ас лалор бу кхера... — иштта, мохь тоьхнна, дѣадолийра илланчас шен дийцар.

Цуьнга элира: хан кхаьчна! Ткѣа цо ойла йира: хѣинца а ма жима бер ду-кх, сан ѣайнди. Цуьнга юха а элира: хан кхаьчна, воккха хилла хѣан кѣант!

Сахиллалц ѣйра иза цуьнан гѣевлангахь хѣьна, ткѣа ѣуьйранна, шен дог а чѣагѣдина, пенах кхозу шаьлта схѣа а ѣцна, дѣа-кховдийра цо.

— Новкѣа вала.

Иза вахара.

Саьккал чохь ламаз деш вара воккха стаг. Ламаз дина ваьлча, чувеанцуьнга дѣахѣаьжира иза, доллучух кхийтира. Тѣаккха элира:

— Дукха хан ю ас хѣоьга ладобгѣу.

Ѣайндис жоп ца делира.

— Со хѣинца кѣанвелла, — бохура воккхачу стага. — Хѣуна со мацца карийна а карор вара. Цундела кхуззахь, эвлахь, сайна бен тарбира ас.

Саьккал чохь ѣоѣ яра.

— Заира, — вистхилира иза цуьнга. — Яло, лулахошка гѣуо, со волчохь бехке хѣаща ву.

Ѣоѣ араелира.

— Кѣеначу берзан цергаш охѣаэгна, — кхидѣа а дуйцура цо. — Амма кѣеначу барзо цѣоькѣалоьман мѣарашна юкѣахь шен садолуьйтур ду де-дийно лечкѣаш, бус-буса, чагѣалкх санна, цѣий-заш лелачул.

Ѣайнди вист ца хуьлура.

— Хѣем ма бе, — элира воккхачу стага, тѣаккха тѣечевхира: — Хѣо хѣун деш лаьтта? Я ца хѣоттало хѣо? Я цѣоькѣалоьман

добзалехъ пхьагал кхиъна? Хьан да Нохчичохъ цІеяххана динбере вара. Амма ас иза вийра, цо сан деваша вийна дела.

Іайнди вист ца хуьлура.

— ХІа-а-н! Яхь-бехко ца вуьту хьо гІорасизчу воккхачу стагана куьг ая! Делахъ — хІета, ас хоуьйтур ду хьуца, кІеза, багахъ церг йоцчу берзан хІинца а кІомсарш йисанийла!

Шаьлтех ка а тухуш, Іайндина тІекхоссавелира иза. Цуьнгара шаьлта схьа а яьккхина, иза юьстах а кхоьссина, савккал чубра аравелира жима стаг.

— КІилло! — хьедира цунна тІаьхьа. — КІилло!

НеІсагІехъ лаьттара Заира.

— Кьонаха, — меллаша элира цо, ехха лаьттира иза цунна тІаьхьа хьобжуш.

Ткъа эвлахь...

— ЦІа вирзина хьан кІант, — элира.

— КІилло ву хьан кІант, — элира.

Наб кхетта Іуьллучу кІантана юххе а хиъна, йоблхуш сахилийтира нанас. Ткъа Іуьйранна, бахка а баьхкина, цара юха а: хан кхаьчна! — аьлча, цо самаваьккхира кІант.

— ЦІий кхойкху, — элира цо. — Вало, дІадекха. Ас хьарамбо хьуна баййна сайн накха — вало, дІадекха. Ненан неІалт Іаьржа беза мохъ хилла хьаьрчар ду хьох, ахъ чІир ца екхяхъ. Хьобга болчу беамах дуьзначу сан даг чохъ цабезам карор бу хьуна, ахъ чІир ца екхяхъ.

Шен шаьлта схьа а эцна, дІавахара иза. Цунна юха а гира йоІ.

— Хьо сан да вен вогІу! — цІогІа а хьокхуш, цуьнан когашка юьйжира иза.

Цуьнан кІажарш ченала охьайигира, ткъа бІаьргаш чохъ кьегира бІаьрхиш. Іайндис хьалагІаттийра Заира, дакьийра бІаьрхиш.

— Миска Заира! — иза а аьлла, шен новкъа дІавахара иза.

ТІаккха Заира кхийтира: иза лаьмнашка воьдуш вара.

Лаьмнаш — дог санна ду. Цигахъ ду чІогІа мокхаза чхернаш а, ховха-юьккъа сийна хьаннаш а; цигахъ аьрзу а ека, месала на-на-кхокха а шен кІорнешка кхойкху. Цигахъ мекара цІокъ а, гІорасиз лу а ду, цигахъ зарзарийн эшарш а, чагІалкхийн узамаш а хеза.

Іайнди веара гІаш обгучу хенахъ. Ткъа можачу гІашций седарчий а обгура. Цхьадерш чІогІа сиха, бІаьрнегІар тоха а кхиавале, догий дІадобра, вуьйш дашочу тайн уьйригах керчара. Оцу хенахъ буйса, бархат санна, аьхна хуьлу, ткъа дийнахъ эсала малх кьега.

Амма цкъа шена юххехъ Заира гира цунна.

— Хьо хІунда еана? Хьо-х ган тарло.

— Ткъа хІо хІунда лечкъа?

— Нанас неІалт кхайкхийна суна.
— Сан а яц нана.
— ДоттаІаша букъ берзийна суна.
— Делахъ хъан хилла а бац-кха доттаІий.
— Ерриге эвла а ю сох кхаърдаш.
— Деши — деши хилла дуьсур ду, мел боьха диларш цунна те йоттарх а. Хьо царел веза-лекха ву, хьо массарел дог цІена ву, цхьа а стаг вац ахъ шена хьалха корта охьабахийта. Воссакхьа аренга.

— Жима, хьекъале Заира! Хала ду Іадаташна дуьхьал гІаьттинчунна. Со цхьан ву.

— Іайнди, со еана хьогъа дІаала: хьо шелвелча, Заира дагалацалахъ — тІаккха вохлур ву хьо. Хьайн сагатделча, Заира дагалацалахъ — тІаккха байлур бу хъан бала. Седарчий оьгучу хенахъ «Заира» алалахъ — тІаккха цхьан хир вац хьо.

— Заира, Заира...

ТІаккха Іайнди эвла веара.

Беламца тІелецира иза. Элира: «Аьрзонан бен чохъ хьоза кхиъна. «Ур-атталла, зударий а хьала ца гІуьттура цунна, иза юххехула тІехволуш, мехкарша ца лечкъайора шайн яххаш — эхъ хета меттиг бац кІиллох. Баккхийчу наха тІаьхьа туйнаш кхуьссура. Амма Іайнди курра корта а айбина лелара. Массарна а юхъ дуьхьал хьожура иза, амма нах ца кхетара цунах. Сте-нах дозалла дийр ду шен мостагІчуйний цхьана эвлахъ ве-хаш волчу стага, лурхочун йоІа, куьг а лавцна, эвла валийначу стага?..

Ілланчас кхидІа а дуьйтура.

— Заирин кІеда-зевне аз а, ненан санна, аьхна куьйгаш а ду. Заирийн, ткъесийн буйса санна, Іаьржа кІажарш а, стеш санна догуш балдаш а ду, ткъа бІаьргаш чохъ ду ламанан шовда, ткъа шовданна бухахъ — маьлхан зІаьнарш.

Іайндис Іаьржачу буса вогІий хьобстура иза, седарчийн буса вогІий хьобстура иза, беттасин буса вогІий а хьобстура иза.

— ЛадогІахьа, хьомсара Заира, ладогІахьа, — бохура цо. — Илли хилла хъан кІажарех вуцалур ву со, Заира. Туьйра хилла вуьсур ву со хъан бІаьргашна чу, Заира. Сан деган ерриге аьхналла хьуна цхьанна ю, Заира. Хьо ду сан ирс...

— Веза хьо хъан ирсана, — элира цо.

— Хьох вогу со. Хьуна гечдийр дац соьца цхьаьнакхетарш. ДІагІо вай лавьнашка.

— Дас хІумма а дийр дац. Цунна дукхаеза со. Ткъа кхин тхан стагга а вац.

— Хьох вогу со. Дайн Іадаташна кьинхетам бовзац...

Іза нана йолчу вахара.

— Елла яла со делаІ. Шуьшинъ хьакъ а дера ду вовшашна, — тийжамаш бан елира иза. — Цхьа а хІума дац шуьшинна сийлахъ — деза.

— Безам бу иза, нана.

— Заира бахъанехъ дицидина ахъ дайн Іедал. Заира бахъанехъ стагалара волуш ву хьо. Шаьлтанал деза ду кьонахчун яхъ-бехк. Кьонахчун дозалло кхардам ца лов. Дедайн киллолла — тІаьхъенна эхъ ду. Емалвеш иллеш дохур ду хьох юьртахоша. ТІе-кхаьчча доттагІчо букъ берзор бу хьуна. Массара неІалт кхайкхор ду хьуна. Вайн тайпанан эхъ хилла вехар ву хьо.

— Ахъ хІунда, ахъ хІунда кхайкхачо сунa неІалт, нана? Мас-саьрга а дІататтийтахьa со, ткьа хьo-x сан нана ю. Хьo кьежъел-ла, гІайгІа-бала хебаршца бижина хьан юьхъ тІе, нана. Хьуна-м ма ца лаьний хьайн кІант, стаг а вийна, лурволийта, цуьнан кий-рахъ Іаьржа кьизалла гІатто. Цуьнан шаьлта, батта тІе кхаччалц цІийх юзийла. Миска сан нана, хІун хир ду хьан безамал ницкъ болуш?

— ЦІийна хьалха декхар. Далла хьалха кхерам.

— Кхерам! Кхерам! Со реза вац! Со дуьхьал вер ву. Дог — иза гІорза яц. Дог — иза малх бу. ХІей, хезий шуна! ЛадогІа соьга! Дайн Іедална дуьхьал со волу. Ас бакъдерг дуьйцуьр ду шуна шун кьизачу Іадатех лаьцна!..

Нуьречу ткьесо сиз даьхьира Іаьржачу стиглан йистах. Лазар туьйхира даг чу. Цхьамма корах цІогІа туьйхира:

— Дохко вер ву хьо! Вольхур ву хьо! Хьo волчу лестар ба-хъанехъ дас йийна Заира...

— ЭхІей, маржа дуьне я! ЦІетуха ло соьга — ас кхерах суй боккхур бу. Дош ло соьга — ас лалор бу кхера, — иштта цІогІа туьйхира илланчас.

БІаьстенан арахъ дашочу петІаматан корта охьатайиьра мохо. ПетІаматийн аренгахула кхерстинчу йилбазмохо, Заирин цІий санна, цІен пардош охьадехира. Балано илланчин корта кера бо-жийра. Илланчин пІелгаш пондаран мерзех дІахьакхалушшехъ, сов дера-оьгІазе илли, аренна тІоьхула гІаьттина, аьрзунаш хьий-зачу бух боцчу кІоргачу стигла хьала кхерстира.

— Заира? ХІунда йий? ХІунда йий Заира?

— КІажарех дуьйцина илии бахъанехъ.

— Хьестарш бахъанехъ, туьйранаш бахъанехъ.

— Іаьржа буьйсанаш бахъанехъ, беттасин буьйсанаш бахъа-нехъ. Седарчийн буьйсанаш бахъанехъ.

— Цунна хьo везар бахъанехъ.

— Цунна маьрша хила лаарна, аьрха мох санна, ламанан чехка хиш санна, кура ирс санна.

Иштта, олхазаран жимачу кІорнис, дорцалахъ гІоттий, цу ин-зар-Іаламатехъ шен тІемаш зуьй-кха.

Иштта, бІаьстенан Іуьйранна дуьхььара схьаделладеллачу пе-тІамат зезагна эндаже куьг цхьамма кьиза тІекховдадо-кха.

Иштта, зарзаран хьалхара аьхна йиш, кьиннхетам боцуш, экха-но шен мІарашна юкьахъ Іовду-кха.

Иштта, Іадато кІайчу чалбанца, кІедачу куьйгаца логан шад схьалоций кьиза садукьдо-кха...

Элира: дайн Іедал ца лардин — бекхам бан беа. Берриге кІиллой, дош а ца олуш, цунна тІетайра.

Ткьа иза, йоІ шен кера а эцна, лаьмнашка дІавахара. Иза вист ца хуьлура. Дист ца хуьлура цунна тІаьхьа догІу адамаш а.

БІешерийн акхтаргаша шайн генаш-куьйгаш Іайндин маьхьар-на тІе охьа охкийра. Кьобжачу Арзуламо бІаьргашна дуьхьала уьйзира Іаьржачу мархийн ковраш. Малх а кьайлабелира — дукха сирла кхеттера иза. Хьун а дІатийра, ойланашка девлира чхернаш а. Дуккха а беа бара цуьнан мохь.

Хийистехь

— Тамашийна ву хьо, Хьамзат.

— Суна-м езий хьо.

— Мел?

...Геннахь гуш ю ах стигал дІалаьцна йогу маьркІажан алу. Лакхаелла анайнсте а яьхкина, можа малх мичаьяхула чубузу хьуьйсуш, цуьнан тІаьхьарчу зІаьнаршлахь луййчуш ю мархаш. Ткьа юххехь, суьйренца ловзадаьлла Орга, таьІна-цІечу тулгІе-нийн кхес уьйуш ду...

Бесачу бердан йисте хиина Іара и шиь — ирсе, вовшийн дукха дезаш. Аьржачу мохо, ка хьовкхуш, ловзайора месаш...

— Дас боху: «Хьуна хІунда лаьа суьйранна деша? Дийнахь деша», — дуьйцура Розас. — Ткьа ас цуьнга хьастаме: «Дада, хьо оьгІаз хІунда оьху? Дийнахь ас болх бийр бу. Дукхахболчара а изза до...» Иза суна тІечевхира, амма суо цунах мел кхерахь а, дагара ца хоуьйту ас. Олу: «Дада, лаьий хьуна, ас дуьхьарлерачу алапах цьха нана-боккха куй оьцур бу хьуна?» ТІаккха, кхин сатоха а ца делла, велавелира иза: «Сан сайн куй а бу, кхин хилча ца маггал, боккха».

— Хьуна-м эсала хила а хууш хилла, — лерина дІахьаьжира Хьамзат.

— Наггахь, — елаелира Роза, шен ши кІажар дІаса а ластийна, Хьамзатехьа дІайирзира. «Хаахьара хьуна хьоу суна мел ве-за», — лепара цуьнан бІаьргаш чохь. Сов ирсе Хьамзат дІатийра. ХІинца чІогІа хаза яра иза, Роза.

— Суна хІун дийца воллуш вара хьо?

— ДагадогІий хьуна тем боцчу ламанхочун илли?

— ДагадогІу.

— Вайша ХІинца лаьттаху хІокху бердан йистера Орги чу нк-кхина Зарема.

— Хьуна мичара хаьа?

— Хиттина ас.

Ший а длатийра. Роза ойлане елира. Розина дагаеара букара
яхана нана а, дегабаам бина да а. Хьамзатаца гергарло хIунда
леладо бохуш, бехке йо цара иза. Дайн гIиллакхаш йоIа талхош
хета.

— Кхин цкъа а дийцахьа Заремех лаций, — дийхира цо, тIе-
телаш болчу бодашка а хьобжуш.

— ХIей, хьо, Зарема, маржа Зарема! — меллаша, къамел деш
санна, дIаволавелира Хьамзат. — БIаьрзечу илланчин иллига ла-
догIалаш къобжачу кху Оргин йистехь:

ХIей, хьо, Орга, чехка, хьо, Орга,
БIаьрзечу бIаьргаш чуьра духдуйлуш ду-те хьс
Маржа, шу, мерзаш, болатан мерзаш,
Шу ду уьш декаш дерш, я дог ду доьлхуш дерг?

Кхуззахь, хебаречу Оргин йистехь, елла Зарема — хаза йоI.
Везачуьнца цIера еддера Зарема. Ткъа орца тIаьхьа ма даьл-
ла. Органан хин йистехь тасаделла ши тайпа.

Ткъес-суйнаш кхерстадеш агало болат, маьхьарий, неIал-
таш — ша-дерриг ийна-кха мискачу Органан тулгIенийн гIов-
гIанца.

Бердан йистехь лаьттара Хьамзат, ткъа бодашка кхерстара аз:

— ХIей, хьо, Зарема! Маржа, Зарема! ЛадогIа тем боцчу ла-
манхочун иллига. Сий доцчу къовсамехь — сийсаза Iожалла.
Хьайн шаьлта хьанйичахь вежарийн цIийца, сий даккхац, ткъа —
неIалт, кхаь бахьац, ткъа — бала, бIаьрхиш дохьу ахь халкъана.

Iадато барголаш-гIоьмаш а йоьхкина, ма бIаьрзе яра хьо сий-
лахьчу кIентийн, сийлахьчу мехкарийн дIаихна зама!

— ХIей, хьо, Зарема! Маржа, Зарема! ЛадогIа тем боцчу ла-
манхочун иллига:

ХIей, шу, лаьмнаш, баьццара лаьмнаш,
ХIей, хьо, стигла, бух боцуш, сийна.
Маржа, хьо, бала, кIорга хьо бала,
Ахь дIахуьйдина стигла а, лаьмнаш а.

Шортта хIонс гулийора цIий Iаночу Iадаташа хIетахь. Вежарийн
цIийша цIий динера Орга, Iадатийн цIийша цIий динера Орга.
Къоначу наха беза мах текхира «яхь-бехк» бахьанехь, исбаьхьа-
хазачу Заремин синхаам бахьанехь, Заремин дог-ойла бахьанехь
Зарема елира. Лекхачу бердан йистера Орги чу иккхира. Ткъа
Органо тулгIешца тахкийра иза, Органо сапаргIат яьккхира иза.

Зарема! Зарема! Къар ца лун безам, дог кура безам. Хьо юй-
ткъа, къобжачу кху Оргин йистехь акхачу тасадаларна бехке?!
ХIей, хьо, Зарема! Маржа, Зарема!

Хьамзат сецира, бодашка а вогIавелла. Ткъа юххехь, Iадийча
санна, лаьттара Роза. Цуьнан беснешна тIехула охьаобхуш дара
бIаьрхиш.

Сүлейман ЦУГАЕВ

Балане дуьне

Дуьненахь йоккхачу хенахь стагана оьшуш дерг хIун ду? На-хана вевзаш хилар. Адамашна вовзаран ши некъ бу. Дикачу агIоррий, вочу агIоррий. Вевзаш-м Герострат санна хила а тарло. Делахь а ц некъ когана вуно шера бу. Стаг ша дикачу агIор вовзуйтуш хила веза. Масала, космонавт я лакхара хьаьким. И шиь ца вевзаш кьорза кьиг а яц. Амма массо а вер вац космо-навтий, хьаькиммий хилла.

Вевзаш хила тарло кхечу агIор а. Дуьйцург бакъдархьама, масаллина цхьа зуда дагалоцур аса. Балхахь а яц, некъахь а яц. Аса хIун дуьйцу-у? Некъахь муха яц и, кхачаза цхьа а гIала ца йисча? Балхахь муха ца хуьлу, туьканашкахь товараш ийдеш, уьдуш делаш хилча? Со ала гIоьртинарг — пачхьалкхан балхахь яц. ХIетте а нахана евзаш ю. ХIунда аьлча, шай-кай йолуш ю иза. Таро йоццухохь ахча кхачоза вайх мила висна? ТIаккха вай хIун до? Дера и йолчу, юхалург нахарташ езара олий, ма-доьлху. Иза евзаш ца хилча гIур дарий? Дацара: ХIай-хIай.

Жерочунна тIаьхваваьллачохь, хьо санна болчу айгIарна тIе а нислой, циггахь кастом ятIайо. Совхозан буракъашна асар деш, ластабой цкьа гам а тухий, селхана диъ туьма а делла, ахьа эцначу мачех цхьаь хадайо кIанта. Сарахь буьна чохь дIахиьна ца карийча, котам лаха нехан керта ваьллачохь цхьана Борзико тIехьара ка а тухий, хеча ятIайо хьан цийнаден. Я нуц вогIий меттиг нисло, нагахь хьан йоI юьгуш стаг валахь. ТIаккха хIун до вай? И зуда йолчу доьлху. Цуьнгара оьшург эца. ХIунда аьлча и импортни хIуманаш наьрт-аьрстхойн таррел башха туьканашкахь карош яц. Иза евзаш хилар дуй иза?! Ду!

Ткьа хьекъал мел чIогIа долуш ю алий хатта ахьа! Хьуна ла-ахь Махан «Вещь в себе» бохучу теорехула а, биологически мас-са кхолларехь Илмано таханлерчу деина баьхначу кхиамашкаху-ла а хьобца кьуйьсур ду цо кьематан Де тIекхаччалца. И ма дийца ахьа, цо язбина болх бен — «Спекуляцин дIадахнарг а,

дика товараш ца тоьучу кхузаманыхьлерачу хьелашкахь цуьнан кхиаран некъаш а». Пожарник санна, мукъа хилча иза ца язбен барий цо. Ой! Со хIун дуьйцуш йоллу? Корта озабайта беза. Мукъа иза муха хуьлу хIокху дуьненах а бала хилла, лар толлу жIаьла санна, мотт ара а баьккхина, уьдуш лелаш хилча. Цкъа туьканашкахь болчу йохкархошца барт беш лела. Таккха и бехчалгаш йохка гIерташ къахьобгу.

Доцца аьлча, аса мел йийцинчун цIе Кулсум ю, Иза со ю. Ай-са яьккхина итт калас эрна ца яйна сан. Оьцучу товаран дикалла йовзархьама хими хууш хила веза. Минотан кхузткъалгачу декъехь дагар дан кхиа веза ткъех хечех я юбканех, пачхьалкхо тоьхна мах дIабелча, хьайна мел са ер ю.

Дера тера ма дацара тхан дешар хIинцалерачу мерIуьргинчех. Гой хьуна кху чурьа Ахьмад. Цунна хIун хала ду деша. Эпсар санна кеч а вой, ишколе вохуьйту. Цигахь хьехархоша цкъа а шиь хIоттадой хала ца хоьтуьйту. Каласерчу дешархойн гайтамаш ца бицбо хьехархоша. Цара-м бицбийриг а хир бара. Ца бицбо ишколан директоро а, районехь а.

Цкъа ишколера цIа веъча, Ахьмада аьлларг ма-дара: «Тхобга Танса Рукъмановнас школе ца эхахь, кхоьнаш хIиттор ду шуна, аьлла. Со кхин Ростох, Бакох кхуьйлур вац ахьа». Дела хила кхунна наьIалт. Ша мичара юу, ша тIедуху импортни духарш муха оьцу хаьий? Дера ца хаьа. Иза ца хаахь а газеташка язло аьлла, ша лан даккха санна хьовзийча, соьгара туьма-ши туьма деха-м хаьа.

Дера эрна аьлла ма-дац: «Дуьне—бала, бераш—бала, хIу-сам — бала». Хьо мел веха, нахал оьшуш воцуш Iен веза-кх хьо. Бахам-хал кхиорна тIехь ледарло ели-кх. ДIаделира хьуна. Диц-лур дац пхийтта шо хьалха цкъа цIийнден цIакхачар. Кхуьнан а гергара волчу Iубайдин кIанта зуда ялийначул тIаьхьа кIира хан ели. Цига гIур вара ша аьлла, пхи сом а эцна, ваха хIара. Иза цIакхавьча со езарт ма-хьожийла цуьнан бIаьра! Верриг а кхох-кийна. Автозаправочни станцин заведующин болх беш волчу кхуь-нан щичас, Ризвана нускале мотт бостуьйтуш, ши туьмий пхи сомний делла. Ткъа кхо шегарниг гучу ца даьккхича а ца ваьлла, сийна кехат куршкина чу диллина. КIира а далале, «комаьрша кIант хиллера Ризван. Тера-м дера вац цхьаболчех» боху кьаме-лаш даьржира юьртахь. Иштта хIоразза а. Ахча доцург стаг ца хета и мел ойла цIена, дог турпал долуш хиларх.

Корана хьалха тракторан гIовгIа ели. Иза делкъанна хIума яан цIа веъна, сан цIийнада Iабди ву. Човхьа воллушехь кхавь бок-кхур бу, «Кхо цIов хиллал йол еа-кха аса» бохучух терраниг. ХIа-а, неI еллаели. Цунна дуьхьал яха еза. Аса шена неI йобл-лушехь, шегара даьлла хьуьнар довзуйту цо:

— Тхан фермехь еш гIишло юйла ма хаьа хьуна?! — хотту цо, со фермин заведующи йолуш санна.

— Тпаккха, — сихво аса иза.
— И глшшо йойтуш волчу прорабера пхитта у нйци-кха аса.
— Механа дукха деза-м ца нйци ахьа уьш? — цо дуьйцучух
коьртачунна тлехкха глрта со.
— Мичара. Метарх — сом.

Кьонаха шен цлийнан хьашт девзаш хила веза бохучу кепара
цунна цлога а хьовзадой, охьахьначу цунна хьалха кхача буьллау
аса. Тпаккха лозучу даге лаа доьглуш, лафетана тлера аннаш
охьадаха йобду. Оф-фай! Цуьнан лазар.

Цлийнада балха тле новкьа а воккхий, юха сов цла чу а йоллий,
охьахуу со. Дукха хан ялале цхьаммо-м ков туху. Эчиган кевнан
ишта а йиллина лавтташ йолу не! схьаозайо аса. Со шена гина
хазаетча санна, воха а вьохна, кьежаш, цхьа жима стаг лавтта
арахь. Цо деьнарг хлун глудлакх ду хуучу аса, — бакьахь веьна,
марша воглийла, — кьамел а дой, сайна тлаьххье чувуьгу. Ой,
цо хлун боху? Ткье пхиь туьма дукха ду-у?

— Айса длабеллачу мехах аса хьуна хлара юкхуш яцахь, кха-
на йуьйренга ма йоллийла со. И ткье пхиь туьма хьарам дара хьан
обздачу деглана? Ткье пхиь туьма хлун ю? Мел хаздо хьан ишта
а хаза дег! оцу «Вранглера».

— Жима кьонаха. Ткье пхи туьма-м охьадужий а довра. Хьо
мах лахбен болчуьнца хийцаре сатуьйсуш, цхьана когана тлера
вукху когана тле вазлуш лавтта.

— Жима кьонаха. Ткье пхи туьма-м охьадужий а довра. Хьо
ахча дукха доцчух тера ву. Гарехь, хлара эца ницкь ца кхочу
хьан. Хьобгахь и сел члогла тарна, ишттанехьа юьту-кха аса хьуна
и хеча. Оцул товш йолу и хьуна тлера яккха делах а эхь хета.
Поза лелайолда ахьа, — олий, кьамел чекхдаьллийла хоуьйтуш,
цунна букь берзабо аса. Амма кьайлах блаьрг бетта, хеча а эцна,
иза длавоьду я ца воьду.

«Ахьа ма-боххура-м хьур яцара ша, ши туьма тлера дладак-
кхяхьара». — олий длахлутту, сан комаьршалло дог кладдина во-
лу важа. Цо дагардеш схьаделла, цлечу басахь долу ткье кхо ке-
хат кисна а луттий, жимачу стагана тлаьхьара кевнан не! тлехьов-
лу аса.

Бала бу-кха шу, адамаш. Шавш оьцучу хлуманийн туьканахь
мел мах бу хаьа. Ткьа шайна иза йохка хуьлуьйтуш, суна хирг
ца хаьа, Кхин хлумма а ца хилча а, кеманна билет эца глрташ,
роглехь хуьлуш болу ницкь-м тоьур бу. Юха, кхечу глаланашкар-
чу гостиницашкахь гергарло таса дезий? Туьканашкахь болчарна
хьалха «шен стаг» хила везий? Хла-а. Дагавей. Артур. «Дела ма-
ваха хьо веха», — аьлча вон дар-кха хьуна. Вац жеро мара кьов-
ла а ца хууш-м. Эх!-хлай! Ма хаза денош дар-кха уьш. Уьш юха
маца доглур ду теша. Карара хлуманаш йобхкина ма-елли. Хлан-
ла. Цкьа дагна дарба леладайтa деза. Хла-а. И адамаш дага-
даьхкина йоллурий со-м.

Діавовдуш-м куыйгаш а ластадоу, вовдур. Ткѡа юхавогІуш? Мел никъ хуѡлу. Юха, еъна цІакхаъчча, и хІуманаш йохка вуьтий цІен хураышканаш тихкинчара. Царех цхѡацца верг-м шена йогІург дІа а оьций, Іад дера Іара. Массо а ма ца хуѡлу уыш иштта. Оцу «ишттачеран» буйна вахарх дала ларвойла! Юха, мах кыййса безий, уыш юхкуш? Оьцучунна тІехъ и хІума хаза тов, и мах оцу стеган дегІана хъарам бац бохуш, цуьнан дог тешшош, дийца дезий?

Кевнан неІ а кѡевлина, со юха йоврззушехъ, «зІанкъ» олий, юха а неІ еллало. Юбхъ екаш, замолха яха кечѡелча санна, самукѡадавлла ю хІинца суна гуш йолу сан юьртахо РабаІат.

Кхечу гІаланашкарчу бевзачу йохкархоша телеграммаш кховхуьйту соьга. Церан чулацам: «Владимир кестта цІа вогІур волуш ву. Хьовга хьошалгІа кхойкху оха. ИвановгІар», — иштта я кхечу кепара хуѡлу. ТІаккха со-суо ца лелархѡама хІара тунтал а оьций, наггахъ цига йовдуш меттиг а хуѡлу. «Владимир кестта цІа вогІур волуш ву», — бохург — тхуна оьшург кестта хир йолуш ю бохург ду. «Владимир цІа веъна хилахъ», — товараш а дохуш, цІа догІу тхо.

РабаІате цхѡамма а телеграмма ца тесна, цкѡа карара хІуманаш дІа ма-евллинехъ, кхечанхѡа гІуриг хиларх иза теша а йой, цунна тІавххѡе ара йолу со. Мел боккха бала бу-хѡа дуьне. Корта лазабаьккхи-кха цо сан, дукха луьйш.

Лулахо ву сан. Районан газетехъ болх беш. Нанас Дукар алларх и цІе тІавхѡайнсна ву пекѡар. Магомедов Дукар. Дика журналист ву. Ша фельдшеран говзалла йолуш велахъ а, бакъдерг бен яздийр долуш вац. Хѡала ма саттарг — кІиранахъ цкѡа спекулянташна цхѡа Іоттар ца еш, Іийр вац-кха хѡуна иза ша верах. Иза а газетана тІехъ. Амма дукха-лоь иза ахѡа боху-ца боху. Дукха лер-м хІума дацара. Кѡамелехъ шена а церан маьІна ца девзачу дешнех пайдаэцар — иза ду суна цуьнгахъ ца товш дерг. Ша чІогІа дешна хилар гайта гІерта иза. Гуттар а самукѡане хуѡлуш волу, цхѡана дийнахъ кховьлина веа хІара:

— Бальзам... аьлча а Оноре де Бальзака хІун аьлла хѡий хѡуна?

Ца хаѡа, ала даго ца юьтуш (масане баьхна хир ду оцу Бальзака), цхѡадерг хуу кеп хІоттош:

— ТІаккха, — олу аса, кхин дІа а дийца цунна пурба а луш.

— Алермо де моко. Ан перкарон лемапас, комнанейро, — хоуьйту цо. Бальзаканий, испански маттах тера долчу тІавхѡарчу дешнашний юккъехъ хІун гергарло ду ца хууш йолу со, цо и дешнаш нохчийн матте гочдаре сатуьйсун, цуьнга хьовжу. Ша аьлла-чух со ца кхеттийла хиъча:

— И бохург ду: «Накъост, хѡайн бодх нахана оьшуш бацахъ — иза бита».

— ХІун ала гІерта хьо? — хотту аса, Іуттуш бен дош ала

хууш воцчу Дукаре, деш долу кѣамел сайх хѣакхалуш дуй техѣа, бохург дагахъ долуш.

— Газетера дѣавала воллу со!

Оцу дешнаша сан самукѣадоккху. Хѣинца-м спекулянташ буйцучуѣра соцур яра хѣо, виран бекѣа. Делахъ а цо бинчу хаамо дог лазадаѣккхина сурт хѣотто гѣрташ:

— Хѣинца хѣун хилла? — хоѣтту аса. Мел лиѣча а дог цѣна цахилар гур дац сан озехъ.

— Гой хѣуна, сан йиша, — олу цо, со шеца берзинчу когашца Іаѣмнашчухула уѣдуш лелча санна, — цѣхѣана совхозан директор газетана тѣваѣккхинера аса. Цуѣнан йоккха гай газетана-м тѣе яккха-а лур яцара. Цуѣнан зуламечу кувѣйгаллах лаѣцна яздинера аса. Иза хилла хѣуна районерчу хѣѣаккаман гергара. Дуѣненна тѣе-валарх а дохковаѣккхи-кха...

Э, дела ма ва хѣо гѣоза! И дагавѣйна Іашшехъ, вогѣуш-м дера ву, шен кѣунзал бала боѣллачу коѣртана тѣе куѣг а хѣоккхуш. Чѣохѣаволлушехъ:

— Хѣан сирлачу бѣаѣргашна хѣалхахѣоттар сан дагна тамехъ ду, Кулсам! Хѣан цѣна ойла, хаза дог декѣалдеш, аса декѣалиѣо вайн махкара массо а...

— Мел оѣшу хѣуна, — хададо аса цуѣнан кѣамел, иза шай-кай оѣшуш бен со йолчу ца веанийла хууш.

— Итт туѣма! Хѣоккху беттан 16-чу дийнахъ схѣакхачор ду.

— Хѣан, — олий, дѣакховдадо аса ахча, «хѣоккху беттан 16-чу дийнахъ» цунна лун долу аванс днѣ туѣма бен доцийла сайна хуѣушехъ. Гарехъ, иза балхара дѣа ца ваѣлла. Иза кел дехѣа а хѣажавой, со чуйогѣу. Юха а ойланаша дѣалоцу корта. Мел бала бу-кха шу адамаш, хѣара дуѣне.

Цул тѣаѣхѣа, цѣхаммо-м эккхийна валийча санна; вехѣа а ве-хѣаш, чѣохѣа эккха сан кѣант Ахѣмад:

— И хѣун ду ахѣа динарг? — жон хетта вулу иза.

— Хѣун дина аса? — цакхета сурт хѣотто гѣрта со.

— Ой, уггаре а сий дайначу РабаІата а юхку-кха бархІ туѣ-манах туфлеш. Соѣца доѣшуш волчу Русланна итт туѣманах ма-йѣохкина ахѣа туфлеш?!

— Йѣѣхкича хѣун ду?

Оцу хѣнахъ чувогѣу цѣийнада Іаѣбди. Цунна кху чохъ доллург довзийта гѣрташ, йиснарг а чуѣра йолу со:

— Аса нуѣцкѣала ѣѣйтина цуѣнга уѣш? Соѣгара а ца оѣцуш, РабаІатера эцнехъ цо и туфлеш?! Цу тѣе, кѣант, тѣаѣххѣарчу хѣнахъ, хѣо суна хѣехарш дан ма-ваѣлла. И манаш аса атта эцна моѣтту хѣуна? Хѣуна тѣехъ йоллу фински кастом мичара яѣлла хѣуна? Андатрови куй новкѣахъ карийна хѣуна. Я ахѣа вуѣйцучу Руслана белла хѣуна? — цѣийнан ден бѣаѣрахѣожу со. Вукхуѣнан бѣаѣргашна чохъ доллучух кхетар вац, хѣуѣу дича а. Сан кѣамел лахдаларх пайдаѣѣцу Ахѣмада:

— Куй цо белла ца хиларх, цуьнца кхин а шина шарахь деша дезарг вац со? Со хIун аьлла хьажа веза цуьнан бIаьра?

— Цу Русланна бIаьрахьажа хьан йиш хир яцара, хьуна тIераниш цунна тIехь елхьара. Аса дуьйцучунна хьо резавацахь, хьайна тIера бедарш охьаяхка мегар ду хьуна. Пхийтта шо а кхачале, айхьа хохкхуш йолу «ГАЗ-24», «Мадонна» а иштта кхин дIа йолу сервисаш, бос болу телевизор, йийбар, гIаланаш санна долу цIенош, аса иштта са а йоккхуш, вовшахтоьхнийла ца хууш вара хьо? — и кхетон долу кIамел дан гIурту со. Бала бу-кх бер хилар. Балане дуьне.

Цул тIаьхьа цхьа кIира даьлча, яха со юха а бехчалгаш ян. Ванах, хIорш массо а суна безабеш ма бу. Хьо ца йогIуш хIунда хьееллера боху-кха. Кхо телеграмма яийтарх хIун пайда бу, карарнаш дIа ца евлча. ЭхI! Ма хьалххе ян езаш хиллера-кха со кхуза. ХIан-хIа, боршаллийца хьобга кхачалур вац цхьа а, Артур!..

Сайн карара тIоьрмигаш охьа а хIиттабой, кевнан неI схьаозайо аса. Ой, цхьа а чохь вац теша? Ахьмад а ма вара ишколера цIа веъна хила везаш. ТкIа Iабди? Тахана кIиранан де-а хилча, иза цIахь хила ма-везара. Дера яц хIара неIа-м схьайизорах схьаеллалур йолуш. Киснарчу догIанашца кевнан а, цIийнан а неIарш а йовллий, сайн сал-полаца чуйолу со. Ой, кху чохь доллург хIун ду? Чуьра ши маьнга хьан баьхьана? Сан лаамза ши бIаьрг стоьлана тIехь Iуьллучу кехатана тIехь соцу. Кху даго хIун до-о? ХIара ма-карзахдели. Кехат доьшу аса:

«ХIинцалц са диттира аса. Кхин дIа ницкъ бац. Хьарам ахча даккха яхча, ахьа цигахь лелош дерг ца хууш Iаш вацара со. Делахь а хьо иштта гена яьлла ца моьттура. Хьуна дан дезарг ца хууш а вац. КIахета кIантах. Хьобца ца вуьту аса иза. Хьобга талхавайта. Кхано хан-зама яьлча, кхетар ву иза — вайшиннах харц-бакъ мила хилла. Ши маьнга боцург дерриге а аса хьуна дуьту, (аса хIун дора ахьа хьарам гулдинчух). Къиза стаг ю хьо — нехан хьакъ дууш, со Iеха а веш, хьайн дегIаIа там лохуш. Кхолламо цхьа тохар ца деш, иштта дуьсур дац хьуна, ахьа мел лелийнарг. Къаьста вайшиннан некъаш. Iабди».

ДIавахана хьайн ден докIе гIахьара хьо-м. Ахьа яха хайинера со. Ваханехь хьаха эцпа хьайн мазотех юьзна хеча а текхош, дIалелар ма ву. КIант? ДIаваккхяхьа дIа. Цунах схьаваьллачу цунах суна хIун кIант хир вара? Дог. Больнице яха еза. Кхо хIун къизалла юьйцу?! Мичхьа бу къинхетам? Хилча а цунах хIун дора? Дог. ХIара саца ма-гIерта. Кога мачаш а тудий, чехкка чуьра араэккха со. Больнице дIа мукъане а кхачалахьара. Кевнан неI. ХIара ма хала еллало. ХIа, соцуш лаьтта хьуна дог. Уллохула тIехьовлучаьрга мохь туху аса. Дитт а лаьцна, цуьнциний лаьтта охьайоьдуш ца го техьа царна со? Царна тIаьххье воьдуш юьртахо Султан а ву. Иза тIехвели. Дицло хир дац аса шена ди-

нарг. Ой, дела сетта шуна делан навлалт. Со яла йоллуш шайна гушшехь, тлех а буйлуш, дла ца обху уш? Я суна гуш ерш бларлаглаш ю? Хlай, кьиза адамаш, аша хlун до? Ма гlойша...

Хьаша

— Ой! Цо хlун дуьйцу-у?! Тхайн цла ца кхаьчча йиш ма-яц сан. Хьайна доглург дла а эций, со дlайигахь, хlай стаг!

— Зуда, дlогарчу кассашна чохь духкуш билеташ ду хьуна. Цигара билет эцахьа. Билет доцу пассажир дlавига бакьо ма яц сан.

— Ой! Ма-тамашийна ву хьо. Цигара йоглуш ма-ю со. Кхачийна, дац, боху-кха билеташ.

— Хьо зудчунна «ой!» бахар бен кхин хlумма хаа а хабий? Хьуьлла трамвайни остановке дlаглохьа. Аса цигара дlаюьгур ю хьо. Кхузахь лаьтта диспетчерш ца го хьуна? Цара хьийзор ву-кха со, билет доцу хьо автобуса чу ялийтича.

Шай-шай йигахьара аьлла, гlовгланаш елира автобусана уллохь лаьттаху ударшлахь. Хlинцца цу зудчуьнга ша аьлларг царна а карладаьккхира цо. Неlарна тlелетча санна бохку ударий а, царна тlехьа лаьтта Расу Мурзабекович а дла а тоттуш, автобуса чохь лаьттаху шофери куьйгашца неlарш тlеттlа тоттушехь:

— Накьост, со а ву хьуна дlавоглуш, — ударий дlаса а теттина, неlарна тlегlоьртира Расу Мурзабекович.

— Barлахь... Чlогlа дика ду. Оцу ударшцаний аса аьллачу метте дlаглохьа, — элира шофери, нуьцкьаша неlарийн цхьа arlо tle а йохуьйтуш.

— Зударшцаний айхьа аьллачу со ма-вахийтахьа. Соьгахь билет а дара, — кисана кхевдира пассажир.

— Делахь, вон лаьтта-кха хьо ударшна тlехьа а хlоьттина, — аьлла, кхунна хьалавала меттиг юьтуш, дlатаьlира шофер.

Цуьнга ала дезарг-м кхунна шена а хьаха хаьара. Тlаккха а «цхьана шоферца кьийсалуш воллурий-ца вай долчохь хьаькам хилларг», наха аларх ларвелла, шоферна дуьхьал вист ца хуьлуш, lадlийра иза. Салон чухула дlасахьаьжира. Цу чохь бевзаш болчех цхьа а ца гича, сапарlатделира цуьнан. Оьшуш а дац бовза-безарш гар. Ирахь лаьттацарна юккьехула, вуно хала шен йоккха гай чекхийоккхуш, шен метта кхечира иза. Цигахь lийнарг, кхуьнан меттиг парlат юьтуш, хьалаglаьттира. Кхуьнан лулахо — шовзткьа шо хир долуш, хаза кечвелла кьонаха вара. Цуьнга салам а делла, шен метте охьалахвелира Расу Мурзабекович.

— Сан меттехь lаш верг муьлхарниг ву шуьшиннах? — кхунна улло а еана, дlахlоьттира жимо зуда. — Хlара клант вацахьа-

ра, шуьшинга хлумма а эр дацара аса, — шена уллохь лаьттаху, ворхI шо хир долчу кIанте охьахьаьжира иза.

— Со Ийриг хила мега хьан меттиг, — аьлла, меттах а хьайна, шен киснара билет кховдийра Расу Мурзабековична уллохь Iачо кIентан нене. — Сан меттиг-м дера яра. Хьуьлла хьалхахь. Цу тIехь Ийриг суна бехке стаг ю-кха. Хьайна хала дацахь, хIара билет а эций, оцу сан метте охьахаахь, зуда.

Важа, кхуьнгара билет кисна а таIийна, реза йоцуш «бур-бур» а дина, ша кхуза схьа ма-ярра, нах дIай-схьай а тоьттуш, шен кIантаца хьалхахьа дIаяхара.

Кхин хье ца луш, ТIаргIа-эвла яха новкьаелира автобус. Расу Мурзабекович шен куьйгах дихкинчу дашочу сохьта тIе хьаьжира. Цхьайтта даьллера. Кхин цхьа сахьт даьлча, дIакхочур ву цу юьрта-районан центре. Волалур ву бевзачу урамашкахула. Да хилла ца волалахь а, хьаша санна. Воккхачу стагана оьшуш дерг ша хьалха леллачу меттигашкахула волавалар ду. Миччанхьа а, хьо хиллачу меттехь вон дагалецамаш бисахь а, диканиш а ца хуьлу кIезиг. Ца вахнехь бакьахьа дарий техьа оцу ТIаргIа-эвла, шеко кхоллаелира Расу Мурзабековичехь. Балхара ша дIа-ваьккхина пхи шо даьллашихь, кхузарчу хьаькамех хьобгуш, и меттиг юха езаш лела эр дуй-техьа? «Нахана-м шайна луьург хетахьара. Цу тIе, хIетахь сан куьйгаллина кIелахь хиллачу хьаькамех кхузахь цхьа а вац. Нахана вицло хан а ю, — шен дог чIагIдира цо. — Вон ца вогу. Иза дика дина. Цул а нийса динарг — легковн автомашинна лаьцна я таксица ца воьдуш, автобусахь вахар ду. Кхьа-кхалонна деши бен оьцуш вацара бохуш, со вуьйцуш лелаши йолу и ерриге а районний, веана таксина тIера охьавоьссина сой. Ма-хир дара нахана гича. Шена а, шен кхаа тIахьенна а даа деши гулдина бохуш Iаш болчарна юккье автобусахь вахар гIолехь ду.

ГIалах йоллучохь, чкьургаш оьрнашна чу а лилхина, кхоссалира автобус. Цуьнциний кхоссавеллачу Расу Мурзабековичан ойла кхечу хорше йирзира. Ша-шена аьшпаш ботталучех вацара иза. Бакьдерг бакь хила деза. Жим-тIамма оьцур-кха эцнехь. Сайн кисна а юьллий, ца Iарий со и кхьа-кхало. Уьшша-м пайда тIецабогIу ойланаш яра. Аса нийса динарг хьаха дара — сайн доьзал дIатарбар. Воккхаволу кхо кIант лаккхарчу гIуллакхашкахь ву. Жимах йолу йоI медицински институтехь доьшуш ю.

Миччанхьа делахь а цхьанхьа автобус а сацийна, билеташ схьахедо велира шофер.

— Шайгахь доцчо хIара билеташ дIаэца. Контролеро хаттахь Гуьмсе бен ца доьлху эр аша, — эппаз мах болу билеташ дIакховдийра цо шена уллохь волчу кIанте. — Юха, шаьщ охьадуьсуш и билеташ соьга схьалолаш, дукха дахарш.

Гарехь, дуьхьал йогIучу автобусан шоферо, стогар латорца, «новкьахь контроль ю» боху хаам бинчух тера дара.

ТаргIа-эвла юккѣхъ сецира автобус. Цунна тIера охъа а воьссина, гонаха дIасахъаьжира иза. Пехашна чу уьйзира цIена хIаваь. Дешаш лаьттаху лайх новкъахъ Iаьмнаш хIиттинера. Хъаша хиллал хилча цхъана хIусаман дена тIевоьссина хила везий? Веза. Думаев Iабдулла волчу ваханехъ хIун дара техъа. Цхъаь санна, дика стаггий, тешаме накъосттий-м вара. ТIаккха воьдий хьо? Расу Мурзабековича ша-шега хоттушехъ, цхъана жимчу ор чу а лилхина, «Чирт» аьлла, кхуьнан хечина тIе хатташ туьйхира, уллохула тIехйолучу киралелочу автомашино.

Эццехъ нах ца хилча доггах дена хьежор дара цо оцу шоферна. Дош хетий хьуна, цхъанна а ма-тахъара бохуш лаьтташ, тIетоьхна хатташ. ХIинца хIорш дIабохуш лаьтташ... дIа муха боху тIеда хатташ. Бакъабелча-м цхъаь дийр дара. ХIорш бакъабаллалц кхузахъ лаьттина-х вер ваций. Расу Мурзабекович некъана уллора дIа а хилла, хина йистехъ, моглIара доьгIначу таьллашна тIе вахара.

ХIинца дан тарлуш дерг а, дан диснарг а лайца н тIеда хатташ дIабахар ду. И гIуллакх деш хIара воллуш, лайне зевне тата дохуьйтуш, тIехъахула цхъаь тIевогIуш а хетта, хьалатаьIаш юхавирзира Расу Мурзабекович.

— Ассалам Iалайкум. Марша вогIийла, хъаша, — вела а къежна, шен багара дашо кхема гучубаьккхира тIевеьначу къаналле лестинчу стага. ХьалатаьIначу кхунна мара а кхеташ:

— Ма-тамашийна ду хьо вар! ХIун деш ву хьо? Могаш дохий?

— Дика дохку тхо-м, — жоп делира шена тIевеьнарг дага-воуьйтуш лаьттаху Расу Мурзабековича.

— ЦIахъ хIун ду? ХIусаман нана а, бераш а дохку-кха могаш? — виснарг а чуьравелира вевзаш воцург.

— Могаш-паргIат лела уьш. Шу а деца зен-зулам доцуш? — чехкка гучуьра дIавалахъара хьо аьлча санна, дехаре хъаьжира иза тIевеьначун бIаьргашна чу.

— И дика ду... ТIаккха... хьо обкоме балха хъажийна бохуш ма-хезнера суна?!

— ХIан-хIа. Хьуна хезнарг харц ду. Пенсехъ ву со.

— И ша ду. ХIинца со хъажа хIумма а дуй? — олуш, хьенан, мичара ву хьо бохург санна дерг хIара хатта кхнале, кхунна мара а кхетта, хина тиллинчу тIай тIе дIаволавелира воккха стаг.

— Хъажал дош дуй хIара? Со пенсехъ вуйла хиъча, ца воллура соьца къамел дахдан-м. Иштта харц ма-ду хIара дуьне. Шех кхетта хатташ дIа а баьхна, райцентран майданна не тухуш, некъал сехъарчу, готтаху гIашлойн новкъахула дIаволавелира иза.

— Деза дегI а, цул а еза гай текхорал халаниг — кегийчу Iаьмнех ларвалар ду. Районехъ да ца хилча, иштта хуьлу, — дага-деьначо там бира цунна. Со кхузахъ волуш цхъа Iам а ца хуьлура. Дера бацар-кха цхъаь-м. ХIинца хъажал, — хIара шуьйрачу

некъехъа дѣахъожжушехъ, дѣаселелачу машенел дехъа лаьтташ цхъаь гира цунна. Хѣа. Рамзан. Расамбеков Рамзан ву-кха. Хѣара хѣун деш лаьтта? Со дага ца вогѣуш лаьтта техъа иза? Шена эшахъ, тѣвогѣур вара иза-м. Дѣаволалушшехъ керла аз хезира кхунна:

— Расу Мурзабекович! Де дика хуьлда хъан. Марша а вогѣий-ла, хъаша!

— Маршалла хуьлда хъуна а, — ала кхиира тѣлоттаеллачу зудчух бѣаьрг кхетта Расу Мурзабекович. Важа воккха стаг а санна, йовза а ца евзаш, иза а дѣаяхарна кхоьруш санна:

— Хъо суна дага-м ца йогѣу, — эхъ хетар гайта гѣрташ велакъежира хѣара.

— Со Шумисат ю. Дага ца еъча а тамашийна а дац. Хъехархо ю со. Ахъа яйтинчу школехъ берашна хьоьхуш.

Тѣеьначу зудчуьнга цхъацца хеттахъ а, цо дуьхъала дуьйцу-чуьнга ладугѣу сурт хѣиттадахъ а, ойла хѣицца Расамбеков гинначохъ яра. Юхахъаьжира иза. Важа ша хъалха хѣллачохъ лаьттара. Хъажал. Иштта карадо хъуна айхъа динарг. Кхуьнгара хезаш долчул деза хѣун ду воккхачу стагана. Баркалла долуший, оьздий дера ю ян-м. Дѣогахъ лаьттарг гой хъуна?! Аса ша ги а воьллина лелийнашшехъ, вист а ца хуьлуш, муха лаьтта аьлла хета хъуна?!

Расамбековна тѣеваха я цуьнга генара салам дала дола хетта, зудчун йодика а йина, дѣаволавелира Расу Мурзабекович. Кхунна хѣуьу моьвтиннехъ а, важа тѣаьхъакхиира.

— Кху районна хъан са-м хъаха гатло, — салам даларан метана элира цо.

— Безам хета, — Расамбековс аьлларг нисдира кхо.

— Хетар бу. Дера кѣезиг ма ца йиира ахъа хѣара район.

Цо хѣун дуьйцу-у? Соьца шен йолчу гамонна, сан дог датѣор-хъама дуьйцу-кха. Цо аьллачух ша ца кхетта кеп хѣоттош:

— Хѣу-ун? Со-м ца кхета хъо ала гѣртачух.

— Кхетара хъаха хъо кхета-м. Цѣ яккхал айхъа кхаь-кхало йоцуш куьйгаллин балха хѣоттийначун.

— Нах куьйгаллин балха аса ца чѣагѣбо. И гѣуллакх бюрос...

— Ма дийцахъа. Ца оьшу хъуна.

— Дика ду. Ахъа яккхал аса кхаь-кхало эьначун цѣ.

— Цѣй? Йоккхур яра хъаха. Расамбеков Рамзан. Со, — шен нехкан уьнна тѣ пѣлг хъажийра цо, ѣам чу ца эккха, шаьшиь вьвдучу гѣашлойн нехъан йистошкахъ бинчу бетонни бердана тѣе ког а боккхуш. — Юьртабахаман институт а якккхина, цѣа веъча, со балха хѣоттийрий ахъа?

— Хъажахъа цуьнан харцлер. Хъо совхозан директор хѣоттийнарг мѣла вара?

— Иштта алал ахъа. Ахъа-айхъа хѣоттийра. Хъо вуззалца аса хъайна ахча делча.

— Ахъа-айхъа ма-баххара, институт а яьккхина хьо цIа веъча, директор хIоттавахъара бохуш, суна хьалха гора хIунда тийкхира хьо? Институт мел яьккхнарг директор хIотто декхарийлахъ вара со?

— Нехан хIуьттаренна. Суна а ца лаъара моьтту хьуна хьала-вала? — къар ца лора Рамзан.

Расу Мурзабекович дIасахъаьжира. Кхара дуьйчуьнга ладо-гIа уллохъ цхъа а вацара. Амма хIара мохъ хьекха волахъ, хьуьл-ла тIехъа богIучарна хезар-м ду.

— Хъайна оьшуш болу там аса биннашехъ, со балхара дIа хIунда ваьккхира ахъа?

— Воккхур вацара хьо-хъайн балхаца ларош хиллехъ-м, — саца-а сецна, леррина Рамзане хъаьжира иза. — Къонаха, хьуна Iедал доьхна-м ца моьттурса хIетахъ. Сол лакхара а ма-бара хъаь-камаш. Царна гора ахъа юккуш йолу совхоз. TIаккха иза суна ган ца дезар-кха хьоьга хьаттича?

— Дезара-те. Цхъаболчара дийрриг дара аса динарг а. Сан болх ахъа бийцахъ, со цуьнца ларавора, — шен аз лахдира Рам-зана.

— Ларавора хъаха лачкъой, йохкий-м, — хазийра вукхо.

— Иштта дацара иза. Галвели хьо. ДагадогIий хьуна аса кха тIера хъаьжкIаш яхъна ши стаг суьде велла, — шен хьуьнаре дIадаханарг карладаьккхира Расамбековс.

— Муха ца догIу? Дера догIу. Шен автомашен тIехъ ткъех кан баьхна шоферрий, оццул къола дина трактористтий, — и ши пекъар айхъа суьде валар дуьйцу хир ду ахъа. Дера догIу. Ткъа лафеташкахъ кIа, йол лечкъийна хъайн управляющеш а, хьо а хIунда ца велира ахъа суьде?

— Хьуна гири оха лачкъош? — чу а кхохкалуш, хьаттира Рамзана.

— Суна ца гинехъ а, нахана-м гина, — уллохъ вогIучун дог дагIийра Расу Мурзабековича.

— Нах бита ахъа. Нахана-м дуккха а хIуманаш гина хьуна.

Ахъ мел лелийнарг а... ДагадогIий хьуна... — тIелатаран рагI шеге ийцира Расамбековс.

Кху шиннал тIехдуьйлу адамаш кхара ечу гIовгIанаша цец-даьхна юха а хьуьйсус, дIаоьхура. Кхузахъ нахала валар бен сакъерар хир дац, — сацамбира хьешо. Шаьш-шинна нийсса дуьхъала йогIучу таксих бIаьрг кхийтира цуьнан. Хъажал, иштта карадо хьуна, айхъа динарг. Аса ма йиллийтира кхузахъ таксо-парк. Иза дина ца хиллехъ, кху боьхачу хIумано сий дойур ма-дара.

Накъост лаьттачохъ а вуьтуш, чехкка таксина дуьхъала хъаь-дира Расу Мурзабекович.

Сацахъа, зама!

— Имран, некъ дика хуьлда хъан! Шабашке дуьххъара воьдуш, гуттар а хуьлу хъуна стаг кхоьруш. Хьо-м царех вац моьтту суна, — аьлла, юьхъа тIехь елакъажаран сурт хIоттош, шофере кехаташ дIакховдийра йонца хедийна месаш йолчу йоIа. Схъа-йиллинчу неIарехула будкина чуьра схъаетталучу серлонгахь къегачу цуьнан месин бос тайп-тайпана басарш дарна башха къавсташ а бацара.

— Баркалла. Царех ву-вац, новкъахь бен хуур дац, — дощца хадийра вукхо. ТIаккха шеге схъакховдийна кехаташ цхьалхадохуш масех гIулч а яьккхина, сецира, стеннах делахь а шекъваьлла. ХIара новкъаваллалц бохуш неIарехь лаьттаху йоIана юха тIеволавелира иза:

— Гони накладной. Iедалх стаг тIекхачахь цуьнга хIун ала де-за аса.

Дашца цхъа дуьхъало ян санна, цкъа соцуьнгIа а хилла, будкина чу а яхана, схъадеара йоIа шеге дехна кехат. Ша машен хъалалатоле, сохътана тIе хъаьжира Имран. Буйьса юккье яханера.

ГIалин серладевллачу урамашкара кабинин чу етталучу серлонгахь дика гора шоферан юьхь-сибат. Мокха бос болчу юьхъа тIехь, кхоьссина латийча санна, боллура картолах тера мара. Лакхачьо сеттина иза, кагбеллачул тIаьхъа хоттабеллачу сарагах тера бара.

Наггахь бен ца кхетара машен. Амма царех хIора а цунна милицин машенах тарлора. Мел чIогIа хIара гIоьртича а ца тоьара карзахъевлла ойланаш. Ша цигаьрка оьзча, дIайийшина хIордан тулгIенаш санна, уьш соцуьр ю моьттуш, кабинин хъалхарчу гIуткхи чуьра хъакхарша бехдинчу куьйгаца схъаййцира цо «Прима». Дуьхъал йогIуш я тIехйолуш машен гича: «ХIокхеран хIун гIуллакх ду, шайн цIахь ца Iаш, буйьса юккье яхханчу хенахь хеккабала. Цара а олу хир ду-кха сох лаьцна а изза», — ша-шега забарш ян гIоьртира иза.

Вистхила уллохь стаг воцуш висарна, дIаяханчу хено исбаьхъачу, бIаьрхиш санна сирлачу, дагалецамашка вигира шен дахарехь дуьххъара когана шерачу новкъа ваьлла Имран.

Жималла. Мел сиха йоьду. БIаьрг тоха а кхиале. Синкъераме ловзарш, дешар, буйьса юккье яххалц, ша санна долчу беращца цхъаьна туьйранаш дийцар. Цунна тIаьххье хье ца луш, кхочу къоналла. Амма иза ша ца йогIу. Цуьнца хуьлу безам, синтеме доцу денош, буйьсанаш. Имран а вара хIора зуда ялийна жима стаг санна, ша Зайнап ялийча ирсе хеташ. Амма хъалхарчу-деношкахь дуьйна, цIехъана хIоьттинчу шелону хабадо зезаг санна, шелбала буьйлира безам, дегайовхо. Зайнапана кху дахарца гIулч йоккхуш яха лаьара. Шен цIийнадегара лоьхура алапал сов

ахча цІакхехьар. Масаллина хІиттабора юьртара «хьуьнаре» нах.

Тховсалера тІаьххьара рейс «аьрру агІор» ян езаш яра. Зудчо дуьйцурш кІордийнера. Кхуьнгара бетон оьцур йолуш цхьа хьенех вара гІалана гена йоццучу юьртахь. «Газикан» чкьургаш цигахьа дІайирзинера. ХІун дер ткьа, иштта ду-кх хІара дахар. Хьалха айхьа дийр дацара аьлла хеттарг, хьайна а ца лууш, деш хилла-кха. Дера хиллий. Нахах тарвалар. Нахана хьашт хилар. Гуттара а хиллий теша иштта ойланаш нехан кхетамашкахь олалла деш? Имрана тІаьххьара боккха кІур а баьккхина, диллинчу корах ара ластийра цигаьркех йисинарг.

Эххар а тІехьа йисира гІала. Некъо хьаьвзаш гола тухучу кхе-чира Имран. Хьалха, геннахь машенан серлоно серлаехира, гІа-ларташ санна, лаьтташ йолу йохийна машенаш, адамаш. Имран ца тийшира гинчух. Машенна хьалха Іуьллуш зуда яра. Цунна тІехІоьттина лаьттара цхьа ши стаггий, зудий. Некъана тІе а ваьлла, шайна тІейогІучу машенна дуьхьал куьг лаьцна кхин цхьа къонаха а лаьттара. «Дика ду-кха со шуна тІекхаьчна», — ша-шега элира Имрана, гІеххьа воха а вухуш. Амма эладита санна, кийрара: «Авари хиллачуьра и зуда дІаэцна вахча, теш хІотта дезар дац хьан? Хьо-м ловзарна тІелоттавелла ваций. Іе-дале хІун ала воллу хьо? Буьйсанна белхаш бечу нахана объекте бетон дІакхачорна меттана каяьллагунна иза дІайохка воллуш варий? Ткьа ахча?» — «Набахти чу бен вуллур варий хьо? Ма валалахь ишттачу новкъа. Бетонах лун долу пхи туьма деза ду адаман дахарал? Мегар дац ишттаниг дан. Сацае...»

Имране, мел лиьча а хьесап далур дацара ша мел йинчу ой-ланийн. Уьш ерриге а коьртан хье чохь керчира масех секундехь. Автомашинан лагІделлачу боларе хьаьжча, шайна беьначу бо-хаман шофера дакъа лоцур ду моьттуш, шен цІийх дуьзна куьг охьадахийтира новкъаваьллачо. Амма цуьнан деган йовхонна теш-набехк хилира. Ченан кІур а гІаттош, тІехьиккхира машен. Коре-хула чу Имранна хезира дехаре «Сацаехьа», — дош. Цо кхин а йохийра ишта а карзахьаьлла ойла. «Авари хиларна хьо бехке-х ваций. Ахь хуьлда а аьлла, ца хиллий царна-м и бохам. И бахьа-нехь хьан некъ боха йиш яц», — хІара теван санна, бохура то-харлерачу озо. Амма лергехь лаьттара: «Сацаехьа».

Бетон йохка хІара нахе воьду некъ боллучул а бахбеллера Имранна. Цул а беха бара хІара Іаш волчу хІусаме болу некъ. Бохам хиллачуьра хІара гена мел вели а, карзахдуьйлура дог: «ХІун ди ахьа? Ишттачу гІалатах зулам олу. Хьо зуламхо ву». Ткьа тохара хьехамаш беш хилла аз дІатийнера. Иза шен лааме кхаьчнера...

ДІа мел йолучу хІора миното тІеттІа чІогІа багабора кийра. Шен зІийдигаш хьца болабелира бохам хиллачу метте юхаван болу сацам. «Цкъа цІагІур ву со», — хадийра Имрана.

Хіара ціакхаьчча, буйса юкбал тіехъяллера. Ша чохьа ваьлча «Хіун хилира хьан?» — боху хатаделлачу хаттаро а, дукха хан йоццун новкъахь шегара даьллачо а алсамбаьккхира цуьнан шен зудчуьнга а, иштта харц кхолладеллачу дахаре а болу цабезам.

— Діаэца, хіара ду хьуна сел чІогІа дезна ахча, — олуш, шена хьалагІаьттинчу зудчун юьхьа тіе туьйхира цо ахчанан масех кехат. — Хайй хьуна хіара пхи туьма муьлхачу мехаца кхаьчна сан кара?

— Ас хьобга...

— Ца обьшу суна хьан кьемел. Хьуна ца хаьа я хуур а дац, — хадийра цо шен зудчун кьамел. — Оццул деха а, оццул доца а долчу дахарехь оццул доккха гІалат, — элира хиллачух ца кхеташ, буйнахь ахчанан кехаташ а сеттош, лаьтта Зайнап а юьтуш, ластийна неІ тіе а тухуш, араиккхинчу Имрана.

Цхьаммо-м дІайихкинчуьра хецаелча санна, дІаиккхира машен. Хинца тіетІа карладуьйлура новкъахь хезна: «Сацаехьа». БІаьргашна хьалхара дІа ца долура гулделлачу адамийн а, Іуьллучу зудчун а сурташ. Цо бІаьрса дайинчу Имранна ца хаьара машен оьрнех а, бІаьлнех а ларъеш, яхийта.

«Хіунда ду техьа хіара дахар сел харц? Хіунда ду теша адамаш вовшашца сел дог ца лозуш? Хіунда бевлла теша нах сел чІогІа ахчанна тіаьхьа? Со а ву-кха царех. Царех дІакъаста ца лун дакъа... Кхуьур вуй техьа царна тіе? Дийна хир буй техьа лазийнарш? Зама, сацахьа! Ма гІохьа дІа! Кхачийтахьа царна тіе. Ахь и ца дахь, валлалц, валлалц дагахь бала хир бу-кха суна. ХІай кхоллам, бехьа аьтто. Ма витахьа со-сайн синхааме хьийзавайта. Сацахьа, зама!»

Имранна шал-шера хаьара, дІадаханарг юхадогІур доцийла. Хіун дер ткьа, вайн хІораннан а хуьлу-кха, хало тіехІоьттича, иштта сатийсамаш. «Зайнап ю-кха бехке», — хинца рагІ зудчуьнга кхечира: «Хьо санна берш, со санна берш».

Имранан ойланаш озане евлира:

— Сацахьа, зама!

Бохам хиллачу метте дІакхача йисинарг йоккха юкь яцара. Гучуелира евзаш йолу некъо гола туху меттиг. Хьуьлла дехьа... Юьхьанца шен бІаьрса дайча санна хийтира Имранна. Мел чІогІа хьаьжча а цигахь адамаш дацара. Машен чехкка саца а йина, кабини чуьра охьаиккхира иза, «ца гуш юьстаха лаьтташ бац те-хьа уьш» — бохург дагахь долуш. Кхочуш ца хилира кхуьнан сатийсам. Гуш долчо Іийжочу бІаьргех хиш девлира. Сиха детталучу даго хье чу деттара цІий. БІаьргашна дика ца гора гонахар-ниг.

— ХІай дуьне, хІай кхоллам! — мохь белира стигла куьйгаш а кховдийна, гора а хІоьттина, лаьттачу Имранера. Тіебоьжначу бехко даздина дегІ лаьтта дуьйжира...

Оцу буьйсанна цо кхин наб ца еш, тееара Iуьйре. ТIехбоккха бара кийрара бала.

Зудчуьнгара хиира цунна новкъахь лазийна Iиллина зуда шайн юьртара хиллий а, кхечу машенахь больнице юьгуш, цига дIа-кхачале иза кхелхинийла а.

Де шен бакъоне дирзинера. Кхеран цIенна юххехула цхьацца а, тобанашца дIаоьхуш адамаш дара. ТIаьхьа йогIу тоба зударийн яра. Баьллачу сингаттамо охьатаIийнера церан кортош. Царех цхьаь корехула арахьоьжучу Iимране хьаьжира. Цо «ахьа шен хенахь гIо динехьара дийна хир яра иза. Эхь деца хьуна?!» — бохуш санна хийтира кхунна.

Асламбек АЦАЛАЕВ

Лайн есачу арахула

ЗІе чІогІа йийкира: «Маршалла ду хьогга, лор! Корликаш-кара тхан геологаша хаам бо: цигахь чевнех леш ву таллархо. Царца ЗІе яц, кхин тІетоха хІума а дац».

Къона хирург, Нижневартовски районан больницан коьрта лор Арцуев Аслан синтем байна висира. Де кхачалуш лаьттара, ткъа Корликаш олучу метте дІа мел лахара йиъ бІе километр некъ бу. Корликашкахь пхеа маьнгина лерина больница яра, болх беш цхьа фельдшер-хант а, хІинцца медучилищи чекхъяьккхина йолу акушерка а йолуш.

Чевнаш хиллачу таллархочунна оьшу лобралла дан церан ницкъ кхочур бу бохург шеко йолуш дара.

Арцуевс аэропорте ЗІе туьйхира:

— Ларьяке дига сихха вертолет оьшу. Корликашкахь стаг ву леш. ХІуьу дина а тахана ах некъ бан беза!

Аэропортан хьаькам воьхна хьаьвзира:

— Бода къовлабала дисинарг шиь, шиь ах сахьт бен хан а яц, гуш хІума а дац. Хаац, тхан хьуна гІо дан ницкъ кхочур я ца кхочур.

Аслан кхоччуш оьгІазвахара:

— Ма ца моьттара суна, Аркадий, ахь иштта эр ду. Леш лаьтташ стаг ву, ткъа хьо соьца мах къуьйсусу ву. Ас доьху хьогга, летчикашца къамел деьха.

Кхин пхи минот яьлча лобре хаам кхечира:

— Хьогга воьгІур ву летчик Игнатъев, цунна некъ бевза. Тахана Ларьяке дІакхочур ду шу, цига 180 километр некъ бу, кхана Іуьйранна Корликашка хьо дІакхето вертолет доуьйтур ду хьуна.

Дукха хан ялале шен гІоьнна лорйиша а эцна, Арцуев Ларьяке доьдучу кеманна тІе хира. Шина сохьтехь некъ бича дІакхечира. Гар Іаламат ледара дара. ХІара шиь охьа а доссийна, летчик ву-хавахара.

Ларьякехь дика больница яра 50 маьнгина лерина, операцеш ен

чоь а йолуш. Цигахь веккѣа цѣхъ лор вара — хирург Пузатов Виктор Тихонович. И больница районан куьйгаллин кӀел яра.

Хила везачу 8 лобран метта цѣхъ Пузатов вара кхузахь, цуьнан больницехь цӀена а, йовха а хуьлура; дархошна чӀогӀа веза а везара иза. ДегӀана онда а, бегаше а волу иза воккха доттагӀ вара лохачу дегӀахь, хьаьрчина болчу хантийн, уьш, бераш санна, уьйр йолуш бара цуьнца. Шайга цо аьлларг дора. Хетарехь, Пузатов везаран кӀайле кхин а цѣхъ а яра. Ша кхузахь Ӏачу цѣхъ-ах ша-рахь хантийн мотт а Ӏамийна, цѣран маттахь гӀеххъа кӀамел дора цо.

Грознера нохчо Арцуев а, Краснодарера оьрси Пузатов а воккха ши доттагӀ вара, вовшахкхетарш наггахь бен ца хилахь а.

Шен хьаьким а, доттагӀ а воккхавеш тӀеййцира Пузатовс:

— Марша вогӀийла, Аслан Алиевич! Воккхаве хьо гуш! Суна дерриге а хаьа — соьга зӀе туйхира. Йовкхане сатуьйсийла а яц. Сешца гӀур ду вай... шиъ-ах бӀе километр некъ ткъе ялхийтта сохьтѣхь бийр бу вай.

— Кхузахь Корликашкара сен салазаш а ю?

— Дийнна йиъ-м ю. Сеш дуьзна а, садаӀна а ду, таллархой хӀета-вета а цӀа боьлхуш бу.

— Делахь, схьакхайкха цаьрга.

Къена таллархо хант а валош, кестта вухавеара Виктор Тихонович.

— ХӀара лор Корликашкахь лазийначу таллархочунна дарбанаш лелон воглүш ву хьуна. ХӀара Москвара кхуза веана духха хан яц, кхузара гӀиллакхаш девзаш вац, сешна тӀехь вахна вац, Къилбсѣдехь дуьххьара ву. Кхуьнга хьовсуш хилалаш, — тӀедиллира цо таллархошна.

Я Пузатов а, я лорйиша а Арцуевс шеца ца яийтира, совнаха кира хьашт дац, цу тӀе новкӀахь хӀун хуьлу а ца хаьа, аьлла.

Кестта молханаш, операци ян оьшу гӀирсаш, Ӏ-чу группан цӀий дӀа а хьарчийна нарташ тӀе (сен тӀаьхъа тосу салазаш) дӀа-чӀагӀийира.

Пузатовн Юдика а йина тӀаьххьарчу салаза тӀе хиира Арцуев. Ведда веанчу больницан завхозо жӀаьлин цӀока кховдийра цуьнга.

— ДӀаэца, новкӀахь оьшур ю хьуна.

ТӀаьххий-хьалхий йиъ салаз дӀайолаелира. Малх тоьххарехь анайистана тӀехъа баьллера, лохха хьоькхура дорцан мох. ГӀеххъа сирла яра. Термометро 43 градус шело гойтура.

Лобрана хьалха хиъна Ӏара къена хант. Цо бѣхачу сарагаца лобхкура сеш. Уьш хьаьвдда доьлхура.

НовкӀа девлла пхи сахьт хан йолуш лор билггал гӀорон волийра: шеллора цӀоканан каранашкахь дохку куьйгаш, аьрру ког, шелоно морцура юьхь, бӀаьргаш, халла бен садаӀа ца лора.

Къеначу таллархочо хьийхира цунна, муха вохвала веза —

30—40 минот моссаса йолу, салаз тѣра охъа а оьккхий, цуьнца нийсса уьдуш воѣура иза.

Исс сохътехъ некъ бича, буйса а йоьлла, дарц чѣагІ а делла, гуш хІумма а ца хиларна садаІа совца дийзира. Гонаха шийла бода бара. Хіетте а маьІ-маьІехъ хаалора лохачу диттийн гІа-ларташ. Уьш, хетарехъ, хъуьнан тундрехъ бара.

Ханташа сихха паргІат дехира сеш, салазаш, ах го беш, ма-хана дуьхъала хІиттийна, цѣ а латийна кхехко чай хІоттийра. Цѣро серлайохура тамашийна хеталун таллархойн ойлане яхъаш.

Сеш буйсанан боданехула дІадахара шайна ижу лъохуш. Кестта кхихкина делира чай, консерваш а яьстира. Лоьро шен тІоьрмиг чуьра спирт хъала а даьккхина, массарна а жим-жимма доьттира. Таллархоша, спирт а мелда, там а хилла, цец кортош лестадора.

ХІума йиьна бевллачул тІаьхъа, ло дІаса а теттина, таллархой охъабийшира, лоьре а иза де аьлла. Амма важа цѣарна юххехъ сецира — наб кхетча гІорорна кхоьрура иза! Дукха хан ялале, вахана, хада а йина, масех дечиг еара цо.

Сатассалц егира цѣе.

Іуьйре сира дохк а долуш еара. Мох буссехъ сецнера. Даккхий-чу чимашца оьгура ло, температура 39 градусе кхаччалц лахъел-лера.

ТІаьхъайисина консерваш а йиьна, довха чай а мелла, некъа-хой цадевзачунна дуьхъал бахара. Гонаха еккъа цѣна кІайлла яра. Ло бІаьргаш тІе детталора, хІумма а ган ницкъ бацара. Моьттура зама сецна. Сеш меллаша доьлхура, кІоргачу лайно новкъарло йора. Таллархой, кест-кеста салазаш а сацайой, вов-шашца гІийлла къамеле бовлура. Воккха стаг хант гуттар а хІара волчу агІор, пІелг а хъежош, корта туьйсущ хуьлура. Иза шена ул-ло тІевеьча, лоьро хьаттира:

— ДІакхочур дуй вай, воккха стаг?

— Не знай, — дара жоп.

ТІаккха бен ца хеташ куьг а ластийна, сараг кара а лавцна, сеш а лъохкуш, салазаш юххе а хІоьттина, дІаволавелира иза.

Лор сингаттаме вара, цунна хетара, шавш цкъа а хІокху кІай-чу, шийлачу кІуркІманен юкъара девр дац.

Коьллаш а, кегий дитташ а тоххарехъ къайладевллера, гонаха Іуьллора еккъа цхъа кІайн есалла. Арадевлла дукхе-дукха хан хетара, ткъа некъан чаккхе ян а яцара. Кхин бархІ сохътехъ некъ бича, уьш халла дІакхечира цхъана евзаш йоцчу социйле.

Сейн са бага кхаьчнера, нах кІадбеллера. Таллархойн лаппа-гІа ерриге а хъулийнера лайно. Массо а иза гучуяккха хІоьттира. Эххар неІ схъа а йиллина, салаз тѣра шайн кира а эцна, чу баха-ра уьш. Чохъ дечиг а карийра, пеш а латийра. Цхъа а вист а ца хуьлуш, хІума а йиьна, дІабийшира.

Асланна ша цхъана кЮргачу гинчу вьожча санна хийтира, гІан-набарша хыйзавора иза, узарш дора. Іуьйранна кхетамчу-вєъча, цунна тІєхь лəьттара кьєна таллархо, и самаваларе хьов-жуш.

Лор верриге а вогуш вара, эгавора, бага якъаеллера. Цуьнгара хьал гучу кьєначу ханта цхьаь элира накъосташка. Дукха хан ялале лəьрана цхьа хьєна, хьожа йогІу тІуналла малийра цара. Цунах цунна мелла а гЮли а хилира. Воккхачу стага элира:

— Хьо вала ма лєлахь! Таллархо чІогІа лазийна!

Цара дика тІе хІума а тєсна, меллаша нарта тІе охъавиллира иза. ТІаккха новкъа бєвлира.

Лоха стигал мархех цІаньеллера, цІарула цІєн маьлхан экъа анайистєхь кхозура, шийла еса лəйн арє чу садогІуш яра. Кєстта малх серлабелира, лə кьєгира эзарнийн суйнашлахь. Ший-ла яра. Сєш самукъадаьлла хьаьвдда доьлхура малхана дуь-хьала...

Лор харцлұыйш вара. Цуьнан кхетамєхь хІуьттүра дІадаханчүх долу тайп-тайпана суьрташ.

...Институтан комсомолан комитетан бюрон члєн волу Арцүев а вара лəьраш белхан мєттигашка дІасабєкъарєхь дакъалоцүш. Таро яцара цуьнан, кхєчаьрга Къилбсєдє гІоа бохуш, Москвахь виса, и дан шєн таро елахь а. ПхəьалгІачу курсєхь воллүшєхь ректоран гІөьнца иза столицєрчу цхъана больницєхь хирурган болх бєш а, Іилманєхь къахьобгүш а вара. Цунна хьаьара Гиппократан дуь дуьххьал дІа дешнаш хилла ца Іаш, бІєшєрашкахь кхоллаєлла лəьран цомгашчүьнга йолу юкъамєттиг а юйла. Нагахь 2500 шо хьалха цомгашчүнна хьалха долчу шєн дєкхарєх Гиппократ кхє-таш хилча, кхуьнан хІун бакъо ю хІинца шєна атто лаха? ХІун хир ду адамашна хьалха долчу дєкхарал лєкха? ХІумма а.

Иштта нисвєлла иза Къилбсєдє.

...Больницєхь цунна камфара а туьйхира, нашатырах хьожа а яккхийтира. Кєстта иза мєттавєара. Цунна тІєхь лəьттара жимачу дєгІахь кьəьжа фєльдшєр.

— Муха хєта хьуна, лор?

— Дика. Мичахь ву лазийна таллархо?

— Иза хьуна юххєхь Іуьллу, — элира фєльдшєра.

Эццахь дІахьаьжначу Арцүевна гира шєна юххєрчу маьнги тІєхь Іуьллүчу лазийначун мəжа, лазамо тагІийна юьхь. Шєн бер-ригє ницкь а гулбина, корта хьийзар а, коган лазар а тєргал а ца деш, лор лазийначун маьнги тІє вахара. Цунна хьалххє хьаьара таллархочүнна, цхъана лєкхачу багана тІєра чувогІуш, гєх цхъа ира дєчиг яханийла. Цуьнан дуккха цІий дІаихнєра. Цхьадика, накъостий уллохь а нисбєлла, шайн ма-хуьллу чов дІа а йихкина, шина дийнахь-бусий некъ бєш, Корликашкарчу больнице кхачий-нєра иза.

БІаьрг ма-кхийтти Арцүевна хиира: операци ян єза. Лазийна-

чун аьтту аглор плендаршна лахахь йоккха чов гора. Иза кхета-мехь вацара, синпха а, цийн Iаткъам а хаалуш бацара.

Цуьнан ирсана, йиъ флакон чохь долу I-чу группан цийн глороза дара. Лоьро лазийначун шина пхена чу хийцира цийн. Шиннах, тIеттIа а оьзна, операционни стол йира. Сихха гIирсаш кхехкабе а аьлла, Арцуев куьйгаш дила хIоьттира. ПIелгаш сетта ца сеттара — шелонна дистинера уьш.

ГIирсаш охьабехкина, лоьро ша хадийра чилланан тай а, кетгут а. ДIайолаелира Iаламат чолхечех йолу операци.

Ларлуш чокIело схьа а яьстина, охьаэга чуьйраш шен метте чуехкира цо, хьалха и меттиг молханашца кеч а йина.

ЧокIело теллича, цунна карийра доIах тIера цийн оьху яьттIа чов а, чуьйраш лилхина меттигаш а. И чевнаш дIа а тегна, чу хIоьттина цийн а, стим а дIабаьккхира цо.

Корта хийзара, хорша еана вегавора лор, когаш лехнера. Кхаа сохьтехь сов яхьелира операци. Цунна дага ца догIура, ша лазийначун чкьор дIа муха тегна. Чов дIайихкина ма велии, лор, гал а ваьлла, охьавуьйжира. Иза кьетамчу ца вогIуш сохьтехь сов иллира. Меттавеача, шена тIехь лаьтташ кьена фельдшер а, йоьлхуш Iаш лорйиша а гира цунна.

— Муха Iаш ву лазийнарг, Николай Иванович?

— Са ма гатде. Цомгашниг наб кхетта ву цийн Iаткъам дика бу, хIинцца буьстина ас иза, — элира фельдшера.

— ГIо дехьа суна хьалагIатта, — элира лоьро.

Николай Ивановича гIо а деш, халла хьалагIаьттира иза.

И шиъ меллаша больницан тIеобцу чохь йолчу вахара.

— Схьахадае сан аьрру аглорара унт. Схьаяккха иза аьтто хир бац, чIогIа бистина сан ког. Хетарехь берриге а гIорийна ас иза.

Кестта унт хадийра.

Арцуевн аьрру ког йоккхачу кхехкийначу картолах тарбеллера: Iарж а белла, тIе лоппагаш а хIиттина. Нана-пIелга тIеккхачалц болу биъ пIелг цIенна гIорийнера. И сурт гина фельдшер чIогIа цецвелира.

— Николай Иванович! Оцу гIирсашна юккьера Листонан морзах схьаэцахь. Биъ пIелгана хIинцале дIовш даьлла, сиха леладахь.

Кьена фельдшер меллаша араваьлла, кьегаш болу шийла морзах а бахьаш схьавеара.

— Кога тIе йод а хьакхий, биъ пIелг морзахца схьаозабе, уьш кхин пайденна дац.

Воккха стаг воьхна лаьттара.

— Эхь дац хIара, Николай Иванович! Хьо-х зеделларг долу фельдшер ву, фронтовик а волуш!

Цуьнан хебаршка яханчу юьхьа тIехула охьаоьхура бIаьрхиш.

— Схьало соьга!

Лоьро Јеминчу куьйгаца морзах схъа а эцна, сихха схъадехира дЮовш даьлла пѣлгаш. Когах ерриге а цІийх юьзна чов хиллера. Иза кхетамчуьра велира.

Саметта дукха хан ялале веара. Дагар а, хорша а дІаяьллера. ЧІогІа аьрру ког лозура.

— Мичахъ ву со? Лазийначух хІун хилла? Дийна вуй иза?

— Лазийнарг, чорпа а мелла, дІавижна, наб кхетта Іуьллу. Цуьнга хьожуш лорйиша ю. Ас хъан ког, тІе молханаш хъаькхна, дІабихкина, кестта чевнаш дІайоьрзур ю. Масех таллархо а веанера, хьо кхуза схъавалийначех, хьоьгахъ хІун хъал ду хъажа.

— Цаьрга, суна уьш а, оха лайлахула бина некъ а цкъа а бицлур бац ала.

Чевнаш лазар тергал ца дан а гІерташ, халла чай а мелла, дІатаьІначу лoьрана чІогІа наб кхийтира.

Дааделла ленаш

Сатасаза дара Мутуш набарха ваьлча. Ша сийсара вижале мохь а хьокхуш кIадбина кIархаш кога а буьйхина, маьнги гIовланах дIатесна мангал-куй коьрта а тиллина, уьйтIа ваьллачу кхо, сихха говр-ворда дIадуйжира. Чохьберш сама а ца бохуш, вордан тIе канистр юьззина хи а, кхин цхьацца хIума а эцна, сихха кех яьккхира цо говр-ворда. ТIаккха ша массо а хенахь ма дарра, говран букъ тIе куьг хьокхуш, и хьаста а хьаьстина, ворданна тIе а хиьна, юьртах болучу новкIавелира.

Сихха, цхьа а хало йоцуш йогIура кхуьнан сира кхел, и шен деха цIога а лестош. ХIора а дийнахь, лоррий эчиган яхк а хьокхуш, шарьеш йолу кхелан еха кхес а, цIога а, мох ца хьаьккча а хIаваэхь ша-шаха ийа а луш кхозуш хуьлура, чохш цIена а, хьирчина а ца хиларна.

Геннахь, дуьненан «йисттехь» схьакхета айабеллачу маьлхан зIаьнарш яьржира лаьтта тIехь. Буьйсанах кьаьстачу боданна тIаьхьа уьду «самайолучу» Iуьйренан маьлхан зIаьнарш, Iаламан сийналлехь, дуьненан хазна хилла дIахIиттича, цкIа хьалха шен карара архаш а озийна, гIийла ойланаш йойту йиш йолийра воккхачу стага. Воккха велахь а, ша воккха ца лорура Мутуша, хIунда аьлча, ша санна каде а, дукха а, дика а мангал тоха хууш волу воккханиг кхеран юьртахь кхин воцу дела.

Мутушана шена а ца хаьара ша динах, делах тешаш ву, я вац. Иза кхуьнан сагатдеш хIума а дацара. ХIара кхета ницкъ болуш дерг кхин дара. Нагахь и дела цу стиглахь, я кхечанхьа велахь, цуьнгахь хIуьа а дан ницкъ хилча, и Iожалла хIунда кхоьллина цо бохург. Делахь а, корта а ластийна ойла хийцира: «цкIа а ца леш, дийна стаг висча, иза кьанвелча хьан лелор ву», — олий. Цу тIе, хьанна оьшуьр бара, хьан лелор бара цкIа а леш боцу баккхий нах, кху тIаьхьбарчу шерашкахь доьзалшкахь бераш дар цхьаннал, шиннал тIехдолуьйтуш а ца хилча?

Цхъаь, шиф хилча а дика дара, ткъа уьш ца деш берш мел ду-
кха бу.

— Са муха долу хъажа топ тухур яра ас, бер дладаккхийтинчу
зудчунна. Я боьрша а ма вац иштта зударий кхобург, — олуш,,
кхоччуш оьгIазвахара Мутуш.

Иза шегIа вист хилла моьттуш юхахъаьжира кхел. ХIара ша-
шега вист хилар шена хиъча, паргIата дIайоьдура иза, некъаца
яьллачу бецац хьожано мера-гуьргаш а дуьзна. Бераш дIадо-
хуйтучу зударшна оьгIазваханчу Мутушна моттаделира, кестта
хIара дуьне дIа мел даккхийтинчу бераша ден а делла, маьхъарш-
ца Iадош адамаш хьерадохур ду. «Зударий аьлча а, варраш,
жаьлеш...» — бохуш шен дагахь яппарш йора зударшна Мутуша.

Ша мел яппарш ярх а, оьгIаз эхарх а, гIуллакх хир доцийла
а хиъна, ойланийн «набарха» ваьллачу кхунна ша геннахь, юьр-
тал дуккха а генахь долчу ирзо тIе кхачар хиира. Кхузахь говр а
сацийна, и дIа а хецна, селхана ша мангал тоха билгалъяьккхина
басе йолчу вахара иза.

ДуьнентIехь мел болу бала бицбелира Мутушна мангал тоха
волавелча. «Харс-харс-харс» — бохуш, цоьстура дика ирбинчу
мангало буц. Дика хъара Мутушна урс, диг, мангал, метиг ирь-
ян. Юьртахой богIура хIара волчу иштта цуьнга и гIуллакх-кхо-
чушдайтIа. Доккха хазахетар дара Мутушна иза. Лоррий шен хIу-
ма ирьеш болчу тIулга хьалха охъа а хуйй, шена юххе гIумгIа
юззий хи а дуьллий, дIаволалой кхо дукха хан ялале шен гIул-
лакх кхочушдора.

— Хуур ду-кха, диканиг, хIара ир муха деллехь а, — олий,
эцца даима а кертахь уьдуш лелачу шен берийн берех цхъаь
схъа а кхойкхий, цуьнан коьрта тIера баьккхина чо — оцу уьрсах
туххушехь и шина декъе бекъалахь (ца бекъалуш хила а ца хуь-
лура) церг а елалой, динчух там хуьлура Мутушна а, уьрсан
дена а.

Малх лакха балале, ворда йоьттина буц хъаькхира Мутуша.
Гонах хьийзаш, некъ бечу хенахь лаьтта охъаюжу ерг шаданца
охъа а йоккхуш, гIуллакх а дина, бацах йоьттинчу вордан тIе а
хиъна, цIехъа йолаялийтира кхо шен кхел, ша цIера еьна хIума
яа виц а велла.

Де дохлуш лаьттара. Буц, зезагаш, диттийн гIаш йовхоно ший-
лачу лаьтта тIе тийжош хетара.

«Ма кхин а догIа оьшур-кха кху аренашна», — оила йора Му-
туша.

Аренашка хьоьжуш вогIучу Мутушна шен говран ког шершича
санна хийтира. Цкъа а иштта атта шершина боцу говран ког, та-
хана шаршар, стенна делахь а, вон хийтира Мутушна.

— Тар-р-р, — аьлла говр саца а йина, ворданна тIера охъа а
воьссина, цхъацца ког а ойуш, дIахъаьжначу цунна, гира, хьал-
харчу когийн ший а лан шарделла хилар. — Ва дукха яхарг,

хыйзош хилла-кх ас хьо, — аьлла кхин вордан тIе а ца хууш, говран юьхь лаьцна некъ бан волавелира иза.

Тахана, цкъа а хьаькхний техьа оццул аьлча санна, дукха хьаькхнера йол. Цундела гIоьртина йогIура Мутушан сира кхел, вордан тIехь дуккха а йозалла хиларна. «ЦIа ма кхечинехь, ленаш хийца гIур ду вайша», — чIагIо йира воккхачу стага шен дагахь.

Амма цо мел чIогIа ойла ярх, кхеран юьртахь кхуьнан говрана ленаш тоха хуур долу пхьар дага ца вогIура, нисса аьлча и ван а вацара. Кхо хьалха ленаш тохийтинарг кхелхина масех бутт а баьллера.

— Дера вара Iабдул-Межед дика пхьар, и санна эчиган пхьар ван а вацара, я тIе хир аьлла меттиг а ма бац кху юьртахь, — бохура ша-шега Мутуша.

«Хьанна оьшу хIинца говр, ворда? — хобттура ша-шега воккхачу стага. — Йоккхачу тхан юьртахь, сайниг а, кхин хьенан яра, ян а дера яц кхин цхьаннан а, ерриге юьртана цхьа говр. Ма беламе а хета. Машенаш-м ю. Ва нах, хIун самукъа долу техьа церан оцу кечдинчу эчигах? Говр, иза-х хьекъал долуш са долу хIума ю. Дика ду делахь, некъахь хьо цомгуш хилча машено ша лела ца яхь, цIа валор вуй? Вац. Вац хIара дуьне Iункар-бертал хьийзича а-м. Ткъа говро-м валор ву», — ойла ечу Мутушна дагаэха йолаелира шен дахарехь мел хилла говр. Уьш цуьнан шортта хиллера. Кхул уьттаза диканаш а хиллера. Амма хIара говр санна, кхунна царах цхьа а ца хиллера хьоме.

Говрана хийца дезачу ленаша ойланаш йойтучу Мутуша, дагадоьцура районехь мел йолчу юьртара шена вевза эчиган пхьар. Амма кхо мел чIогIа дагалецарх, цхьа а царах дийна верг дага ца вогIура.

— Эш, ма ву-кха со, баккхий пхьераш юкъара дIабовларх, тIекхуьш берш а ма бу, — элира воккхачу стага ойла дикачу агIор хийцалуш. ГIехьа сапарIат даьккхина вогIучу Мутуша дагалеца долиьра: шаьш кегийра долуш, пхьалгIи хьалха говраш а хIиттийна, царна ленаш деттар. Нийсса ах бохург санна лаьттаха йоллучу пхьалгIи хьалхахула и зюьртала дегI а лелош Iабдул-Межед хыйзар дага ма деъанехь, цо говран ког хьала а лаьцна, цунна лан тухуш етталучу жIаьвнан гIовгIанан тата хIоьттира хIинца кхуьнан семачу лергахь. И-м сихха яйра, кхелан юха а ког шершича. «Иштта кху силам новкъахь тхойша атта охьакхета тарло», — аьлла, силам-некъа тIера йисттехула богIучу новкъа яккхира кхо говр. Иштта наггахь кхелан когаш а шершаш, тIаьхьара а цIа кхечира Мутуш. Сихха кхел ворданах дIа а хецна, кхелана гIу чуьра хи а малийна, ша а хIума а хьаьллина, юха а кех ваьлла, совхозан механически пхьалгIаш йолчу схьакхечира иза сихха. Цигахь гонаха къона а, баккхий а нах хыйзара. Хьаьккхина оцу техникана юккъехула цхьана пхьалгIан неIаре ва-

хара Мутуш, шен кхелан юьхь а лаьчна. Важа-м бIаьргаш а беташ лаьтгара сварка еш а, тракторш латош, тIаккха уьш дIайой-уш а, каде хьийзачу нахе а хьобжуш.

— Жима кьонаха, пхьалгIа муьлха чохь ю шун? — хьаттира кхо сихвелла цхьа эчиг такхийна вобдучуьнга.

— Чу ма веллинехь шолгIа neI ю хьуна аьрро агIор, — элира вукхо кхин схьа а ца хьожуш.

Кхел neIарна юххехь тоьхначу хьостамах дIа а тесна, чувах-на Мутуш, сикха юха а аравелира.

— Яло, — элира цо шена тIе бIаьргаш а боьгIна лаьтгачу говре. Оцу дашехь дара: «хьуна ленаш тоха хууш стаг кхузахь вац» — бохург.

Шина сохьтехь некь бича хIара шиь дIакхечира луларчу юьрта. Мел чоьгIа кхо хеттарх кхузахь а говрана ленаш тоха хууш стаг а ца карийна, юха цIа воьгIучу Мутуша ойла йора: «Муха дехар ду адамаш, говраш дIаевлча? Цхьа тамашийна иза соьга хьаьжир-кха, ас ленаш тоха хьабий хьуна, аьлла, шегга хьаттича. — Аса хьанна деттар дара ленаш, тов», — бохура ша-шега Мутуша, шегга шен юьртахь пхьеро аьлларг дага а лоцуш.

Иза кхуьнга луларчу юьртарчу пхьеро а элира. «Схьагарехь, церан юьртахь а цхьа а говр яц, нагахь цунна ленаш тоха хьича а. Цу тIе дан а ма дацара цуьнан уьш... Хьажахь, хьо доккха Iаламат, юьртахь цхьа а говр яц-кх», — ша-шега лобра Мутуш. Цо кху юьртарчу а, шен юьртарчу а нахана ца олуш хIума ца дитира. ХIан-хIа, Мутуш оцу дукха луьйш болчу нахах вацара. ХIетте а тахана ца лийча Iен-м ца лора. Мел ойлаярх кхета ца туьгура и даима а машенех самукьадолуш болчарех. «Цуьнан дог а, кхетам а шийла хир бу-кха и машен санна, цхьана а адаман деган ойланех ца кхеташ», — бохура цо ша-шега. Ткьа иштта шийла дог а, кхетам а, ойланаш а ерг Iаламах, цуьнан хазаллех кхеташ, воккхавеш хир вац бохург дагара ца долура. И ойла дага ма еьанехь, цуьнан бIаьргашна хьалха хIобьтира говраш хохкучохь гулбелларш. Ма маьхьарий хьобкхура цара, шайна хазакхета говр хьалха яларе сатуьйсус. ТIаккха, тIаккха мел и говраш юкьара дIаевлlexь а, адамашна уьш дукха еза-кх. Цара сатуьйсус-кх. Хьалхара май тIекхачаре. Царна лаьа-кх чохь са долчу, хьекьалечу, эсалчу, адамашна бIешерашкахь тешаме доттагIа хилла говраш гойла, церан хазаллех, ницкьах баккхий бен. Ткьа хIунда ду иза, деза де тIекхаччалц говраш цхьанна а дага ца яр?

— Хьо хIун деш Iа, ва кьена кхел? — хьаттира Мутуша корта олдийна йогIучу шен кхеле, — йист хила ца хаьа, амма хьо сан дагахь долчух дика кхета. Стенна ца йогIу шу адамашна, Хьалхара май тIекхаччалц дага?

Шен юьрта богIучу новкьа а ца волуш, кхечу юьрта боьдучу новкьа велира Мутуш. Цига дIакхачча, дукха хенахь дуьйна гергарло долуш волчу шен накьостан кетIа вахара иза:

— Ва Хьамзат! — мохъ туьйхира цо кех чу а ца волуш.

— Ва, схьачуволла, мила ву? Мила ву хьо? Кетлахъ ма латта, — бохуш шен сихачу лерца схьавистхилира Хьамзат.

— Схьа кех валахъ, — дла мохъ туьйхира юха а Мутуша.

— Кху кертахъ цкъа а леташ жлаблла хилла а ма дацара, — аьлла, кех велира Хьамзат. Тлаккха кхелаца лаятгачу Мутуше хьабжира, когашкара коьрте кхаччалц.

— Ва клант, хьо дуьххьара воьлуш-м вац со волчу, я тхан йоккхачу стага чу ца вуьтуш...

— Чу ван йиш яц. Алахъ, говрана ленаш тоха хууш цхьа а вац шун юьртахъ?

— Ленаш тухуш бах ахъ? Валлахла, клант ленаш тухуш бах ахъ, Митли вара, иза кхелхина, хьо марша... Валохъа чу, кхано эцна Отара гур ву вайша, цигахъ цхьа дика пхьар вевза суна, — аьлла ца луьушехъ, пхьарс лаяцна такхийна чувигира Хьамзата шен хьаша. Говрана хи а малийна, цунна йол а йиллина, шайн юьрта воьдучуьнга ша кхузахъ вуьсу аьлла хабар а дахьийтина кьамелаш дан охьа хьйна хлара шиь, дуьккха а йийра хийла хилларш а, уьш кхачийча, хезнарш а дуьйцуш.

Шолгачу гуьйранна хьалххе. новкъа велира ший а. Некъ раьгIнашца бан безара. Делахъ а луьйш-олуш и хала некъ бицбелира. Хлара шиь, Отара длакхьачча, малх лаккха баьллера. Хьамзата сихха валийра Мутуш шена вевза пхьар волчу. Важа хIинца а гIаттаза вара.

Со-м хьалагIоттур ву, нагахъ хьобгахъ ленаш делахъ, уьш соьга дла а тохалур ду, — аьлла вистхилира воккха стаг.

— Уьш соьгахъ мичара хир ду?

— Сан а дац-кх уьш. Хлара шо кхочуш лаятта-кх ас уьш тохаза, — бохура пхьеро. — Тхан юьртахъ цхьаннан а яц говр.

— Со-м вахалур вацара говр йоцуш. Ас етт муха кхаба безара. Цо кхош детта бохуш, хIоььна а, докьарна а харжаш йо дела, ца еза хир ю-кх уьш, — бохура Мутуша.

— Хьуна бензин мах боцуш ло моьтту? Ца ло, хьуна. Машен хIора а дийнахъ йила еза. Цунна хIора а баттахъ, запчасташ эца еза. «Цлак-цлак-цлакъ», цу тхан иммансизо мел йо харж. Суна-м ца хаьа, ша цIен тIе бахьаш кепек пайда а боцуш, соьга оцу «Жуглина» соьмаш доьхуш хьийзава-кх... — охьадалхо волавелира Хьамзат а.

Ерриге а районехъ мел йолчу юьрта вахара Мутуш говрана ленаш тухуш, уьш деш йолу меттиг лобхуш. Амма кхунна и меттиг ца карийра. Тлаьххьара а Теркал дехьахъ цхьаммо: «цхьа оьрсийн пхьар ву ленаш тоха хууш» а аьлла, цига ваха новкъавелира иза.

Мутуша дог ца дуьллур.

Блаыргаш чохъ малх

Цхъанна хууш дац кхана шен дахарехъ хиндерг. Адмана иза шена хуйла мел члогла лаахъ а, цо цунах мел дукха оила яхъ а, цунах хлуа дийцахъ а, дика ду-кха и иштта долуш. Кхин хлума ца хилча а, цу хиндолчун оила-х йийр яций, цунна са-х дуур да-ций «хИнций-хИнций» — бохуш. Иштта, ца хаъара кхана шен дахарехъ хлун хир ду Сахъабна а. Иза ирсе вара. Массо ханна деъна хетара и мерза ирс шена. Амма...

...И блаесте йовха, екхна, массо хлуманна комаърша еънера. Ца кхойнера цунна а, иштта гонахарчу дерригенна а шен тлуналла, кест-кеста таржлучу стиглано а. Цундела хецаеллера хийла хъал-ха, дукхаммо ларийна, сатийсина и мерза, мутт долу баъццара бе-цаш. Уыш цу блаеста гоьллелц евллера. Цара хийланна блаырг белабора, токх дора дог.

Блаьстенна а, иштта массо хлуманна а хецабеллачу маьлхо а, хлума а кхоа ца деш ленайора шен и юькъа, садукъден бурко. Иза совъяьлла охъахъоьссира Сахъаба хинциалц мел йовха хи-ларх а тлера йоккхуш йоцу шена тлера и тлерган коч. Богура кхуьнан берриге а кийра. Богура и сийна цле шеха латийча сан-на. Иза яйархъама муьйлур а цо термос чуьра шийла хи. Амма и цийдинчу эчиг тле доьттича санна, лар йоцуш, цу бух боцуш хе-тачу бекъачу, вота санна бекъачу кийрахъ таъ а хуьлий дладо-лур а.

Каде, хлаъ, пхийтара даьлча санна, ма каде а дар-кха и къе-на дегI. Каде... Цунна-м, цу дуккха а хан длаььллачу къеначу де-гIана мел мангал беттарх а, гледдалар хлун ду а ца хаъара. ХIан-хIа, эр дацара, хIинца эр дацара, цу ондачу дегIана 60 шо сов-даьлла. Муха эр дара, нагахъ... ХIаъ, стенна дуьйцу иза, иштта дIа дах а ца деш аьлча, цуьнгарчу мангало кхааммо санна дукха, нийсачу кесаршка юьллур а баьццара, мерза хьожанаш егтало бецаш. Царна тIехъ, хийла сийцина кхуьнан ойлане блаыргаш ца соьцура. Царна шайна хлун го а ца хаъара. Уыш-м цхъа хлума шаьш лобхуш санна, хIан-хIан, и шен яйнарг цкъа а карор цахи-ларх тешна, дог диллина хиларе терра, боьхна хьоьжура гонаха, нагахъ цхъана меттехъ а богIалуш...

Ткъа дог. Э-э дог. Миска адаман дог. Ден дог. Ма сиха а дет-талора иза. ТIаьхъара а цу къеначун шеха жимма а кхоам бар доцу дог, оцу дуккха а дIадахначу дехачу шераша шениг тIедок-кхуш къардеш лаьттар а. Сахъабна цунна бехке, сихъелла йовду хан хетара.

ХIаъ, меллаша, тийна, цхъаьнга хлума а арз дар а доцуш, цхъалха, деккъа ша доьлхура Сахъабан дог. Меллаша Ийдалора цуьнан дуккха а лайначу юьхъа тлера бос боцу и шийла хъацар. Муха нислур ду, хилларг хилла даьлча? ХIан-хIа, нислур дац. Цо

и хїинца нисдаларе са а ца туьйсуре. Сахьаб кхетара дерригенах а.

Хїетте а иза шена дика хаахь а, цкѣа а шен дахаран кхолламна ша бина боцу дегабаам бира цо цїеххана: «Собца ма гома а хилла хьо».

Хала дара Сахьабна, дерриг шен гїора дїахьочу дегабаамца кыйса. Іаламат чїогїа хала хїума хиллера и дегабаам. Цо-м стаг хїаллаквой, нагахь и цул тола ца гїортахь. Муха тола веза цу легаш «Іуьїдучу» дегабаамал. Иза-м, лаьхьа хилла хыйза кхунна гонаха.

Ша бетта мангал а ца сацош доккха са даьккхира Сахьаба. Кхунна хїинца хїумма а ца гора. Ткѣа кхунна там бан гїерташ санца, хаза цхьаьллий цхьа дуьхьало а йоцуш оьгура ирачу мангало цовсту буц. Сахьабан хьалха мангал тохарх самукѣа долура. Ма дукха, кїорда дар доцуш хьобстура иза нийсачу бецан кесарша. «Лаьтто, комаьрша схьаелла-кх шу», — олура цо ирсе хуьлий, шен бете буц а хьой, цунах хьожа а йоккхуш. Цунах а кхуьнан хїинца самукѣа ца долура. Дерриг хилча а, ца хилча а бен ца хетара. Там ца хуьлура хїумманнах а кхунна. Ойла йпча, самукѣадалар шен дахарехь хиллий техьа аьлла а хетара.

Кху хазачу дуьнене мел хьобжу а дегабаам совбуьїлура. Ма кїорга хилла-кх хьан орамаш, дегабаам. Делахь а хьан чаккхе ю, ца хуьлийла дан а дац.

Тїаьххьара а хьакха билгала мел йина жима майда чекхъаьлча, гира цхьа беза лам боьжча санна, доккха са а даьккхина, веза охьахира Сахьаб. Цуьнан настарийн голаш тїе дехкина даккхий, стаммий пхьаьрсаш, ницкь боцуш санна, малделла «кхозура». Цуьнан и тїуьна бїаьргаш, леррина лаьттах догїаделира. Ма шийла, ма гїийла, ма ирсе боцуш а бар-кха уьш. Цкѣа маллуш, тїаккха чїагїлуш, тїуьна лаьттачу цу бїаьргашна хьалха хїобттира кхуьнан дерриг дахар. И деха, хала, атта, ирсе, ирс доцуш а хиллера кхуьнан.

— Массеран ма-хиллара хилла-кх, — бохура кьеначу дас. — Дара да-нана, гергарнаш, вежарий. Яра бералла, кьоналла. Бара безам, цабезам а. Бара, жима белахь а, доьзал. Хїинца иза а, важа а, цхьа а хїума а дац... Майрбек, Іий-т...

Цо цїеххана бага а гїаттийна, хїаваах катуьїхира. Цуьнан газанан санна, цїарула цїийбелла бїаьргаш инзаре кьаьрзира, лаккха, дерриге а дуьненна тїе «куй» а биллина боьлучу маьлхе а хьаьжна. Цуьнан хебаршка яхначу юьхьа тїехула керчинчу тїадамаш тїехь, сїха жевзира маьлхан йовха зїаьнарш. Цу бїаьрхиш тїе, уьш лакѣа ца лушшехь, ирсечу дагалецамийн делаькажар хира.

— Дад... — деара цуьнан лере жимачу кїентан деха, зевне аз. Иза ладугїуш хилира. Жимма нисбелира букь. Генна догїаделира кхуьнан бїаьргаш а. Тохара санна, «гарт, гарт, гарт» деш,

цхъанаэшшара ног еттара даго а. ХІаъ, дагадогІу, дерриге а ше-
ра дагадогІу, иштта бІаьстенан тІаьххьарчу беттан тІаьххьара де-
нош дара уш. ХІара шен жима Майрбек а эчна, кхуза мангал
тоха веъча. Ма-хуьллу шортта буц яккха гІертара Сахьаб, хІунда
аьлча, май баттахъ хьаькхначу бецах дика йол хуьлу дела. ЦІех-
хьана кху аренан тийналла а йохош:

— Дада, — элира Іуьйренан тхиэ когаш а башийна, карахъ
жима петІаматийн курс а йолуш, кхунна ведда тІевеъначу Майрбе-
ка, шен баккхий Іаьржа бІаьргаш, безаме дена тІе а боьгІна, де-
качу озаца, — хьажахъ кхуьнан бос, хьажахъ, хьажахъ, Дада, кху
тІедиллинчу тхи тІехъ ловзу маьлхан зІаьнарш. Ас хІара тхайн
учитална хьур ю...

Цо доггах маравоьллира шен оза, эгІаза дегІ долу жима
Майрбек. Ден а, воьІан а дегнаш, цхьатерра ирсе детталора.

— Дада, хьан хьаьжа тІе даьлла хьацар, тхи санна ле-
па-кха, — бохура цо ден хьаьжа тІехула шен буткьа пІелг а хьоь-
кхуш.

— Ткьа хьан бІаьргаш чохъ малх лепа.

Ведда, юха а ловза вахара Майрбек. Цаьщалг санна, ловзуш
лелачу воІах воккхаверан, ирсан чаккхе ян а яцара. Дерриг дуь-
не дара и жима кІант кьоначу дена. Хетара, цкьа а и воккха хир
вац, иштта и жима вуьсур ву кхуьнан дог а делош...

ХІета, ма-хили. Хан. Хан. Ма кьиза а ю хьо хьайн сихаллица.

Сахьабна ца хаьара ша хІинца хІун ойланаш йо, ша хьаьнца,
стенна кьуйсу. Амма и Іа-м ца лора, ца кьийсича. Цунна вон да-
ра, иза ирс доцуш вара. ХІаъ, масех де хьалха-м вара и ирс до-
луш. Ткьа тахна, оццул хаза деъначу кху бІаьстенан дийнахъ?»
ХІей, — мохъ туьйхира цо дера, тохар санна, куьйгаца хІаваах ка
а тухуш, — хІунда, алийша?

Сахьаб шен осалчу, зудчух тарделлачу озах кхеравелира. Иза
и аз шена ма-хеззинехъ кхеравелира, хорша еъча санна, вега а
веш. Цуьнан наггахъ оьгу белшаш, цуьнан кест-кеста бужу кий-
ра, цуьнан сих-сиха хІаваах кадетта куьйгаш а, лаам байна дара
и осала аз шайна хаззалц. Воккха-стаг цІеххьана цхьаьнга ладе-
гІа волавелира. Тамашийна яра и аренан тайна тийналла. Тамаш-
ийна хьоьжура кхуьнга и исбаьхьа нана-Іалам а. Иза жим-
жимма метта вогІуш лаьттара. Делахъ а кхуьнан бІаьргашна
хьалхара и Майрбекан бераллера, цхьана ирсечу дийнан сурт
кхоччуш дІадалаза дара. Сахьабна и сурт дІадолийла ца лаьара.
Ца лаьара иштта кхин хаза, и осала, боьршаллех хІума дисна
доцу аз а. «Ма беламе а хир дара гича Майрбекана со иштта...» —
деара кхуьнан хьере хиллачу коьрте.

ГІаьттинчуьра юха охьа а хууш, цо цІеххьана дера корта лас-
тийра.

— ТІамо да-нана, гергарнаш, вежарий дІабаьхьча а ма ца вил-
хира со оццул, — элира цо хозуьйтуш, шен дагахъ: «цу хенахъ

массарна а ма-беънера и Іаържа бала, Сахъаб», — аьлла тӀе а тухуш.

— ТӀом... ТкӀа хӀинца? — кӀуьйсуре цо ша шеца. — ХӀинца ма бац ТӀом. ТӀаккха стенна леш ду кӀона адамаш? Кхоллам...

Цо меллаша, паргӀат хила а гӀерташ бӀаьргаш хьабдира. ХӀуманна а ойла ца ялора, дахарехь ойла ян хӀумма а дисна доцуш санна. Дерриге а, дерриге а гонаха тийна, тийна. ХӀумма а ца хилча санна, паргӀата дара. ПаргӀата дара кхин хӀумма цкӀа а хир доцуш санна. ХӀаъ, и тийналла хьалха езара Сахъабна, амма хӀинца иза цунах кхоьрура. Кхоьрура барзах бер санна. Стенна? Хаац. Осалчех а ма вац Сахъаб. Делахь а цу хаттарна жоп дала ойла ца ялора.

...И хаам милице цӀеххьана кхечира. Итт шарахь чохь хан яккхина цӀа вирзинчу Іамадис, ша чубра араваьлчачу шолгӀачу дийннахь, шега а ца хьобжуш, шен безам карорна кхечуьнга маре яхна Аминат йийна, аьлла, мохь-орца дахьаш еара едда йийначун марнана.

— ХӀинца и хьуьнха хьаьдда воьду, — элира дегӀан дола ца далуш, латта а ца елла, охьалахьеллачу кӀеначу зудчо, — хьун хьокхуш ву сан...

Кхйитира Сахъаб дерригенах а. ХӀорш кхоъ, дежурни шофер Виктор а, Сахъаб а, цуьнан воӀ Майрбек а сихха новкӀа велира. Ойланехь теллира и муьлхачу новкӀа гӀур ву. Уггар а дуьхьала болчу некӀа девлира.

«Иштта, — ойла йора майоро Сахъаба, — тхоьл хьалха и цунна тӀекхачахь, шолгӀа дакӀа а хир ду. Цуннах даций хӀинца дуьненахь хӀумма а бен...» Хан. Секундаш. Миноташ. Хьун. Машенан еха сигнал. Хьуьнна чувуллучохь гучубелира Іамадин шуьйра букар сеттина букъ. Ча санна, дера дарвелла хьаьдда воьдура иза шен тишачу тужуркин агӀонаш а лестош. Даго хаам бора: «Цо хӀуьу а дийр ду, хьожуш хила деза».

Виктора хьалха тесира Іамадина шен можа «Жигули». Раз иккхира Іамади. Іамадина эkkха, вада меттиг бацара хӀинца, кхара хьун чу а вохуйтур вацара. Киснара ши куьг хьала а ца доккхуш цо, Сахъабе мохь туьйхира:

— Сахъаб, тӀе ма гӀерта, тӀе ма дуьйла со кара вогӀур вац, и вийний бен, — аьлла.

— Іамади, тӀаьхьависи хьо и вен, цул каравола, — элира паргӀата Сахъаба шена юххехь, хала Іен Майрбек а, Виктор а сеца а веш.

— ХӀан-хӀа, — аьлла, корта ластийра Іамадис.

Ца хаьара дуккха а шерашкахь милицехь болх беш волчу Сахъабна хӀинца кху миноташкахь ша хӀун дан деза. Иштта хуьлура даима а. Хьуьн чохь мукӀна делхьара, цуьнгахь тапча елахь а, лачкӀа меттиг хир бара. Кху шерачу майданахь... Хьанна хаьа аьлла, тапча яккхира Сахъаба. Дацара кхин кхуьнан дан хӀума,

даг чохь цхьа дегайовхо елахь а, ша и дича Іамадис шѣга бохург дийр дар-техьа аьлла. Амма цо и дийр ду аьлла, тера-м дацара. Дерриге сийначу сизашца суьрташ дехкинчу цуьнан куйгой паргІата хьалаозийра тапча. Сахьабна тІаьххье. ХІумма шек во-цуш лавттара иза. Цунна дерриге а сихха кхачалойла лавара. ХІаь, цунна изий бен кхин хІумма а ца оьшура. Дуккха хан яра цунна, хІара дуьне кьахьделла. Цунна дерриге а дуьне шена дуьхьал ду моьттура. Цундела вара и чов йинчу экханах тера.

— Ванах, — декара Сахьабан коьртехь. Иза даима санна, шен ойла еш вацара. Цунна юххехь кьона ши стаг ма вара. — Ванах, кхуьур ву-техьа иза...

Іамадина тІера бІаьрг а ца боккхуш, меллаша юьстаха гІулч яьккхира цхьатерра Виктор а, Майрбека а. Цу шимма и гІулч йоккхуш, уьш цаяккхар дийхира Іамадис. Амма гІулч. Тийналла. ГІулч. Деган деттадалар. Секундаш. ГІулч. БІаьргаш. Секундаш. Дуладелла бархІ куьг. Секундаш.

Сахьаб, Іамадин, берзан санна богу ши бІаьрг жимма мукьна меттахбаккхархьама, хьалхахьа кхоссавелира. Циггахь ятІийра аьл्लачу тапчано тийналла. Сахьабан пхьош лоцуш дІабахара хІоь. Цу секундан йоца юкь тоьира Майрбекана, цІехьана, шена кхо-йиь гІулч хьалхарчу Іамадина дуьхьал кхоссавелла, мийра тоьхна цуьнгара тапча йожо. Амма и секундан йоца юкь Іамадина а тоьира, шен аьрро киснара, карара урс Майрбекан некхах да-хийта а. Иза а дина и ша волччу охьалахвелира, хьалхахьа ши куьг а кховдийна, кхин шен мегаш хила довгІна доьчу дахарна тІаьххьара дог а диллина.

Шело, йовхо, хьацар... Урс кхетта шен воІ вужуш гича, цу минотехь хила мел дезарг хилира Сахьабца. Цо хІинца цуьнга хьатича ког тоьхна хІара латта а шина декье доькьур дара, оьцул ницкъ бар-кха бекхам бан дегахь. И шена хьалха охьа а лахвелла Іа Іамади, цо ши ког а лавцна воькьур вара цу минотехь, амма и дан йиш яцара.

...И сурт юха а бІаьргашна хьалха хІоьттина Сахьаб цІехьана, цхьана хІуманах кхеравелча санна, хьалхахьа ши куьг а да-хийтина ша хьаькхначу баца тІе вуьйжира.

— Цо дуккха а диканаш дийр ма-дара, — элира шен велхаран кьурдаш а сецонш воккхачу стага. — Со дІаваьлча, оцу кертарчу бешана тІехь дола дан стаг а хир вара.

Иза шен бешан ойла ян вуьйлира. Дукха кьа дІаделлера цо цунна. Ша дІаваьлча и мукьне шел тІаьхьа юьсийла лавара. Лавара цо мукьне а, шел тІаьхьа, шен дахаран зил бахбойла. Са-хьаба кхин ойла йора хІинца, стагах дуьсуш долчух лавцна йолу ойла. И ойла а кхечо хийцира. ТІаккха цо тешарца элира ша ше-га: «ХІан-хІа, сан юьртахоша кьанйолубйтур яц сан беш. Цхьа-дика, дика юьртахой бу сан, уьш бацахьара йиш яцара...» Хета-

делира, шен юъртахойх лаьцна ойла коърте еъча, ша оцу даима а стагал тола гъртачу балано ша дӀахецча санна.

ТӀаккха СахӀаб каде хьӀалаиккхира. Сихха шада схьа а эцна, ша мел хьӀаькхнарг тӀахьӀалда схьагульян волавелира. ХӀаь, кхин а тӀахьӀалла лелара балано саттийна Сахьабан дегӀ, Тохар санна сатохам боцуш, буйнахь хьоза санна, детгалора Ӏеткьар совдавлла кхуьнан дог. Оцу дахарехь хийла бала, гӀайгӀа лайначу даг чохь массо хенахь, массаьрца ма-хиллара тӀеттӀа алсам буйлура дахаре болу безам, кьийсам. Ткьа и безам шерра гучу бӀаьргаш чуьра сирла, дуьра хин тӀадамаш самукъане хила гӀертара цу Ӏаьржачу балина хӀуьттаренна бохуш санна. Царна юьккьехула дуьхьала хӀуьттара кхуьнан цкъа а гӀеллуш хилла воцу (воккхачу стагна моьттара) даимна а дахарехь цхьаь лохуш, дахарна кхехка Майрбек.

Малх лаккхяхь кхозура. Цо кхоам боцуш Ӏенайора шен йовхо. Иштта комаьрша, шехахь болу ницкъ а ца кхоош воллура Сахьаб а. ТӀаккха тӀаьххьара а, кхин дан хӀума дацара. Тегулийначу ала йисте охьахитначу Сахьабан бӀаьргашна хьӀалха, юха а хӀоьттира Майрбек. Моьттара и мангал а тоьхна, садоӀуш аркъала вижна Ӏа...

Дукха хан ялале цӀа ван новкъа ваьллачу Сахьаба, стенна делахь а, цкъа а ша ца бинчу кепара лерина тидам бора лакхяхь боьлчу маьлхан. Цо цхьа хӀума дагатуьйсуйтура. И дагадаийта гӀерташ цуьнан ойла ян ваьллачу ден, шен веллачу воӀа тӀера ойланаш дӀаевлира. ТӀаьххьар а и дагадаера. ТӀаккха цуьнан юьхьа тӀехь, велаькьажаран буткъа «хьаса» хаабелира.

Шен кӀентан бӀаьргаш тӀаьххьара дӀацӀагӀа охьалахвеллачу дена, царна чохь и бӀаьстенан малх гира...

И сурт бӀаьргашна дуьхьал а хӀуьттуш, дог а ца догӀуш вогӀура Сахьаб. ТӀаьххьара а цо корта айира. Тоьар ду велха, ваха де-за. Цо кхин цкъа а бӀаьргаш дакьийра. Циггахь иза цуьнан бӀаьргашна хьӀалха жима Майрбек хӀоьттира. Иза зезагийн курс ядийна вогӀура кхунна тӀе. Иза бӀаьрхишна юьккьехула велаькье-жира. Тахана санна, сирла боьлура Майрбекан бӀаьргаш чохь и бӀаьстенан малх.

— ХӀаь, малх хьо даимна а боьлур бу тхан бӀаьргаш чохь, — элира Сахьаба, — боьлур а бу. Цуьнан бӀаьргаш чохь а бийлира... Хьобгахь, малхехь, го суна цуьнан юьхь-сибат.

Къаьхьа кьурдаш

БоргӀалш тӀаьххьара кхойкху хан яра Мелижа набарха яьлча. Ша шарахь шозза а доьллуш доьчу (иза а бедарш тӀекӀелъяхкар-хьама) тӀоркӀаз дӀа а диллина, цу чуьра ши-кхо шо хьӀалха тегий-

тина табІна-сийна бос болу басмин коч схъа а эсна, коре еара
иза.

Кхуьнан мацах лекхо хиллачу дегІан нийса букъ, хІинца эм-
калан букъ санна, горго тІебаьлла гора корехула чукхеттачу, са-
майолучу Іуьйренан серлонехъ. Куьйгаш а гора генара цу серло-
нехъ маймалан санна, долчул а дахделла. Кхуьнан мацах шера
хиллачу юьхмаршан аматаш, (Мелижин десткъе шаре а ца хьов-
жуш), хІинца а безамехъ дисна хиларна, боккъалла а ,кхуьнан
воккхачу стага ма-аллара, кхоччуш маймалах тар ца луш дика
диснера.

Чохъ шур-шур деш а хезна бІаьргаш биллинчу Мусин бІаьргаш
зудчун ІиндагІ тІехъ сецира.

— Маймал, ахъ хІун до са-бода а къастале? — хаьттира Му-
сис шен аз а ойуш, юргІанна кІелахъ дохделла, там хиллачу шен
пІендарш тІехула дай куьг а хьокхуш.

Леррина серлоне лавцначу куче а хьаьжна, тІаккха а вуно ат-
та шена тІераниг охъа а кхобссина, басмин коч тІеюьйхира Мели-
жас. ТІаккха дІакхевдда маьнги гІовли тІера доккха, кІайн-кьор-
за йовлакх дІатиллира йоккхачу стага, тІорказ юххехъ Іоьхку
кІархаш кога боха диц ца деш.

— Кечлуш ю-кха, ца го хьуна? — хаьттира цо хаттарна дуь-
хьал хаттар а деш.

— Гора суна иза-м. Цхъа а бахъна а, махъна а доцуш...

— Вай, ІадІелахъ, ІадІелахъ, ду хьуна, Муси, бахъна, — бо-
хура цо шена диеза деза совгІат деъна доккхаден бер санна, йок-
кхаш. — ГІан гІнна суна сийсара... Хьаса ву хьуна, и гІан бакъ
делахъ, цІа вогІуш.

— Э, э, э, дера хила хьан ворхІе а дена туьхан галеш, —
оьгІазвахара Муса, цІехъхана, — дІаяла, ва Іовдал, хьо... — кхин
маттана оьгІазваханчуьра ала дош а ца карийна, ша волччохъ
кхин а дІатаьІац дІавирзира воккха стаг.

Жимма хан елира иза метта ца вогІуш. Меттавеъча а, дог
добхна вара Муси, Мелижас нагахъ Хьаса ца хьахинехъара кхуь-
нан тахна де мелла а салмате дІадер дара. Иштта сарралц, ме-
гаш, адаме вист а ца хуьлуш лелар вара иза дийнахъ сарралц.

— Хьуна-м хаа а хаьа сан дог дохо, — элира цо маьнги тІехъ
кІегар а хууш.

— Хьо бен суна шен кІант цІа вогІуш дог добхна хьийзаш ги-
на цхъа а стаг вац-кха, — элира Мелижас дегабааме, ша шена
тІера охъаьхна бедарш схъа а хьарчош.

Эццахъ охъакхевдинчу Мусис, кога туду кІарх ластийра Ме-
лижина. Иза дІо маьнги маьІе а кхетта, цІенкъа буьйжира, ша
хІумма а тІекхетахъара аьлла ластийна ца хиларе терра.

— Къена, — иштта олура Мелижас Мусех ша цунна хьаста-
елча, сихха леллий валал, уьстагІна урс хьакха деза, — бохура
Мелижас чухула ши куьг а оллийна ойлане дІаса а хьийзаш.

— Ма этІадехъа, хІай, Ешаш, сан дог. Ас и дегІ отур ду-кха хъан, маймал, — кхоччуш дарлуш лаьттара Муси.

И хааделла кхунна тІееара Мелижа. Цо шен декъа куьг Мусин белша тІе диллира. Иза дегадора.

— Ахь хІун до? — хавттира Мусис, цец а ваьлла.

— Сийсара, Хъаса цІа веъна гина суна. Жимма гІелвелла вара иза, — бохура Мелижас тІаьхь-тІаьхъа чІогІа шен дегадо куьг са-цо а гІерташ.

Белшаш а лаьцна и шена юххе охъахайра Мусис.

— Цо соьга хьо а хавттира...

Воккхачу стеган Мелижега йолу оьгІазло дІайолуш лаьттара. Кийрара дог цхъа сиха, синтем боцуш тохаделира. Кхо тоххарехь дог диллинера, тІамера шен кІант цІа вогІур вац аьлла. Амма иштта тешаш, цкъа а и тешам жимма маллуш боцу Мелижа гуш, кхуьнан а ойла хуьлура: «Хъанна хаьа...» Сатийсам. Мел хуьлу вайн кху дахарехь инзаре хІумнаш. Ткъе итт шо-м, иштта дукха а яц стеган дахарехь, нагахь кхолламо...» — олий шен ойланаш чекх а ца йохуш, Мелижина там берг дан сихлора Муси.

Иштта хІинца гІавттира хІара меттара, дагахь цхъа сирла ойланаш а гІевттина.

Іуйре екхна еънера. БІаьргашна гуш мел дерг а дара иштта декхна, сирла, самукъне. Иштта цкъа а хиллий техъа аьлла самукъадаьлла ирсе лаьттара Мелижа, шен жимачу цІенна юххехь дукха хенахь дуьйна а кхуьуш долчу акхтаргана юххехь, ерриге а ирсе хиларна, хаьал кьон а елла.

— Йоккха стаг, — мохь туьйхира Мусис Мелижига. Шен ирсе ойланаш, сатийсамаш бечу Мелижина, хІумма а ца хезара.

— ХІей, хьо хІун деш Іа бага малх а кхетта, схъайола, гІо де суна, — шолгІа, оьгІазе мохь туьйхира Мусис.

ТІаккха шега цхъамма кхойкхуш а хетта шен ойланех яьлла йоккха стаг, майрачунна тІехъаьдира. Цунна хІумма а хъеха оьшуш дацара, Мусига хъаьжча а тоьура Мелижина, цо бохург хІун ду хаа а, цуьнан ойланаш еша а.

— Гой хъуна, къена, мел хаза догІу де. Гур ду хъуна, цхъа хазакхетар хуьлуш вайна тахна, — бохура уьстагІна урс хъаькхна ваьллачу Мусин куьйгаш тІе мела хи дуттуш йоллучу Мелижас, Іаламе а хьобжуш.

— Куьйгаш тІе доттахь, бІаьргаш бевлла хъан, — бохура стенна делахь, оьгІаза оьхучу Мусис, — мегаш лехъа, Маймал, айхъа деш дерг...

Мусин оьгІаз эхар-м хууш дара Мелижина. Мел гина и саннарш шен хІусамдегахь, цу йоккхачу стагна. Бакьдерг аьлча, цо шена дов даза хан яьлча, жимма са а дера гатлора Мелижин. Дов ца дича моьттура, цхъа цатам цунна хилла.

Дерриге а Галаман исбаъхьалла гучу Мелижина дагадеара: Хьаса тIаме вoдy Гуьйре а яра иштта тахна санна, сирла. Иштта Гуьйре моссaзa йoгIу, бIаьргех хи долу цунна. Цуьннан бIаьргашна хьалха Хьаса хIуттура. Ша кех волуш, юха а вирзина, ша винчу, кхиьначу керта хьаьжира иза.

— ТIаьхьара хьайн керте хьажар-м дацара техьа иза хьан, сан Хьаса, — элира ша шeгa доккха, гIайгIане са давккхинчу Мелижас, тIетабIинна шена дов дечу Мусин лер а ца хезаш ойлане а яхана.

Велла, вайна, аьлла цхьа а цунах хаам боцуш дIаoьхура хан. ДIаoьхура хан, кхеран Даймохк ларбан вахнарг юха ца вoьрзуш. Цуьнца хилларш а баьхкина хIорш болчу масийттаза. Ткьа Хьаса-м, вацара цIа вoьрзуш. «Маца, маца, маца догIур ду техьа и деза де?» — хоьттура ойланехь сатийса кIордош йoцчу нанас.

— ХIара кийча бу-кха хьуна, — элира Мусис уьстагI юккье-хула ша бекьна ваьлча, шен шаьлтанал долу урс, шена юххехь лаьтгачу гуьйриг тIе а дугIуш.

Кхуьннан дегI хаьал гIелделлера, хьалха сту бийча а хаалуш доццушехь. Бехк а бац, шераша шайниг дора. Иза гIелло хан а яра. Дезткьа шо сов иккхинера кхуьннан. Мелижига ша дIа ца алахь а, дIаваха кечвеллера иза. И Мелижига хьахо-м ца ваьхьара воккха сIаг.

Дуьххьара маре еьнарг санна, каде, хьаьддий-еддий лелара тахна Мелижа. Цо тахна ца деш даар дитна а дацара. Мелижас кечдина даарш юьртахь туйра дина дуьйцуш хуьлура. Кхин хIум-ма а ца хилча, Мелижас ахьарх дина жижиг-галнаш даа, гIалара а богIура кхаьрга.

ГIалара богIурш oьрсий бара. Царлахь массарел веза хьаша вара Геннадий Васильевич. Иза кхеран Хьасица тIамехь хилла вара. Украина фашистех мукьа йоккхучу хенахь, цхьа чIогIа хилгачу тIелатарехь дIасакъаьстинера и шиь. Геннадина дика дагадогIура шена чевнаш йича, ша тIеман арара цо схьа а ваьккхинна, юха а тIаме Хьаса хIоттар. Цул тIаьхьа кхин гина вацара и цийь вовшашна. ТIом чекхбаьлгачул тIаьхьа, дуккха а лийхира шен махкахо Геннадис. Амма лар йoццуш вайнера Хьаса. Хьаса вуьйш цхьанна а гина цахиларе терра, тешара ненан дог и дийна ву бохучух, иза ша ялале цIа вoьрзур ву бохучух.

Мелижа берриге а кечамаш бина а яьлла, кетIа елира. КетIа велира Муси а. Шиннан а бIаьргаш, кхеран урамна тIехь сечнера. Шиммо а дош а ца олура. Шиммо а давккхий синош дохура кесткеста. Ший а леррина новкьа хьoьжура. Дуккха а Ийра и шиь иштта.

ЦIеххьана, барт бича санна, цхьатерра юхадирзинчу цу шинна а:

— Баба, Мела, — аьлла, жимчу йoьлан аз хезира.

Ког лаьттах а ца кхеташ, едда Мелижин мара кхеттачу кхеран лулахойн йола, Тамарас, шуьйра бага а гIиттош — хIаваъ ца тоарна:

— Баб, Мел, Баб, Мел, суна кхаъ, Дяд-дъ Гена, Дяд-дъ Гена вогу, — бохура.

Когаш а лехна охьайоьду Мелижа, халла меттаеара.

Бага гIабттинчохъ висна Муси, раз шен Iаса а егташ, гучу ваьллачу Геннадина дуьхьал хьаьдира. Сихдира болар, мохо а сира месаш а ловзош астагIа Iасанна тIе а тийжаш вогулуцу Геннадис а.

Ший а доггах а мара иккхира. Мусин некха тIе шен сира корта а биллина, воккхачун деган деттадаларе ладоьгуш санна, Iийра тIемало. И, цунна, да санна, гергара а, хьоме а вара. Шена хала хилча, дагара дийца, Муси волчу вогура даима а Геннадий Васильевич.

Амма и тахна кхуза, хIорш болчу сихваларан шен бахъана дара. Селхана балхара чу ма веллинехъ, Украинера цхъана школера кехат деънера кхуьнга. Иза цIен лартаалархоша яздина дара. Цаьрца кхуьнан зIе йолу дуккха а шераш дIадевллера. «ТIаьххъара а, — яздора цара, — тхуна хии хъан махкахо кхузахъ воьжна хиларх. Хьуна чов йинчу дийнахъ, Iаламат чIогIа хала чевнаш а хилла, вайн бIаьхой хьалхахъа бахча, тIаьхъа йогIучу техникана буха ца нисвала и жимма ши-кхо метр некъана юьстах а волуш дIатекхна. Бечу тIамна тIехъ тидам беш Iийначу цхъана жимачу кIанта, хIинца и хьехархо ву, шайн цIера воккха стаг а валийна, дIавигна. Цаьргахъ цкъа бен кхин кхетамчу ца вогуш, велла хъан доттагIа-махкахо. Кху шарахъ цу юьртахъ памятник юьллур ю тIемалошна сийнна лерина. И юрт ларъеш эгначийн могаршна юкъахъ ю, майрачу бIаьхочун Хьасин фамили а. Дагара маршалла ду хьобга а, хъан доьзале а, иштта доьха маршалла ду Хьасин дега а, нене а!»

Геннадис кехат доьшучу хенахъ, цкъа шозза даьккхинехъ кхин са ца доккхуш лерина ладоьгура Мелижас а, Мусис а. И кехат доьшучу хенахъ санна, шерра шайн кIентан сурт цкъа а хIюьттина дацара цу шиннан бIаьргашна хьалха.

Мусис кехат а, сурт а схьайцира. «Доха ма дохалаш...» — бохуш санна, вела а къежна лаьтгара и цIен лартаалархошна карийнчу суьрта тIехъ. И сурт Хьасис цIа дайта даьккхина хиллера. Иза цо тIаьххъара яздинчу кехат тIера хиира дешархошна. Амма дIатаса ца кхира. Цундела 1944-чу шарахъ дуьйна шен цIа некъ бан дезаш хиллера и деха кехат.

Даимна а бIаьрхиш кьонахчуьнгахъ эхъ лийринчу Мусин, ницкъ бацара уьш хIинца совцо. Иза кхийринера даимна а, ша дийна а волуш, хIара де шена тIекхачарх. «Кхолламо тахханналц дахдина хьо хилча, кхин а, жимма мукъна а, дахдан ца магара техъа, — бохура воккхачу стага дегочу куьйгахъ долчу кIентан

суърте а хьобжуш, къавхъа къурдаш а деш. — Хъаси, суна-м хьодийна хиларх теша а тешаш валар, дукхе дукха атта хир дарий...»

Мелижа ши куьг тIекIел а диллина, меттах а ца йолуш тийна Iара хиъна.

Цо шабарш дора:

— Цу берашна хIун хаа тарло сан . Хъасех, уьш-х цу хенахь дуьнентIехъ а ца хилла...

Сайд-Хъасан ТАГАЕВ

Цабезам

Хайруддис карзахе ойланаш йора луларчу Денина церан дас машинен эцчахъана. И шен букъ тӀехула лелаш санна, ца лалуш. БӀаьрга цӀий хъаьвзара цунна Дена гича, цо хӀара дара-кх аьлла дина вуо а доцгушехь. Иза шегӀа кӀамел дан лууш воу сурт хӀоьттичхъана а, Денина, дуьхьал ца кхета, кхечу ураме а воьрзий дӀавоьдура хӀара. Дагахь и цхъанна а хъесапехь ца лоруш, пайда боцу стаг а хетара кхунна. Амма иза иштта хета бахъана дацара.

Жима волуш Деница салаз хахка вахана кхуьнан жимах воу ваша новкӀахь тӀе машин а кхетта веллера. И дагадешча дӀа ара а иккхина, тоьхна Дена а, церан берриг доьзал а хӀаллакбан ойла хуьлура. Делахь а ша бакъ воцийла хууш, шех и дустаро кӀарвора хӀоразза. Цо цкӀа уьш пхьоьханахь лавтташ салам а ца луш ша уллохула тӀехволуш бегашна: «Тхо нах ца хетар, я хьюо и дала охӀла ца хилар дара хъан, салам ца луш тӀехвалар» — аьлчхъана, цунах лата бахъана дезаш лелаш вара Хайрудди. ХӀетахь наха дӀа а лавцна латаза висинера иза. Цул совнаха, шолгӀачу дийнахь цара хӀара шиь кӀинтӀера ваьккхира вовшашна, куйге а вохуйтуш.

И дешнаш дара кхуьнан дог хьерадохург а. ХӀунда аьлча, кхин хӀума дацара хӀинца бехке деш схьакъасто.

Дечиге а вахана, хьуьнхара цӀа вогӀучу цунна гира шен «мостагӀчун» Денин да некӀа йистерчу кхурах а тевжина Ӏаш. Цо шен кога тӀе хьарчийначу кучан бехчалгах чекхдаьлла гуш дара цӀий. Дехьо Ӏуьллун диг а дара.

И шена гуш воцчуха дӀаваха, дехьа дитташ юккӀе хъаьвзира Хайрудди. Амма Умалтана гира иза. ТӀаккха цо цӀе йоккхуш тӀаьхьа мохь туьйхира, цунна ша ца го моьттуш. «ХӀинца хӀара текхо веза-кх», — аьлла дог даьтӀӀа кхойкхучунна тӀевахара иза...

Буййса Ӏаьржа яра, йочана хила кечлуш хиларх терра. Кесткеста ткӀес тухура. Цуьнан нуьро серлаяьккхинчу чохь набъййна Ӏуьллу Хайрудди а вара гуш. «Дена, Халид, Раззул, Мустапа, —

шен легашкахъ шад хилла лаяттачеран цѣраш ехѣра Хайруддис. — Хѣан-хѣа, хирг дѣахир ду хѣокхунах... Кѣордийна суна уыш».

Ша вижна Іуылуцуыра хѣалаиккхѣина «у-у!» — аѣлла, гѣайба цѣенкѣа кхоевсира Хайруддис. «Хир яра сан а машен, сан дас наха санна хѣума гулдина хиллехъ а, я нанас даѣккхѣинехъ, йохк-эцар лелѣйна мукѣане а, — ойланаш йора цо, тахана нанас тѣеѣхѣа цхѣа хѣума эца аѣлла, деллачу итт туыманах бархѣ туыма «спринтах» машен яккхѣа а воѣлла, дѣадаккхѣитарх дохко а ваѣлла. — Сан де-на ша фермехъ кхелли кегайрх а, тоыпан хѣокхѣа ги а тесна талла ихчахѣана а дерриг кхачало моѣтту. Ткѣа нана ишколехъ тех-ничка ю! Со неханаш санна доышуш я балхахъ вац... Оцу боыбхачу хѣуманаша дѣааравала а ца вуыту. Бѣе туыманаш мехаш болу тѣаѣрсиган плащаш, шовзткѣе итт туыма мах болу норка-куйнаш... Хѣан-хѣа хѣокху дахарал валар а тоыла. Цигахъ хир яц мода. Норкакуйнаш, тѣаѣрсиган плащаш, дозана л арахѣарчу фирмѣйн джѣн-саш... Ас дог л абор ду! Дог!» Хайруддис цѣенкѣа кхоевсира гов-юртѣа. Чухула дуккхѣа а дѣа-схѣа а ихна, пенах букѣтоыхѣна, когаш тѣе охѣалахѣелира, синтеме ван гѣерташ.

Эха сахѣтехъ иштта а Іѣйна, гѣеххѣа синхѣаам а хилла, цо са-цам бо сѣх ца вала а, аѣтто лохуш когхѣлуттѣйла кечѣян а.

Меллаша охѣакхѣйсѣна гов-юртѣа маынгѣ тѣехъ дѣа а нѣсдина, гѣовла гѣайба а биллина, набарна тевжѣира иза. Амма хѣуыттарен-на санна, наб ца йогѣура.

Уѣйтѣа ваѣлла цѣгаѣрка латѣйра Хайруддис. Тѣаккхѣа ойланийн вой а дѣатуыш хетаделѣира цунна.

Тѣаыххѣара кѣур чу а тоыхѣна, цѣгаѣрка пѣелгаца Денагѣера керта кхоевсира цо. Амма иза лартосу даындарг санна, мохо кѣега серла а бохуш, рагѣун тхов чу юѣйжѣира. Цу тѣехъ йол хѣлар да-гадеѣча, дехѣа а ваѣлла схѣаэцна дѣаѣяа оѣла хѣлира Хайруддин. Дегѣ цхѣана тѣулгал башхѣа меттах ца даѣлла, цѣе ялалалц кѣайла вала ша аѣлла, юханехѣа гѣулч ѣяккхѣира Хайруддис.

Ірчачу гѣенаша ша Іуѣйранна самаваѣккхѣнча коре а хѣаѣдда, а арахѣаѣжѣира иза. Рагѣу ма-дарра лаятташ дара, догѣано ченех цѣан а дина! Хѣума кхаллар доцуш дуккхѣа а Іѣйра Хайрудди цѣѣйнан хѣалхарчу бетонан лами тѣе а хѣйна, рагѣух бѣаѣрг бет-таш, догѣанна а, дуыненна а, дуыне кхоевлиначунна а хастам беш. Цѣе ѣяллехъ хѣокхеран цѣа а дага тарлора, хѣара гѣишлош ул-улохъ хѣиларна.

Сарахъ ловзар хуылуш ду бохуш а хезна, цѣга ваха сакѣера-делла, чувѣара иза.

Тишачу мачашна, тѣехъ цхѣана дозана л арахѣарчу артистан сурт долу коч-футболкина, цѣенна басаяѣллачу джѣнсовѣ хѣчина тѣехъ рогѣана соыцура кѣентан шѣйла бѣаѣргаш. Дерригенах дог даѣл-ла, мачаш охѣа а ца йохуш, когаш стоыла тѣе а бохкуш гѣантахъ

ваържира Хайрудди. Амма Зарета ган лааро вита-м ца витира чохь.

Дог доьхна цIавеара Хайрудди ловзаргара а. Тахханалц хЮкхуьнга безам буьйцуш лелла Зарета кхечуьнга дог дохуш яра, Дена а гIиртира кьамелдан, салам а делла. Изза дара кхуьнан са духатоьхнарг. Шеца нахана юккъехь цо гIиллакх хЮттор Iа-ламат дика хийтира, боккъал цуьнца тал. Амма яхь реза яцара иштта атта шен «гIийла» агЮ дIагайта.

Ден топ схьаэца подвала чу вахара Хайрудди. И борз-морзах юкьа а лаьнна, херх схьа а эцна, цунах «обрез» ян хIара кечлуш-шехь ток дIа а яьлла, чиркхаш дIадайра юьртара. Топ ша йол-ччохь йитна, чувахана маьнги тIе аркъал вуьйжира и. Цунна ца хаьара ша и герз хьанна зулам дан кечдеш ду. Амма цхьа вониг дан дезийла хаьара. Дена хьалха санна, вен оьшуш ца хийтира. Хайруддина цо шеца гIиллакх хЮттийна дела. Зарета яра кхунна беца бохам баьккхинарг.

Шен жимах волу ваша дуьхьал тесица цунна. Цу дийнахь ара-волуш хиллачу духарца. Кьорза чо болу ненайишас эцна кетар яра цунна тIехь. И цуьнца кьуьйсура кхо жима йоллушехь, шена тIе а юхий. Цу дийнахь а хЮкхо иза шена тIе а юьхина, цуьнан цIен каранаш куьйгах а доьхкина велхийра Хасламбек.

БIаьргаш дуьззина хиш хIиттира Хайруддина. Логехь чIорIа шад кьевлира.

— Уьш кьийсинчу суна йисина, со цхьаь ву. Цхьаь! — аьлла бертал а вирзина доггах велха волавелира иза.

«Хахкавала Хасламбеке вола аьлла иза дIавигна Дена маши-на хохкуш, сакьобруш лелаш ву, — ойла йора цо хIинца. — Иза ву бехке, и дIавигна волу. Иза! ЧIир оьцур ю ас хьан Хасламбек. ХIинца сох ларлолахь, Дена»...

Йуьйранна цхьаь кхойкхуш хезна самавелира иза. Буьйсанна хилларг дицделлера. ХIунда аьлча, наб кхеташ еш хилларш вуон ойланаш хиллехь а, хазачу гIенаша Iехош сахуьлунга ва-ларна.

ТIе хIума а юьхина, аравелира Хайрудди.

УьйтIахь лаьтташ Умалт вара.

— Йуьйре дика хуьлда хьан, ваша! Кого са-м ца гатдо, — хЮкху масех баттахь ца аьлла дешнаш элира цо, велалуш.

— Диканца дукха вехийла. Кого а хIинца са ца гатдо. Дика кIант хиллера хьо. Наха хьох цхьаэца олуш хезна, гIеххьа бIаьрг бедда вара со хьох, бакьдерг дийцича. Цундела боху халкъан ки-цано «тIе хьажий цхьанна а хIума ма ала, шайшимма дегнаш вов-шашна ца хийцинехь...» ХIан, хIара ши урс ирде дикка. ТIаккха дIавола. И сту бен воллу со. Ши кIант а кечам беш ву... Цхьаь сан ваша вало вахийтина ас.

— Бакъахь ду, дIавогIу со, — ков долчохь дIаволавеллачу Умалтана тIаьхьа волавелира Хайрудди,

— Сайд-Ахмаде урс хъакха вола ала веънера со, иза хъоьга уърсаи ирдан д'ало, ша ферми гуча а ваьлла схъавог'ла, аьлла ваха... Х'ан, делахъ, со воьду. Сихха д'авола, кхин ца Iаш.

Уърсаи ирдина ваьлча лулахошка вахара Хайрудди, цигахъ схъагулбелларш шегга хъуйсуш буйла хууш, ца ваьлла. Умалт д'авахча ша вог'ур ву аларх дохко а ваьллера иза т'аьхъа. Берх'ийтта шарахъ хилаза волчу уьйт'а ваха ч'ог'ла хала дара.

Жижигах дан дезарг х'орш дина бевлча, х'ума кхадла чуххайкхира. Яа дог дац, аьлла д'авахча воьлла Хайрудди, Денас нуьцкъаша чувигира. Денина цуьнца юьхьадуьхъал къамел дан ойла хиллера, небетташ лела х'ун бахъана ду хаа. Хасламбекан валарца доьзна цхъа дегбааам лелабо бохург дара цунна хеташ дерг. Делахъ а, къамел оцу хорша даьлча т'аьхъе муха йоьрзур ю-м хаьара. Дена дог'лена вара. Шена машен эцхъана массийттаза дуьхъал кхетча а, юьрто аьлла «г'лоза лелайойла» боху дешнаш цо багах ца далийтичхъана а шек вара иза цунна и халонга даьлла-те, бохуш.

Х'ума юуш а, ца ходуйтуш, къамелаш дора Денас Хайруддица и къамеле ваккха.

Т'аьхъа цигаьрканах латийна, юьрта йистерачу бай т'е шаьшиь охъахиьча, Денас долиьра:

— Хайрудди, хъайна г'ло-накъосталла эшча хаййта. Вай цхъана цийнан тхов бухахъ санна, юх-юххехъ Iаш ду. Суна халахета хьочу а ца вог'луш, дуьхъал кхетча мегарг вист па хуьлуш а. Нахана а цхъаь мобытур ду.

Дуккха а Iийра иза т'аккха, цхъана х'уманан ойла еш. Юьхъ, б'аьргаш шелделла ца Iаш, аз а шелделира Денин. Эххар и вист хилира:

— Хасламбек дийна волуш эцнарг бен, ас кху дахаран марзо ца эцна. Жима вара тхойша. Делахъ а вовшашна туьйранаш дуьйцуш хуьлура тхойша, маьнги буха уьстаг'ан кхакханаш тосий, дуьхъ-дуьхъал воьрзий. Г'улгаш ловзадора. Тхойша буьйса йоккхуш дуккха хьолахъ цхъана хуьлура. Дагадог'ий хьуна? Хийла летара хьо тхойшиннах цхъа пайда а боцург а къовсий. Иза санна чохъара хета везара хьуна со.

— Диц ца лоб суна, — халла к'урд а бина доккха са даьккхира Денас. — Цкъа цхъана дийнахъ дадас жиэ воьдуш вигира тхойшиь шеца. Цигахъ ловзуш лелаш белла Iуьллуш кхоккха карийра цунна. Суна а къахетара кхокханах. Со а вилхира Хасламбек санна. Дада т'евеьча, к'лен арара г'евттина дог'учу кхокханех б'аьрг кхетча, цо стигал царна т'аьхъа ирх кхьоссира и кхоккха. Амма и д'а ца айбелира. Шолг'ла а изза дира, кхоккха стигла ца г'аьтттира. Ша тебан г'ертачу дадига: «Иза шаьшца д'а х'унда ца буьгу?» — элира. Дадас: «И белла, г'атталур бац», — аьлча, к'лар а баьккхина, зезагашна юкъа биллина, синтарех т'е ц'ла дира цо: «Иза наб кхетта бу, цуьнга хъуйсуш к'орнеш хир ма ю», — аьл-

ла. Иштта чlogla xIyмнах кѣа хеташ вара и. Делара массо адам иштта.

Хайруддина а лабара массо а дика хила. Цунна нах бу моьт-тара хѣаьгIнаш лелош, ша цхѣаь бен цIена адам кхин доцуш. «Дика адмаш кIезга xIунда ду-те? — оила йора цо. — Бакъ ву хIара а. Дош дац вовшашна весаш яр. КъинтIера ваккха веза хариволчо, бехке воцург».

Ша чувѣзча, чохъ керла жижиг карийча, и эцна аьлла хьатти-ра Хайруддис нене. Цо Умалта йoI яийтинера и дахъаш, ахча кховдийча иза дIа а ца ийци, элира. Дика хийтира кхунна и. Лу-лахойн оьздангалло ойланаш йойтура. Вовшашца тарлуш мерзачу уьйрашца дохуш долу денош ду уггар ирсе денош. ЦIаро эчиг лаладо.

Цхъана дийнахъ луларчу юьрта тIехьийза йoI йолчу ваха дий-цинера Денассий, Хайруддисий. И цу дийнахъ гIала вахара, цIа вогIур ву, аьлла.

И ца вогIуш буйса дIайолуш лаьттара.

Хайруддис чlogla сагатдора. XIокху масех баттахъ йоккха уьйр лацаеллера кху шиннан. Цхъаьна балха а вахара. Дукха хьолахъ цхъаьна гора и шиь юьртахошна. Вовшашца хуьлура гIуллакх дечохъ, нийсархошца жIаккх ловзучохъ а.

Цкѣа буййсанна xIокхеран нана цомгуш хилира чlogla. И яла йоллу-кх, аьлла, воьхна ДенигIеран ков долчохъ хѣаьдира. Амма тIекхоччушехъ, ша машен гIоза лелайойла цаалар а, кхин хьалха ша йина ойланаш а дубхьал тесна, юхавирзина дIавахара хIара сихха.

Жимчу юьртах чекхвелира хIара машен йол-йолчу кетIа xIут-туш. Цхѣаца бахъанаш хьийзош цхъа а ца веара.

— Лулахочуьнга ца элира ахъ? — олура xIорамма а.

Хѣацарх вуьзна, тIаьхъа nel тIечIагIъян кхетам боцуш шайн чунккхира хIара, xIуьу дина а машен эцаза Iийр ма вац ша, бо-хуш ечу ойланашца.

Чохъ цхъа а вацара. ТIаьхъа чувѣзначу дас луларчу Денас шен йишигий, неней гIо а дойтуш и больнице йигна хилар дийцинчу буса тIаьххъара дагца йолу мекха дIаелира Хайруддин. Веше болу безам кхоллабелира цуьнан Денига.

...Са хилира Дена цIа ца вогIуш. Арахъ даккхийра лайн чимаш оьгура. Сингаттам алсам баьлла эвлаюккѣе ваьллачу цунна цхъанхъа машен бердах яхна олуш хезира. Балха ваха дезар а, шена тIехъ йовха xIума цахилар а дицделла, хьалха тIекхачначу машенца новкѣавелира иза.

Гулделла адамаш лаьттачохъ машен чуьра охѣааранккхина, дIахѣаьдира Хайрудди.

— XIун машен ю... мила ву хъий? — хьаттира цо. Шел хьал-ха схѣакхъачна лаьтта Денин шиной, юьртахой гира цунна. Уьш ца кхийнера бердах чу муха воссавеза шаьшлахъ кѣасто. Кхера-

ме дара Инчу восса. Лекха а, аьтто боцуш, дитташ кIезга долуш
а, вуон меттиг яра хIара.

Хайрудди бердах чухъаьжира. Органа юккъахь Гуьллур а можа «Жигули».

Бердах чувосса кечам беш бохкура кӀентан боьхна шичой.
Вежаршна, гарехь, дӀахиьна доцу куц дара хилларг.

Гонах гийла лавттачарга а хъаьжна, соцунга а хилла: «Муш бац кхузахь?» — элира цо.

Мегар дац, берд лекха хилла ца Іаш, тледогІуш ло а ду, мас-сара а боххушехь, некъа йистерчу бІогІамах муш дІа а бихкина, цунах тийсалуш бердах чу волавелира Хайрудди. «Дийна хилахъара, дїна хилахъара...» — цхъа оїла яра коьртехь. ЦІехъана когаш дїа а лилхина верриге а хІаваэхь кхаззa всира иза, ког дІатосийла йоцуш. Лакха йисттехь лаьттачарна гора дерриге.

Цхъаьнга мохъ белира:

— Діорачу ирачу тіулго муш хадеш бу! — аьлла.

Хайруддина а хезира и. Лайлахъ Иллина тунбелла муш жим-жимма шерша буййлира карара. Ницкъ маббу буйнаш къевлира цо. Муш ца хадахъ, кхин кхерам ца гора кхунна. Ген-генна дгасехкалора хгара, дерригенна а кадохийна.

Берда йистге лагътачара стомма муш хийцира Хайруллина тӀе шедда а, «луьйтанаш» а дима. КӀентан буйнараниг берригге цӀех буьзнера, Массеран бӀаьргаш ирачу тӀулгах хьекхабелла деаннах ши га хӀаьддачу муш тӀехь дара.

Чіоб-м декаш дара

Юьртаи йистехь, таьІначу меттехь лаьтгара лоха рагьу. Оцу рагьун тхов кІела керла вахархо веанера. Юьртарчу ишколан историн хьехархо Увайс Эмидиевич. Ткье пхийтта шо даьллера оцу тхов кІелахь хьешо буьйса яккхаза. Йоккха стаг ЗегІират яра цу чохь ша Іаш.

Хьешана тIехь боккха тидам латтабора йоккхачу стага. Шен
тхов кIелахь баьккхинчу шина баттахь дукха сакхташ карийра
ЗегIиртана жимчу стагана тIехь. Наха ца лелорг леладора цо.
Цхьа яккхий аьчкан герканаш уьйура дедда юкъя, тIаккха тIе
кIайн сизаш долчу шарбалца «цхьалха» а волий, уьдура, кхунах
эхь а ца хеташ. Дукхах йолчу хенахь тIехь коч а ца хуьлура цун-
на. Буйсанна чувачха биьсонара цхьа Iаьржа яьшка схьа а
обций, цунна тIе пелг талабой, дуьйцург хIун ду къяьсташ а
доццухеь шайтIанийн гIовгIа йоккхура. Тамаше вара хьаша.
Цунна лиьча, гIовгIа дIасецара, лиьча — йолалора.

— Баба, дукта ца Іаш свет тосу ю хьуна, — олура цо, хІинц-цалца хьо шукта муха Іийна ца хаа шена бохуш вела а воьлуш, кхузахь цхьа а бахьна долуш санна.

ХІаѣа, кхунна хавара нехан електрически чиркхаш дуйла а, кѣамел а деш, чохь кегий нах а, гІалаш а гойтуш тІехь куызга а долуш чІагІонна диллина цхьа йоккха яьшка юйла а.

Доккха хІума ду и нах оцу чохь магар. Уьш кхунна жима йолуш буьйцуш хезна нах бара. «ТІаьхьарчу заманаь пхьаьжаш тІехьа а лечкѣаш тІом бийр бу боху кхорбІелигийн біоно», — бохуш хийла дуьйцура хІетахь баккхийчу наха.

ХІинцалераниг и зама ю моьттурса йоккхачу стагана. Оцу баккхийчу наха ма-дийццара пена тІе пІелг Іоьттича цІа нур догІу, пенаш лекхало. Доккха хІума ду, доккха хІума. Эхь-има дІадаьлла. Иза а тІаьхьарчу заманаь хир ду баьхна ду. Басарчу МуькІалас хІинцалера кегий нах даьхнийн хьесапе а бирзина Іуьйра а, уьйраш мукѣа лелар а хезча ца тешнера ша, шен шина біаьрга ца гинехь, бохуш ма дуьйцура. Цундела шен хьаша гуш а ца лаьара йоккхачу стагана.

Иза гІалара вацахьара кѣц долуш а, онда волчех а тера вара. И «Іуьйра» нах а гІалара хилча, хІара цигахь кхиьна а хилча, муха тешар ву хІара дика кІант ву бохучух?

Увайса дечиг доккхура, кертара нехаш дІайохура. Оцу гІалара велахь а, гІуллакх дийр долуш вара. Амал а яра, тамаше. Мел шена Іоттар ярх, йоккха бага а гІаттош, велалора. ОьгІаз ца вовдуш стаг хила йиш ю ца моьттурса кхунна. Цкѣа а дицлур дац цкѣа шена марнанас тоьхна морзах. Бехк хиллехь-м, хала а дацара. Керла хьаьжкІаш схьаьлла хан яра иза. Кертара яьккхина кхо хьаьжкІа еара хІокхо марнене ца хоттуш. Цхьаь еттина а яьлла, неІара юххе а хІоьттина юуш лаьттара хІара Бахо чу йогІуш. «Сица таса и хьуна» аьлла цо кхоьссиначу морзахан ши маІа хьех яхара кхунна. ХІетахь цІе йоккхуш хилла лор — ИбрахІим тІе а кхуьйлуш ялаза йисира. Амма дуьненчу вала жимма хан бен тІаьхьа йоцу доьзалхо кхелхира кийрахь. Цомгаш дуккха а Іиллира ЗегІират. Тоелча а, дош-даше ца делира марненаца. Делахь а и біаьрга ган ца лора.

Шена и гІело еш ца хиллехь ша мегар яцара-кх олий хетало кхунна. Даьдиса хІетахьлерчу зударийн! ЦІийнадас маьхьсеш е аьлча са хилале, пешахь йогучу цІеран серлонехь уьш йина йолура. Кетар а йора цхьана буьйсанна. Аьхка анайистош серла йолуш Іоттий бежанашкара шура схьа а йоккхий, уьш дІалахка йовдура, тІаккха бер чохь долу ага ги а дуллий, лам тІе асара оьхура. Сарахь бежнийн гІуллакх дан а, хи дан а, кхача кечбан а хеннахь цІахь хила езара.

ХІинцалеранаш дог иккхина лийр бара ага ги а доьллина, лам тІе асара гІуо аьлча! Уьш, хьалхалернаш, бара-кх хІинцалерачу кьонахел а доьналла долуш.

ХІокху кІентан зуда ю а боху. Ша дикачу ден волчух тера ду. МукІалас дийцинарг харц хилла-те? Суна ца езийла хиьча месаш а дІаяхийти Увайса-м. ХІокху юьртахь хаза ду боху цо. Қхузахь

ценош а дина веxаш Іен дагахь а ву. Цхъажимма эвхъаза ваца-хъара, ала хІума дацара. Цкъа цуьнан зуда гина елара, хІара санна тІекере юй хъажа.

УьйтІарчу пеша тІехь хІуш кхорзуш йоллурa ЗегІират дохка дахъа. И бара цуьнан болх. ЧІогІа сагатделлера йоккхачу стеган. Бахъана доцуш елха-м ца лаъара. Шел гІийла, ша санна цхъалла кІордийна адам дац моьттура. Юьртахошна хІара шайн чу йогІуш гича сагІа деха йогІуш ю-кх, олий хетара. Цхъаберш хІара гича кулана вуон ю олий, новкъара юхабоьрзурa. Адамаш дезара ЗегІиртана, шена а ца хууш. Къамел дан лаъара, дуккха а, даг тІе мел Іаьънарг а дуьйцуш. Шен дахар дахдан луург цхъаллехь ваха везар-кх...

Мас шо кхаьчна хуур доцу гІаж кара а лаьцна, шен ги жима тІоьрмиг тесира ЗегІирата. Амма, шен кетІахь корта Іуьйра, дІа-хедийна кІужалш а йолуш, йоІ сецаш гира цунна.

— Де дика хуьлда хъан, баба, — йистхилира иза.

— Дукха ехийла.

— ХІокху чохь Іаш вуй Увайс?

— Ву, хІокху чохь ву, — карарчу гІаж тІе таьІира ЗегІират. «Хъажахь, ма дика ду хІокху оьрсичо нохчийн мотт Іамийна, — ойла йора цо. Воккха хъехархо волу таро ю и кІант. ЧІогІа шера буйьцу цо вайнехан мотт, суна дуьйцуш мел ца хезна хІуманаш дийца а хаъа. Хъекъал долуш ву. Цуьнан зуда гина елара суна».

— Хьо мила ю цуьнан? — бага ма-дарра хаьттира ЗегІирата.

— Баба, со цуьнан зуда ю, — кІайн цергаш гуча а йохуш ела-елира Билант.

— Хьой? Хьо муха хуьлу?

Буйьсанна, маьхкадаьтта дутту чиркхаш латийна, поднара тІехь гулделира хІара кхоъ, хабарш а дуьйцуш, хІума кхалла. Биланта гІалара деана цхъа тамаше ахъар а тесна, шуьри тІехь худар дира. ЧІогІа мерза дара иза.

— Баба яла хъан, ма мерза дина-кх хІара дан-м ткъа, — хедар дІатеттира ЗегІирата. Хурманаш а, жима йолуш цкъа кхо йниначарх кампеташ а ехкира Биланта сираш дийлинчу шуь-на чу.

— Баба, хъажал, торт ю хьуна, фирменни туьканара эцна. Мел дика ю хаьий хьуна?

Наб ца кхеташ сахиллалц Иллира ЗегІират. Сихха и дика ши адам ган лаъара. Шен кІант, я йоІ хиллехь ша а ирс долуш хир яра-кх аьлла хетара кхунна. Цхъана пайдабоьцчу хІуманна тІеху-ла даьллачу девна юкъа а нисвелла, велира хІара яхна стаг. Дукха хъалхехь къаьстира кхунах. ЙоІ а ца Іийра кхуьнца шийтта шо кхачалц бен. ТІаьхъа йолу хан цуьнан керт ларьеш яьккхи-на, ша цхъаь цхъана рагІойн тхов кІелахь а сецна.

Іаьржа йолуш хъалагІаьттина араелира иза. Юьртахь боргІа-

лаш кхойкхура. ЦІанлуш лаьттара стигал. КетІа биллинчу боккхачу тІулга тІе охьа а хиъна, елха юьйлира иза. Хазахетаран елхар дара иза. Кхуьнан цІа деса дацара. Адамийн йовхоно садоьІура. Цундела кханено пеш дІайойтур яц, дахаро лестор бу кхуьнан цаца.

Кхузахь дика ойла ялора, хІокху комаран диттан бухахь. «Оцу, кьонахчуьн Іаьржа шаьлта ас цу шиннан гІовла йиллина, сайн тІоркІаз схьа а даьстина, бохча а Билантана лур ду. Сан кхин дика стаг вац и совгІат дан, хІокху юьртара диканаш а ца баьхкина хІокху керта сагІина мижарг бахьаш бен. ГІалара белахь а, юьртара белахь а дика нах дика бу. Диканаш ца хилча, болчарах тоам бан дезар ду... ХІинцца оцу яьшки чохь шайтІанаш шайн эшарш лекха дуьйлалур ду. ХьалагІоттур ду Увайс а, Билант а... ХІинцца яла а хала дац. ГІалара белахь а, сан кертах тоам бина цара».

Йоккха стаг тийна Іара. Иза йоьлху я йоьлу ца кьаьстара. ТІаьхь-тІаьхьа садаьржаш лаьттара. ЧІоб а дара декаш.

Асламбек ОСМАЕВ

Гила борз

Барзо, саца а сецна, шен лар эцна воґлучунна сихха дуьхьал а йирзина, можа кломсарш гучу а йохуш, цергаш гажийра. Шашаха тјебаханчу хьажо-пелгаца тоьпан ший а лаг уыйзира Дауда. Экха ша долччохь сакх тохаделира, духанехьа таьтира, тIаккха, цлехьана гу тлехьа а иккхина, юха а астагIчу боларан йорт ийцира, шений, шена тIаьхьа воґлучу стаганий бIе ткьа метр хил-лал кхерамзалле юкь юьтуш, шен тиэлха болар стагаца цхьаьна цкъа сикхдеш, тIаккха лагIдеш.

Кхо сахьт гергга хан яра цу шимма некь бен — тIаьхьаваьл-лачой, хьалхара уьдучой; оцу хенан йохаллехь эххано ур-атталла цхьана гIулчана а кхин яц ца ялийтинера и юкь. Ший а кьена дара и шиь: стаг — адамийн оьмаре хьаьжжина, ткьа борз — шайн берзалойчуьнга хьаьжжина. «Со хилан-кха хьан хенара!» — ойла йора жаIуьно. И тайпа ойланаш берзан коьрте ца хьийзара, хIунда аьлча, шен охIаллин барамехь дуьне кхин тлех шена зе-делла хиларе сатийса бахьана ца дитинера цунна шен чолхечу дахаро. Иштта сатуьйсур дацара цо воккхачу стеган шерашка а: уьш кхаа дахарна тоьур дара цунна, вуьшта, оцул хан шен хил-ча, цуьнан даьIахкаш тоьхарехь, яхкаелла, лаьттах ийна евлла хир яра. Хойохаречу, акхаройн Iадатех буьззинчу цуьнан син-кхетамехь меттахьхьан тарлург — иза деккъа цхьа ша кхузарчу меттигашка схьакхалхарца доьзна долу цуьнан хьеделла байтта-мал дара. Амма цуьнан и схьакхалхар а — ца леш, хене яла аьтто леха дезаран тIаьхье ма яра. Хьалха и яьхначохь акхарой кхачийнера, ижуна талла хIумма а ца йисинера. Юьйлучу тоьпийн гIар а тIеттIа кIезиг хезара цигахь. ХIетте а цхьана тоьпо ма-цалла гIелъелла дахаран некьахо дIа-м яьккхира цуьнгара, ткьа вукхо цуьнан шен тIаьхьарчу аьтту коган хьорка а йохийра. И кьемате буьйса дIаяьллачул тIаьхьа бутт кхузза цинлуш а, кхуз-за оьшуш а бахна, амма лазийна ког тешаме гIортор хилла мегарг меттахIоьттина баьлла бацара хIинца а...

Экханехъ долу хьал хууш, воккха стаг чlogla лерина обхура цунна тlaьхьа, иза минотана а садала ца дубутш, гучуьра кьайла ца долубутш. Ши уьстагI баа а, хIинца кхин цхьа кхиьна богIу Iахар бен а ларийнчу оцу зуламечу лулахочуьнца дерг тахханехъ чекхдаккха чIагIо йина цо. Берзан бага баханчу шина жийх беттан алапа дIадала дийзира цуьнан пенсица цхьаьна! Шенна хиллачу эрначу харжо-м башха са-а ца гатдора цуьнан. Новкъа-м дера дара, хIара ду ала даьлла гIалат а доцуш, ша лехна бахьана а доцуш, шен долахь доцу беркат; хи чу кхоьссича санна, тIепаза дaр. Ша да волуш уьстагIий хиллехь, эшнарг совхозана метта а хIоттор дара цо. Амма дерригенал дагахьбалламей, дагна Iет-кьашший дерг — иза, жерчий дaрна бехке борз хиларх теша ца лууш, директора Iусмана бен чекх сагун кьедамаш бара: кьайллах уьстагIна урс хьакхарх, цхьаболчарна хуьлуш зен дац, — совхозана пачхьалкхан мах охьабиллича а, нийсса юккьец са хуьлу цунах — базарахь жижиг шозза деза ма ду, — бохуш. ХIан-хIа, и Иттарш Дауде лалуш яцара. Кийра цIе елира цунна. Деш-нашлахь кIеданигий, кIоршаменигий ца кьестош, девнан чарп а гIаттийра. Ткъа Iусмана, вела а кьежаш, куьг лестадора:

— ХIума дац, хуьлуш хуьлу. Бакъ ду, кху тlaьхьарчу иттеш шарахь берзалой хааелла-м яцара кхузахь. ХIинца, ахь дийцарехь, юха а гучуевлла куц ду-кх, — бохуш, тIаккха кьамел кхечухьа хьийзош: — Так-так... ХIара-а... Дауд, ахь тоьал кьахьегна — хIинца садаьIча хIун дара-те? Хьан когаш тIехь берзалошна тlaьхьаваьлла лела хала ма ду, хьахь-хьа-хьахь...

Иштта веIар даладора Iусмана ша бохучунна тlaьхьа.

— ХIан-хIа, — элира Дауда, — сел гIелвелла а ца хета суна-м суо. Делахь а, хьуна и оццул чlogla лаахь, реза ву, дIа а вер ву, амма вер вац цкъа хьадха и борз, ен а йийна, хьуна хьалха а ца кхуссуш-м...

Оццу тIехь дIасакьаьстира уьш. Дауд шен жа дажош висира. Дежийла даьжна мосазза долу, уьстагIий цу меттера кхечухьа а дохуш ша лелаш, гучуйолу тергалиьора цо и мекара борз, топ даима юьйлина латтайора. Цкъацкъа ченан хьаьттарчаш тIехь цуьнан инзаре баккхийчу когийн лараш гора цунна. Цара хадам боллуш тешийра иза шена хьалха хетаделларг бакъ хиларх — шен гал-морзахчу кхерстаршкахь цхьалха яра зуламхо: ченалахь, гIамарлахь цхьана коган томмагI дуьззина дитина ца хуьлура цкъа а. И ког чолакха болчух тера дара.

Цкъа цхьана дийнахь, баьрнаш долчу метте жа дажа а лаьллина, цуьнан Iуналла деш шен кIентан кIант Рамзан а витина, ша гергарчу ахкан йистехь тебна Iара Дауд. Гортахь, цу агIорхула тIегIорта тарлора, цуьнан хьесапехь, борз.

Дикка хан а яьлла, гуьйренан малхо, Iушлакхе баьлла, букъ бохбан боьлча, цунах там хилла, ойланаша генна ша дIаваьхьначу хенахь, Iудара девлча санна, шегахьа схьахьаьлхинчу уьстагIа-

ша, екхна стигал кьевкѣича санна, цецваэккхина, хѣлаинккхира воккха стаг. «Дада-а! Борз ю хѣуна! Борз!..» — бохуш Рамзана бетта мохъ а беара цуьнан лере. Хинца жа дежаш хиллачухъа дѣахъаьдда, баьрзнех цхъанна го тосуш, цхъана кулла кѣлахъ бала бетталуш Гуьллучу Іахарна тѣкхечира иза. Гонахъ гуш кхин хІумма а дацара, геннахъ техка кондарш йоцург. Амма уш техкар а тоьуш дара хиллачухъ кхета. «Тѣахъависи-кх! Юха а тергал ца ели-кх! — ша-шена яппарш йора жаІуьно. — Іценачу новкѣа, цхъа шайтІа ду-кх и! Ур-атталла адмана дагадогІур дуй и цуьнан хІилла?!..»

Коьллаш хІинца а лешаш лаьттаху агІорхъа таьІна чоь яра. Ломехъа дІа мел гІоьрту, тІеттІа кІарглой, шина а агІор лекхачу бердаша ваьшта а таІайой, кІорга Іин хуьлий, эхар а мокхазан пенах гІоьртий, циггахъ соцура иза. Экха цигахъа хъаьддехъ, екхийна, и пен болчу а хъовзийна, иза тоххарехъ шена хъакъ йолчу дѣаьндаргах ца долуййтила яра.

Бердан истехъ саца а сецна, мокха чхернаш дудаделла, нагнагахъ кондарийн можа-баьццарчу сегарша бен ден ца ен саьнгар бІаьрга талла велира Дауд. Башха гена доццуш цкѣа гучу а баьлла, юха а цхъана боккхачу тІулга тѣхъахъ кѣайлабелира экханан кан тилла букъ. ХІаѣа, харжа а хаьржина барзо, едда кѣлхъарайолуш, ша гура юкѣа хъовзо йолу некъ. ЖаІу кеста тѣахъара а ваьлла, ша паргІат шен Іойле юхайоьрзург хиларх догдоху куц дара цо. Амма шех тешийнчу жен паргІато йохийна кѣу сел атта дѣавахуьитур волчех вацара Дауд.

— ХІан, хѣо кхузахъ саца, цхъаннахъа а дІаса а ма вала. Со кеста вухавогІур ву хѣуна, — Рамзане а аьлла, чувосса мелла а гомхо меттиг лехна, ахка чу а воьссина, барзана тѣахъавелира иза, важа юьстах таІа мел гІоьрту, болар а сихдеш. Нагахъ борз бердах хъалаяла йолахъ, шавьшиъ кѣастош йолу юкъ сихха яц а йина, тоьпаца и лаца аьтто хир бара цуьнан.

Барзо хѣон йорт юьхьенца цхъа чІогІа паргІат яра, тѣахъа вогІург цо ванне а тергал а ца веш санна. Амма тѣахъ-тѣахъа, хъалхалера маршо гатѣяларций, нийсса ирх кхевдинчу бердийн локхалла сѣийларций цхъаьна цуьнан боларехъ, тІеттІа еста а есташ, шекъ гучуйийла йолаелира: иза хІинца кест-кеста соьцура, шена тѣахъара ца волучу стагехъа юха а йоьрзий, кхерам туьйсус, «гІингІ» дора, тІаккха юха а шен лаамза йорт хѣора, астагІ а лелхаш. Стеган белшах тесна цІей, стелахаьштиггий тухуш йолу и буьрса гІаж ца хилча, улло а витина, шен кѣамкѣаргехъ цунна ІаьІначу дераллина маршо лур яра цо. Амма и гІаж, и шалха гІаж... Цо синтем байинера цуьнан, дегІо хорша уьдуьитура, инзаре дагалецамаш меттахбохуш, са идадойтура, хъалхахъа, махуьллу хъалхахъа тоьттуш.

Боцачу новкѣахъ бен гІортор хуьлуш боцчу, некъ тѣех бахбаларо лазабоккхуш болчу шен чолахкчу кога тІе хІинца яз ца ло-

ра иза, и ког тІаьхъатекхош бара цо. ДегІ дуьйлина латто дезаро
вортій, дуккый лацадолуьйтуш дара. Багара охъаоллабелла мотт
цІечу бехчалгах тера кхозура, экхано лач гІулч яьккхина, ша цер-
гаша Іаьвшича, тІера оцу басахъ туй а Іийдалуш; тІаккха берзан
кийрара гІоргІа узарш довлура. ХІан-хІа, цу узаршца шен кхол-
ламна леткъаш яцара и. Цуьнан дуьненахъ, балхам ша эрна хил-
ла ца Іаш, балхам биначунна тІе бухатохалур боцу бохам буссу-
ра. ГІорасиз дерг, гІийланиг дерриг а къиза хьошура, хІаллакдора
цу дуьненахъ. Иза ша а ехара хІинццалц схъа дайшкара догІучу
оцу ГІиллакхца, цундела шех къинхетам хиларе са а ца туьйсуре
цо. ДуьххьалдІа ницкъ кхачийнера цуьнан, чІоргІа гІелъеллера,
цуьнан шен лаамехъ дуьйлуш дацара кийрара дуьйлу узарш.

Ур-атталла хІинца а чуьра къизаллин лепар дІадазчу цуьнан
бІаьргашна хьалхахъ вовшихъ хьерчара хан-заманехъ башха гена
бовлазчу шен леламийн кьорза суьрташ. Кхиссалора, хьийзара,
тІехлелхара хІаллакххиллачу ардангера кьу-вежарий, шен некъан
накъост хилла зуд-борз, шаьш цхьаьна, кІомсарш туьйсун, кесаш
еш, этІийна, цІийла керчийна кегийра а, даккхийра а лахъанаш.
Къаьсттина къегина дуьхьалтесира цунна шай, шен стечу накъо-
стой тІаьххъара цхьаьна таллар, шаьшшиь дикка лорах ихначул
тІаьхъа цхьана йоккхачу бугІанна тІаьхъакхиар.

Цхъа тамашийна, амалх кхета хала сту бара иза. Шена цкъа
а борз гина цахиларх, муьлххачу бежанна а и геннара дуьйна
хаалора даима а, оцо иза, шираллин кхерам карлабоккхий, Іада
а дора. Мел зорьтала, мел дожалур дац аьдла хета хьайба и добра
цу акхачу кхерамо. Амма и бугІа, тІехъ буьрса ши маІа йолу шен
беза корта парггІат акхарошкахъа схъа а берзийна, уьш, берза-
лой а йоцуш, цхъа эгІазе, сонта жІаьлеш долуш санна, ша царна
чухъаьдира, жимма а юха ца йолуш, оза ца луш. Кху шиннан,
шаьш дечу тІелатаран хатІ хуьйцуш, цхъацца агІор яла дийзира.
Амма цу кьемато и тІелатар а туьйхира майрра духа, зуд-берзан
чождаттІоза а дуьтуш, — маІанан юьхьиг ца Іуттуш, цо вуьшта,
кур тоьхна, дІакхоссар бахъана долуш йисира и дийна. Бурсанечу
мостагІчун бІаьргаш чохъ а, леларехъ а кхераман Іаьциг ца хаа-
луш, цунна хьалхахъ гІеххьачул бІокъажийна боьрша борз цу
юььана лараелира бежанна тІа долчухъа кхоссаяла а, цуьнан
дилхалахъ кІомсарш хьульина, бий а ког гІортош, ворта схьаторха
а. тІаккха, багахъ ша яхо йолийна довхачу жижиган, цІийн чам
а бохьуш, юхаэккха а. Чохъ са доцуш санна, олладелира бугІанан
цхъа гІорІ. Ши борз бежанна гонаха ида йолаелира, цецдаьлла а,
доьхна а хеталун иза а ша долччохъ хьийза а хьуьйзуьйтуш. Шен
аьтто ма-белли, боьршачо, юха а ткьесан битамехъ тохаелла, тІе-
тасаелла, бІаьрнегІар тоха кхиаде лаг а цестира цуьнан...

Оцу дагалецамаша цергех шортта давккхинчу хих сутара
кьурд а бина, юхахъаьжира борз: стаг тІаьхъавогІуш вара, тІехъ
наг-наггахъ бежа ши суй сега гІаж хьалха а лаьцна.

Инан чаккхе герга мел гIерта, шен тидам тIетIа ирбеш вогу-
чу Даудана: «Къанъелча, борз цаьшчалгашка йорзу», — боху ки-
ца дагадеара. Оцо цуьнан гIеххъа самукъа а даьккхира.

— ХIун олу ахь, воккха стаг? ХIинца оцу жимачу Iахарний бен
ца бисина хьобгахь ницкъ? — олуш, велавелира иза. — ХIумма а
дац, ас кестта паргIатвоккхур ву хьуна хьо оцу къаналлин бала-
нах-м. Хьовсур вай, Iусман бохучу оцу йокканчас хIун олу, ас хьан
и тишбелла кхакха шен стол тIе кхобссича, хьахь-хьахь-
хьа-а-хь..

Оцу хенахь хьалхажь гучуелира мокхазан пенан йист. Цигахь,
тIулган гали а хуьлий, кхачош дара Ин. Цу чуьра дийна йолийла
дацара берзан.

— ХIан, обарг, хIинца етталур-кх хьо, хьайна ма-луьу, — юха
а барта вистхилира Дауд, — ткъа ас гуттаренна а дIатеер.

Амма экха ида а, деттадала а ца делира, дада ков лобхуш. И
меттиг цунна днка евзачух тера дара. Пенах долчу боданечу, ам-
ма башка кIорга доццу урана тIедахара иза. Жимма цигахь лат-
та а лаьттина, духадирзина, соцуьнгIа а хилла, меллаша схьадола-
делира. Ший а лаг дуьйлина, цуьнга хьобжуш Iара воккха стаг.

Шен гира цIеххъана цхьа беза мохь охьабалча санна, яйн
кхоссаелла, боккхачу тIулга тIе хьалаяьлла, ерриг а стагана дуь-
хьал а йирзина, курра охьахира борз. Кхин «гIигI» дан а, ге-
жарца шен дералла гайта а дагахь яцара и. Стеган цец хьажар-
рий, цуьнан паргIат хьажаррий дуьхь-дуьхьал кхийтира. Шен
кхетамца ша дуьненахь йоккху хан сий ца дожош, чекх а яьккхи-
на, хIинца хийца йиш йоцу кхиэл тIехIобттинчу хьекъалечу дий-
натан хьаьна-синтеме дозалла дара эькханан бIаьргаш чохь, ла-
ца а делла, сецна гург. Цхьана а кепара дехар, дегайовхонан цхьа
а суй, дуьненахь мел дехачу хIуманехь хуьлуш йолчу дахаран хьо-
галлин цхьа а тайпа къадам ца хаалора цу бIаьргаш чохь.

Цуьнан азалле мостагI — адам, — масех гIулч бен юккъехь
йоцуш, дуьххьала лаьттара цунна, хье юккъе ткъес а хьажийна.
Ткъа борз а хьобжура чIижаргIанийн Iаьржачу шина Iуьргана
тIеххула шег хьажабеллачохь сецначу адаман бIаьрга. Дуьххьа-
ра лайра цо и дагахь гилгаш доху хьажар, дуьхьала хьежочуьра
шен ши бIаьрг дIа ца боккхуш. ХIинца цунна бен дIа дацара
хIинца цхьа вуно сирла, бIаьрса дIаобцуш сирла ткъес кхер-
старг хилар а, стигал кьовкъарх тера гIов дериг хилар а, тIаккха
ша кхин цкъа а меттахьериг цахилар а. Жимма хьалхо оцу пена-
харчу ура уллохь цо охьатеснера шена тIера шен чIиречу лела-
мийн йозаллин дукъ. Цундела акхачу амало хIинца иза я цIий-
лахьчу тойнашка а ца кхойкхура, я цуьнан тIаьхьарчу когах лаза-
ман Iазан а ца хьадора, я мохехь ловзучу цIеран асанийн бос
бььлачу вортанна тIера кевса чохь уьйу дералла сама а ца йок-
кхура.

Цецъяларан билгало а ца еара берзан бIаьра, стаг, шегара

буърса гІаж охъа а яхийтина, кхин цкъа а вуха ца хьожуш, меллашчу боларехъ дІавахча...

Сарахъ, жима Рамзан улло а ваьккхина, ша жа дохнан керта дІадубгуш, Іуьллучохъ битира Дауда барзо бийна Іахар. Дуьне-нахъ хийла хІума девзинчу жалуша иштачохъ, бугІий, гур буьту-ра, ижуна уллора къахкийна борз тІаьхъа къайллах цига. Юха-йогІийла хууш. Цо ца дира иза а.

Ткъа мел цецвелира и шолгІачу Іуьйранна, ша битина хилла Іахар шена цхъана а хІумано хъабаза а карийча, дехъо, гу тІехъ, йобгІча санна, метгах ца хьовш, хийна Іен борз а гича. Юха а хьийжира и шиъ дехха вовшийн бІаьра — адамий, борззий, — бакъ ду, Дауд хІинца тоьпа тІехула а, я цхъа бІаьрг хъаббина а хьожуш вацара. ХІинца юха а ца бехира барзо шен бІаьргаш стеган бІаьра хьуйсучуьра дІа.

Схъаэчна, Іахар гуна уллохъа а хилийна, ваьштатаьІна жа меттахдаьккхина, и хьалха а, лобллуш, дІавахара Дауд. И гучуь-ра къайлаваьлча, меллаша гу тІера чу а йовссина, астагІ а лел-хаш, тийначу боларехъ мохк битира барзо. Іахарна тІе а ца кхев-дира и.

Цу меттигашкахъ и кхин гучу ца елира.

Мустафа ЭДИЛЬБИЕВ

Марчо

Масех бутт хан яра дегѣра ницкѣ эшна, халачу цамгарна кѣар ца луш, дуьненахъ висаран бакъо Ёжаллица кѣуйсуш Пе-кѣар меттахъ Ёуьллу.

«Хѣара кѣонах лахъ, юьхѣаьржо ю-кх, хѣалххехъ марчонна аьлла киса ца кечдинчу суна эхъ ду-кх, бохуш гѣийла, ойла йора цомгашчун хѣусамнанас Пагас.

«Аса хѣун дан деза техъа? Гергарчуьнга а муха эр ду дѣавол-ла марчо а дац? — доккха са даьккхира цо. — Хѣан-хѣа! Со сихха универмаге яха еза» — аьлла, сихха кех ара йолаялийтира иза. Ураман маьлехъ саца а сецна цѣханна а ша гой хѣожуш дѣаса а хѣаьжна пазат чуьра схѣадаьккхина хѣарчийна, ахча нис а деш, дагардира цо.

«Марчонна тоа-м деза хѣара», — аьлла, ахча буйнахъ а долуш дѣайолаелира Пага.

«Нах схѣататталур ма бу иза дѣаваьлла аьлла — со бухахъ ца хилча хаза доцуш ду», — аьлла, туькана сихѣелира Пага.

«Дера вар-кха лохачу дегѣахъ, цѣхъ ша хиллал бен белаш йо-цуш иза. Тѣаьхарчу хенахъ-м иза берал бен виса а ца висе-ра, — ойланашка а йирзина йогѣура Пага. ...Хѣаь! Марчо кѣеззиг бен оьшур дац цунна». Иштта ойланаш еш туькана хѣалха дѣа-кхечира Пага. Туька схѣаеллаза яра.

* * *

Плано кѣинхетам боцуш хорам бинера универмаган директорна Апти Нурдиевична. Арахъ маьлхан зѣаьнарша латта дагош, июнь бутт бара, юха йоккхийла доцуш, тѣегѣрташ эхашеран чаккхе яра. Апти Нурдиевич чохъ хѣоьттинчу тевно юьхѣа тѣехъ кѣад ба-ларан синхаам бен кхин хѣума доцуш унѣвермаган белхалошна хѣалха шен кабинета чохъ Ёуьйранна планеркѣхъ, кест-кеста дак-кий синош дахарца юьхѣа тѣера а, вохваларна цѣийеллачу вор-

тана тѣра хѣацар дѣа а доккхуш, чулацам план кхочуш яр болчу кѣамелан дерзоран дош олуш вара.

— ...Накѣостий, хезий шуна тата? Ладогѣа аша, — иштта а схѣаэккха боллу ши бѣаѣрг тѣе а кѣерзош, чохъ ѣачарна шело йоуѣйтхуш хѣоранна а йоттар еш, тѣехѣаѣжира иза. «Хезий шуна эѣѣаш, кеглуш, вайн эхашеран планах хулуш дерг? Со кхеташ вац аша тѣелаѣцначух. Шу хѣун дагахъ ду?» — мохъ а хѣокхуш, юха а ши бѣаѣрг тѣе кѣарзийра цо чохъ ѣачарна.

— «Шу кхеташ дуй хѣара июнь беттан пхйитталгѣа де хиларх, я хѣара январь бутт бу моѣтту шуна? Аша оѣла ян а йой, кху гѣул-лакхан тѣаѣхѣенах?» — цѣхана ханна дѣасецира директор. Чухула лелачу мозанан тата хезира. Моза го а баѣккхина йохкархочунна Кѣосумна мера тѣе хиира. Шега Нурди Аптиевич хѣожуш а гина, иза эkkхo хѣалааѣйна куѣг меллаша охѣа а дахийтина, юѣхъ а сеттош, моза эkkхo гѣоѣртира иза, амма важа ша болчура меттах ца болура. Цѣехѣана стоѣлах буй а тухуш Апти Нурдиевич хѣалаиккхира, моза тѣема белира.

— Аса шайна хѣун дийра ду хѣаѣй шуна? Шу лакха а лаѣхкина, гѣура ву шуна со кхузара дѣа, — директоро, охѣа а хиѣна, стоѣл тѣехъ лаѣттачу стакана чуѣра хи мелира.

— Хезаш дуй шу, шу лакха а лаѣхкина? — оѣгѣазе тѣе туйхира цо. Юха а чохъ тийналла хѣоѣттира.

— Их-их — ца йогѣу йовхарш туййхира Кѣосума.

— Аса ала мегар дарий цѣѣа пхи-ѣялх дош? — хаттар дира цо. Апти Нурдиевича пурба даларца корта таѣийра.

— Накѣостий, Апти Нурдиевич! Стагга а хѣоѣгур воцуш ю вайна тѣе хѣоѣттина киртиг. Вай план кхочуш ца ярал совнаха, Апти Нурдиевич юѣхѣаѣаѣржа хѣоттор ву...

— Гу тѣе вир йоккхуш санна, гѣерташ а ца воллуш, олург алий валахѣа, — реза йоцуш йист хилира кѣадин отделан йохкархо Роза.

— Накѣостий! — мохъ тоѣхнна цо бохург тидаме а ца оѣцуш, шен кѣамел дѣадаѣхѣира Кѣосума. — Цѣхана стеган ши сту байна хилла. Уѣш лоѣхуш массех де а даѣккхина цѣа вогѣуш хилла иза...

— Доцца, доцца! — реза воцуш Кѣосуме а хѣожуш, омра дарца вист хилира Апти Нурдиевич.

— Цѣхана хѣумана тѣе ван ма гѣерта со, Апти Нурдиевич.

— Текха а ца текхаш вола, — шийло тѣетуййхира директоро.

— Кхеташ ву. Аса ма аллара цѣа вогѣуш хилла иза. «Муха лийли хѣо? Могаш лийлин хѣо? Ши сту карийний вай?» — бохуш хаттарш а деш, дуѣхѣал баѣлла цунна доѣзал.

«Арахъ айса хѣара хан йоккхуш цѣѣа хѣума хиѣна суна: арарчу гергарлонех гергарло хир доцийла а, вай алашах йоргѣа говр хир йоцийла а, лехарх вайн ши сту карор боцийла а...»

— Доцца, доцца, — юха а хабарх юѣѣаха ваѣккхира иза директоро.

— Дера доца-кх, дукха доца-м, вай кхуза туьйранаш дийца гулделла а дац, — тІетайра цунна Роза.

— Цхьана хІуманна тІе ван ма гІерта со, Анти Нурдиевич, — хьасталучу кепара директор кхето гІоьртира Къосум.

— Накъостий, — дІадаьхьира цо шен юкьахдаьккхина кьамел, — суна цхьа хІума хаьа: вай эхашеран план, цу стагана ши сту карош а, вай кхочуш йийриг цахилар...

— Вай иштта болх бахь, — массаьрга а доккхачу маьІница хьажа а хьаьжна, тІетуьйхира цо.

— Хьажахь цуьнга, бугІано санна и бІаьргаш а керчош, дуй-цург а делира цхьа хІума, — резавоцуш вист хилира кІадин отделан куьйгалхо.

— Мелла-м вац хьо? — леррина Къосума юьхьа тІе а хьожуш хаттар дира цо.

— Сийначу цІарах вогийла со, иза мелла вацахь, — чІарло йира хьалха дуьйна а Къосумехь безам боцуш волчу штучни отделан йохкархочо.

— Хьовсийша ван а ма ву ший а бІаьрг а цІийбина, — тІетайра Роза а. Схьахилал, — омра дарца тІекхайкхира воха а воьхна, вист хила гІерташ — чІеро санна бага гІеттош лаьтта Къосум директоро.

— 3-з-забарш м-ма йо цара, Анти Нурдиевич. Со мичара ву молуш. Хьуна-х ма хаьа иза, — бохуш юххе а хилла, Къосума директорна хьожа туьйхира.

— Цхьа хаттар дан мегар дарий аса кІадин отделан куьйгалхочуьнга? — шен метта юха а веана, охьа а хууш, элира Къосума.

— Накъост Бексолта, марчонна кІадий дуй хьан?

Чохь берш цецбевлла Къосуме хьаьжира, юха цхьана ханна хІоьттина тийналла а йохош, цІеххьана бийлабелира.

— ХІара хІун комеди ю?! — стоьла тІе буй а тухуш, хьалаиккхира директор.

— ХІара хІун спектакль ю ахьа хІиттош ерг? Шу стенах доьлу? Доккха хІума ду-кха забар ян дог дар. Охьахаа.

— Стерчий, говрашший, марчой... цІа-цІа-цІа, — бохуш, матта-ца цІак а деш, реза воцуш корта лестабора цо.

— Марчо ду вайн план кхочуш ян волу гІоьнча, Анти Нурдиевич! Марчо бу вай хин буха ца дохуьйту го! — кьар ца лора Къосум.

Юха а чохь белар иккхира.

— ДІасаца, — тІечевхира Къосумна директор.

— Чекх валийтахьа со, Анти Нурдиевич, — коьртачунна тІе ван ма гІерта со...

— ДІадуьло шайн белхан метте, — Къосуман дехар тидаме а ца оьцуш, омра дира Анти Нурдиевича чохь болчаьрга.

— ХІун забарш ю ахьа еш ерш? Эхь дац иза? Ахьа и лелийча,

вукхара хІун дан деза? — бехк баккхарца вист хилира директор берриге а ара бевлла чохъ висинчу Къосуме.

— Апти Нурдиевич, селхана вайн районехъ ши стаг велла, буса авари а хилла кхин кхоъ а велла, виъ вочу хьолехъ ву...

— Ахъа хІун юййцу? Ахъа хІун юййцу, тентак? — ша санорна кхоьруш санна сихха къамел деш волу Къосум. юкъахъавккхира Апти Нурдиевича.

— ЛадогІа! ЛадогІа соьга! — цІеххъана оьгІазе тІе а чевхаш, мохъ хъавкхира Къосума.

— ЛадугІу. ЛадугІу, хьомениг, — леррина Къосуме а хъаьжна, «хъера-м ца ваьлла техъа хІара, суна тІе мохъ хъакха а ваьхъаш, юккъехула марчой, белла нах а буьйцуш», — аьлла, ойла йира директоро.

Хъаж тІе куьг а диллина.

— Дагар а дац, — аьлла, цецваьлла Іачу Къосуман бІаьргашна хъалха пІелг лецира цо.

— Сан пІелга тІе хъажал. Тю-тю-тю... хъажал сан пІелга тІе, — пІелг дІаса а лелош, хьостучу кепара дехар дира цо цуьнга. — Корта меттах а ца хъабеш хъажал, диканиг.

— Со кхеташ вац ахъа лелочух, Апти Нурдиевич, хьо сох вольуш-м вац? — директоран куьг дІа а тоттуш, хаттар дира Къосума.

— Цхъанхъа а корта дІакхеттий хъан? — забар йоццу озаца дуьхъала хаттар дира цуьнга Нурди Аптиевича.

— Соьга дерриге а схъадийца мегар ду хъуна — образовани медицински ма ю сан. Неврапатолог. Корта цхъанхъа а дІакхеттий хъан? — юха а хаттар дира цо Къосуме.

— ХІунда бах ахъа? Хъан ма чІогІа бала кхаьчна кху сан коьртаца, Апти Нурдиевич? — дегабаам бира Къосума. — Со Іовдал ву хъуна, хъера ваьлла ву хъуна, аса бохург дича вай эха шеран план кхочуш ца яхъ. Велларг дІа ца вольлича волий, Апти Нурдиевич? — цІеххъана оьгІаз а вьодуш, хаттар дира цо директоре.

— Дера ца волу, — тІетарца жоп делира вукхо.

— Ца валахъ, и марчо нагрузка а еш, дохкийтахъа, Апти Нурдиевич.

— Муха нагрузка а еш? — цецвелира директор.

— КІезга дІаоьцучу товарашца.

— Хъа-хъа-хъа, — даггара велавелира директор, — со-м хьо хъераваьлла моьтташ вара, ткъа хьо цхъана хІуманна тІе ван гІерташ хилла.

— Собар дехъа, собар дехъа. Нахана тІехІоьттина боккха бала а болуш цаьрга лаахъ а, ца лаахъ а вешан хъашташ кІезиг долу товар эца муха бохур ду вай? — вольлучьра а сецна хаттар дира Апти Нурдиевича.

— ХІан-хІа, хьоме накъост, и гІуллакх оьзда доцуш санна хета суна» — резавоцуш хилира иза.

— Оьзда доцушший? — цхьана ханна ойла еш сецира Къосум. — Дера дацар-кха иза оьзда доцушша-м, мелхо а... Вай ма ца боху цаьрга лаахь а, ца лаахь а, хьашт доцу товар эца. Вай шайна луьург хуьлийла иза телевизор, я мачаш, я кхин ерг харжа бакьо ма лур ю царна. ШолгIа делахь, Анти Нурдиевич, мелла башийна а когаш ца башош, хих валалур ма вац...

Кхин а вежа Ийра и шиь барт ца хуьлуш, амма тIаьххьара а директор Къосума бохучунна тIетайра.

* * *

Пага нахаца универмага чу яьлча кхузахь гуттара санна денбелла болх дIабоьдуш бара.

— Суна марчонна кIади хададехьа, — гIайгIане озаца дехар дира Пагас кIадин отделан гIопастана дехьа лаьттачу кьончу йох-кархочуьнга Розе.

— Мел деза хьуна? — хаттар дира цо Паге.

— Хаац суна-м, нахана санна деза-кх.

— Хулуьйтур вай иза цхьа метр кхузткьа сантиметр. Цхьа метр кхузткьа сантиметр хIоккхуза, цхьа метр кхузткьа сантиметр юхадоккхур вай, цхьа метр кхузткьа сантиметр юха а хIоккхуза... — бохуш чот дIаса а йиттина, Пагина ялх метр кхузткьа сантиметр кIади оьшуш хиларан хаам бира Розас.

— Мел ахча дала деза сан? — хаьттира Пагас.

Юха а чот тоьхна, лара а лерина Розас итт туьмий ткье бархI кепек мах хадиьра.

— Муха?! Итт туьмий ткье бархI кепек бохург хIун ду?! Марчон метарх ши сом делча а ма ца хуьду иза дейтта соьме хьала кхочуш бен! — цецъелира Пага.

— Аса а ца бах хьоьга, дукхаяхарг, цхьана кIадех долу оццул — йиь батенка, зударийн эткашех а ларар ахьа...

— Ахьа хIун юьйцу?! ХIун ботинкаш, хIун эткаш?! — тIетIа цецъюьйлура Пага.

— Грозни-гIаларчу фабрико йина ботинкашший, эткашший юьйцу-кх, дукхаяхарг.

— Ой! Соьга хIунда юьйцу ахьа уьш? Суна ма ца оьшу ботинкашший, эткашший, — оьгIазъяхара Пага.

— ОьгIаз ма гIохьа. Дегабаам ма бехьа. Суна-м хьуначул а дика ма хаьа хьуна уьш ца оьшийла, — Пагин дог эца гIоьртира Роза.

— ТIаккха суна стенна юхку ахьа уьш? Мачашший, эткашший дага йогIучохь ю со?

— Делахь «Чайка» олуш долу электроурссий, чан дIайоккху машенний эца. Я хьайна уьш эца ца лаахь, «Москвич» машенан скаташ эца, я хIуманаш юьтту машен...

— Собардел цкьа, йоI. Хьо кхеташ юй аса хьайга дуьйцу-

чух — и стаг ша йошург яьшна а, юьттург йиттина а, хохкурт хаьхкина а вала ма ваьлла. Цунна оьшург хIинца деккѣа марчо ма ду, — хабарх юкѣах яьккхира Пагас Роза.

— Со кхета ахѣа бохучух, амма тхуна директоро хѣашташ кIезга долчу товарций бен марчонна кIади дохка бакѣо-м ца ела, — белш талийра Розас.

— Ялохѣа хѣуьлла чохѣ ву хѣуна иза — цуьнгара бакѣо яккхажѣа, — типографин шрифтаца «Директор» аьлла тIе яздина долчу дуьхѣала йолчу неIарна тIе пIелг хѣажийра цо.

* * *

Директоран кабинета чу яьлча, Пагина гира шуьйра корашна чу кхеттачу аьхкенан бовхачу маьлхан серло юхатухуш кѣегина тIуьска а болуш ехачу стоьла хѣалха кехаташ кегош Iаш юккѣерачу хенара стаг.

— Де дика хуьйла! — аьлла, ийзалуш ша йист хилча, кху йоккхачу, стаг чуваьлча корта хѣала аьа а йиш йоцуш пачхѣалкхан болх беш, ойланашна кIарг а велла Iаш хIара хѣаьким а волчу хIусам чохѣ шен аз совнаха а, ца оьшуш а хийтира цунна.

— ХIун оьшу? — гIу чуьра озаца, корта хѣала а ца ойуш, хаттар дира стага.

— Суна... тха... са... суна марчо оьшу-кха.

— Марчой?.. Марчо кIадин отделехѣ ду, — корта хѣала ца айбарца шен мокѣа цахилар а гойтуш, вистхилира директор.

— Иза суна а хаѣа.

— Хаахѣ, изѣа а изѣий, дIагIо. ДIаверзаве шайн стаг и валлац хѣо яхарг, — дуьххѣара корта хѣала а айбина, гIоьртича санна схѣаьккха боллу ши бIаьрг Пагина тIе а бугIуш, хѣостучу озехѣ хѣхар дира директоро.

— Ботинкашший, эткашший, чкѣургашший, кхин йолу дахаран хIуманаший цѣа эцѣа, марчо цѣа духку кIадин отделехѣ, ткѣа суна ма цѣа оьшу уьш.

— Уьш цѣа эшахѣ, телевизор изѣа. Иза а цѣа изѣахѣ, чан дIа-йоккху, я хIуманаш юьтту машен изѣа, — юха а корта, хѣала а айбина, дегIах шело йодуьйтуш схѣаьккха боллу ши бIаьрг Пагина тIе буьйгIира директоро.

— Ваьй! Ма даха хуур доцуш адамаш ду-кха шу. Це-це-це, — реза цѣа хиларца корта а лестош цIак-цIак дора цо маттаца.

— Остопирулла! ХIара а ву-кха изза дуьйцуш, — цецѣелира Пага.

— Валаволлучу сан хIусамдена стенна оьшу чан дIа-йоккху машен? Я цо хIун до хIуманаш юьттуш машенах?! — цIеххѣана оьгIаз а йоьдуш, хѣалхалера ийзаялар дIа а даьлла, йистхилира Пага.

— Иза велла хиларх, хьо ма ю яха дезаш. Хьо дац адам? Дов-зал а хир бу шун, хинца дIахьаьжча?

— Итт бер-м ду цхьаь санна.

— Гой хьуна — суна ма хаьара, — аьлла, хазакхетарца стоьла хьалхара хьаланккхира директор, — берийн бедарш йитта ца де-за. ХIа? Бераш оха боьха леладойтур дац — хIара берийн шо ду.

— Яло аса уггаре а диканиг хIуманаш юьтту машин ло боху ала ахьа. Яло, яло, — бохуш, йистхила ца юьтуш, стоьла тIехьа-ра схьа а ваьлла, Пага араяьккхира цо.

— ХIумма а ара кхуссур ю бохий цо? — аьлла, хаттар а деш, директоран кабинета чуьра ара а яьлла, яхьа а йина лаьттаху Пагина тIееара цхьана меттехь ца соцуш дIасауьдуш, гIуьнжара ши бIаьрг а болуш охьатохархлатархо санна зюьрталчу дегIехь а йолуш зуда.

— ХIай! Хьо кьора-м яц? ХIумма а ара кхуссур ю бохий цо, я кхуссур яц? — Пагас шена жоп ца делча, пхьаьрсах цунна яй хIума а Iутгуш, юха а хаттар дира тIееанчу зудчо:

— ХIу кхуссур ю, я яц?! — цец а яьлла, хьаьжира цуьнга Пага.

— Товар ара кхуссур ду, я дац?

— ХIун товар дуьйцу ахьа? — ца кхийтира Пага.

— Вай! Моьттар ду хьо директор волчу Iуьйрре ирахь Iан еана, — дегабаам бира ерстанчу зудчо.

— Хьан товарца-м бала ма бацара сан, со-м марчонна кIади дезаш еанера и хьераьлла хIума йолчу, — доккха садаьккхира Пагас.

— Марчонна кIади?! — цецьелира ерстина зуда.

— Вай! Иштта дефицит ду марчонна кIади, — ца тешарца элира цо.

— Суна-м кьийдели иза, — дуьхьал лаьттаху ерстинчу зудчун сутара кьега боьлла гIуьнжара ши бIаьрг кьайла а боккхуш, Па-гин бIаьргаш хих буьзира.

— Схьаяло суна тIаьххье. Кху эхь доцчу хIумнашна хьайх кьа хетарх са ма тисса ахьа, — кьайлах долуш санна Пагина тIе а таьIна шабар-шибар дира ерстинчу зудчо.

— ХIунда?! — елхаран кьурдаш а деш хаьттира Пагас.

— Хьайна марчо дегахь суна тIаьххье схьаяло, — юха а ша-бар-шибар дарца йист а хилла, цхьана бIаьргаца мах хаа гIерташ санна, вукху бIаьргаца цатешарца Паге а хьаьжна ерстина зуда арахьа дIайолаелира. Цунна тIаьхьа дIайолаелира Пага а, кхин цуьнан дан хIума дацара.

* * *

Цхьана ханна тахана хилларг, хуьлуш дерг цIехьана а хIора дийнахь шех Итталучу бакьдолчаьрца догIуш цахиларо инзара-

яьккхннера Пага. Цундела цуьнга алалур дацара мел хан яьлла ша кху кхета хала долчу зудчунна тIаьхьа хIоьттина йогIу. Некъа бохалла иза мила ю хаа гIерташ, оила ярх хIумма а ца IаьIара цуьнан: цкъа мотталора шена гIо дархьамма адамийн сибатехь деана жин ду иза олий, тIаккха хетара елахь а, яцахь а эвлаяь ма ю хIара олий.

«Эвлаяш божарий а хуьлуш хилча, зударий хIунда ца хуьлуш бу? Уьш божарел оьшуш-м бац?» — бохуш, эмансипаци хиллачу зударийн кураллица ойланаш йора цо. Шаьшишъ урамашка-хула мел йогIу иза ца хIуттура ерстинчу зудчуьнга дуьххьара йистхила, ткъа важа хазахета тIаьхьа хьаьжна а, кхуьнан терго йийра йолуш а яцара. Амма цкъа Пага даго вуониг а хьехна юхазерза дагахь сецначу хенахь евзаш йоцу зуда кхуьнан ойланна тIаьхьа кхиьча санна тIаьхьахьаьжира. БIаьрг а талийна, тIаьхьа-йола бохучу кепара бIаьцаш а еш корта ластийра цо Паге. Цул тIаьхьа дукха хан ялале, дIакхечира и шиь ерстинчу зудчун цIа.

— Чуяло, чуяло, марша хьо яриг, — бохуш, чуйигира цо Пага еза мебель а, кузаша хьулдина пенаш а долчу хIусамашна чу.

— Охьахаа, охьахаа хьо, марша яриг, — бохуш, кIеда гIанта охьахаййра цо Пага.

— ХIун ду вайна хилларг? — цIеххьана гIайгIане озаца хаттар дира ерстинчу зудчо цуьнга.

— Муха хили иза? Ва-а-а, ма ца оьшуш хили-кха иза! Ва, хIунда ваха хьо дIа?! Ва-а-а, ма байлахьа дити-кха ахь тхо, — бохуш, Пагас жоп даларе а ца хьобжуш, тийжа йолаелира иза, цунна тIаьххье Iан а ца елла елха йолаелира Пага а.

— Мила ву и дIаваьлларг? — цIеххьана тийжачуьра саца а сецна, синтеме озаца хаттар дира ерстинчу зудчо.

— ДIа ца ваьлла. Могаш воцуш ву тхан стаг, — елхара юккъехула жоп делира Пагас.

— Дика ду, — аьлла, дехьа чу елира евзуш йоцу зуда.

— ХIан, хьомениг. ХIан, хIара ду хьуна ахь лобхург, — бохуш, кIади хиьна Iачу Пагин голаш тIе диллира цо.

— ХIан-хIа! ХIан-хIа! ХIара суна ца оьшу, — кIади юхакховдийра Пагас.

— Ца оьшу?! Ца оьшу бохург хIун ду?! — цецъелира цаевза зуда.

— Хьуна цкъа а гиний хIара санна кIади? ХIара эцца туькнахь Iохкуш ерш санна тIелхиг яц хьуна, — дегабаам бира цо.

— Аса-м ца бах хIара тIелхиг ю, — йобьлхучуьра саца а сецна, бехказа яхарца йистхилира Пага, — хIара-м деза кIади ду.

— ТIаккха! Делахь дIаэца, иза ден валлалца хьо яхарг, — резахилла елакьежира цаевза зуда.

— Муха оьцур ю аса хьобгара иза схьа — суна хьо хIинций бен гина а яц, я вайна юккъехь цхьа а гергарло а дац? Иштта

схъаэца еза кIади ма ю хIара, — эхъ хийтира шена вукко совгIа-тана мах боцуш кIади кхийдайо моьттинчу Пагина.

— ХIа-а-а! И дара иза? Сийначу цIарах со йогийла, ши куьг лехна со юьсийла, аса хьобга харц дерг дийцахь! Велюр ма ду хIара, ве-е-елюр, — кIади а лестош дуйцура ерстинчу зудчо. Юха дехъа а яьлла, паспорт а дахъаш чуреа иза.

— ХIа! Деша ахъа, — Пагина хьалха паспорт лецира цаев-зачу зудчо. — Идрисан йоI Ципа ю хъуна со.

— Ца оьшу, ца оьшу, Ципа. Хьо ца кхетта сох. Гой хъуна, — евзаш а-йоцуш, я, нийсса аьлча, хIинций бен евзида а йоцу хьобгара ишта деза совгIат схъаэца даго ца юьту со. Со сагIа доьхург ма яц, — дегабаам бира шена Ципа мах боцуш кIади яла гIерта моьттучу Пагас.

— Ахъа хIун дуйцу?! Аса хъуна совгIаттий?! Хъуна велюр-рий?! — Пагас бохучух кхетта цецъяьллера Ципа, — аса хIун динчунна луш дара хъуна Ригера дуйна деана велюр, сайн варххе, а да кошара а ваьлла схъахIоьттича а лур доцу?! — теттIа цецуюьлтура иза.

— Суна духкуш-м яц хьо иза? — ца тешарца хаттар дира Пагас.

— Со хIунда яц хъуна иза духкуш?

— Ваьй! Аса хIун до хъан велюрах? Велюр-мелюр дага до-гIучохъ ю со? Со-хIунда еана ца хаьа хъуна?

— Хаьа. Цундела аса хьобга велюр эца боху-кха. ХIара велюр ма ду, — кIадий дIакховдийра Ципас. — ТIаьхъара мода ю хъуна.

— ХIай зуда, хIай! Со-м марчонна киса дезаш яй, — шега кхийдо кIади дIа а теттина елха йолаелира Пага.

— Ваьй! Стаг дIаволла кIади деза ца боху ахъа?! — цецъели-ра Ципа.

— Боху, зуда. Боху, — елхаран юккъехула жоп делира Пагас.

— Дезахъ, дIаэца. ХIара ду-кха хъуна кIади. ХIокхуьнчаул а хазий, исбаьхий хьобга иза вухалур вац-кха хъуна, — юха а дIа-кховдийра Ципас кIади.

«Ахъа хIун дуйцу? ХIара хIун ду тахана жуьлуш дерг? Я со хьера яьлла техъа, я со йоцург массо а хьераваьлла техъа? — шинна а куьйга корта а лаьцна, цхъа маьIна доцчу хьажарца Ципе хьобжура Пага. — Туькан чохъ марчонна кIади дехча баттIакашший, эткашший, сан де буккъий ю луш, кхузахъ модехъ долу кIади ду схъакхийдош».

Елха йолаелира иза.

— Хъуна гуттар а хуьлу дораха марчо ду дезарг? — хаттар дира Ципас, Пага йоьлхучуьра сецча.

— Деза дера. Вай гуттара а стаг дIавулуш юкъахварчо кIайн киса деза-кха, — сатийсарца жоп делира Пагас.

— Зуда, хъан хІун ву и валаволлург? — хъостучу кепара юха а хаттар дира Ципас Паге.

— ХІусамда ву.

— Майра дорахчу, массара а хъарчочу кисин юккье а хъарчийна дІаволла йоллу-кха хьо? — корта лестабора Ципас. — Иза хъан накъост хилла, хъан доттагІ хилла, хъан везар. И дерриге а ца лерича а, хъан майра ма хилла иза. Ма-а-айра! — Мохъ тоьхна бехкаш дахарца Пага йист ца хуьлуйтуш къамел дора Ципас, йистхила шена рагІ кхочур хиларх дог'а диллина, цхьа а маьІна доцуш Ципе а хьобжуш, кхоблина догІанах елха кечъелла марха санна, Іара Пага.

— Овай! — доккха са даьккхира Пагас. — Соьхъ кхин ницкъ бац, со дІайоьду, — хъалагІаьттира иза.

— Дегабаам бан кийчча ю-кх хьо. Собар дехъа, собар дехъа, — бохуш, нуьцкъалла охъахайра Пага Ципас. — Аса хІинц-цехъ кхин кІади лур ю хуна, — аьлла, къайлаелира иза дехъа чохъ.

— Шек ма яла хьо — аса цу далла хъалха хІумма а беркъя вохуьйтур вац хуна хъан хІусамда, — бохуш, дехъара дуйна къамел а деш кхин кІади а карахъ чуеара иза. — ХІа! Кремплин — хуна оьшург ду хуна — бегІийла а, лело атта а, хаза а. Хъажал хьо — хьерча а ца хьерча, малхехъ къегаш бос а бу.

— Те-е-еша, те-е-еша! Хезий хуна — теша, — мохъ хьокхуш хъалагІаьттира Пага.

— Мохъ хІунда хьокху ахъа? Наха а эра ма ду — дика зуда хиллера хьо, осал йоцуш хиллера, кремплин юккье а хъарчийна воьлли шен майра дІа аьлла... — къар ца лора хІара тамашийна зуда.

Оцу кепара тайп-тайпана кІадеш ара а йохуш, хеста а еш, дІаяха йовлча дуйнаш а кхуллий, Пага саца а еш, мах бан гІерт-таш хьийзира Ципа, тІаьхъара а вукхо марчонна кисий бен оьцур доцийла ша тешна яьлча юха а, дехъа къайла а яьлла, марчо а дохьуш чуеара иза.

— Аса дІавуллуьйтур ву-кха хуна хьобга и хъайн майра, иза ден валлалц хьо яхарг, — бохуш, йоккха кІадин туп хъалха йиллира цо Пагина.

— ХІара ду-кха суна дезарг, — охъа а таьІна кІадина дай куьг а хъаькхна элира Пагас. — Схъахададехъа ворхІ метр.

— ВорхІ метар? БархІ метарал кІезиг-м цхьаммо а ца оьцу хІара, — аьлла, куьйгашца кІади юста хІоьттира Ципа. БархІ метар хада а йина ойла ярца Паге а хьобжуш сецира иза.

— Кхин а хадийча, хІун дара техъа? Юха соьгахъ хир дац хуна, — хаьттира цо.

— Кхин ца оьшу суна. Соьгара хІун йогІу? — аьлла, куча юх хъала а айина ахча пазата чуьра схъайицира Пагас.

— Кхин ца оьшу ма алал ахъа, Іожаллин минот а ма яц. Куьз-

ганчу хъажал хьо хъайга, — хьо-х мажъелла, якъа а елла, декъа баса а яхана, хӀинцца дӀайоьллича, хӀунда йоьллина олийла до-
цучу яьлла. Марчо эцца тоьлу хьуна, юха хьо дӀайолла хӀума до-
цуш хӀинца хьо санна, хъайн доьзал бӀарз болуьйтучулла...

— Ахъа хӀун юьйцу?! Муха керча хъан и санна дерг дийца мотт? Сан-м чохь чохь юьззина бераш дай, — Ципа юкъахъяьккхи-
ра инзаръяьлла ладугӀуш йолчу Пагас.

— Аса-м юьхьӀаьржонна минот а йоцу дела бохура. Дегабаам
ма бел ахъа.

— И бархӀ метар схъа а лой дӀаяхийтахъа со, хъайн яхийта
магахь, — кӀадъеллачу озаца дехар дира Пагас.

— ХӀа, бархӀ метар ю хьуна, дала хьуна иза кхин ма оьший-
тийла, — кехата юккъе а хьарчийна, кӀади Паге дӀакховдийра
Ципас.

— Соьгара хӀун йогӀу?

— Хьобгарий? Хьобгара йогӀу хьуна... — хъаж хебаршка а
дахийтина, ойлаярца дагардан хӀоьттира Ципа. — ...Хьобгара до-
гӀу хьуна... Хъан цӀе хӀун яра, дукха яхарг?

— Пага ю сан цӀе-м.

— Хьобгара, Пага, сан дегӀах кхелли хуьлда-кха со харц лехь,
догӀу хьуна нийсса бархӀ туьмий езткъе итт кепек.

— Мелла? — ца кхийтира Пага.

— БархӀ туьмий, езткъе итт кепек, хьомениг. Юх-юха хӀунда
хьотту ахъа?

— БархӀ туьма бохург хӀун ду?! Хьо хьера-м ца яьлла зуда, я
суна кӀаденаш ца девза моьтту хьуна? — цецъелира Пага.

— Вай! Хьуна кӀаденаш довзарх юьхьӀаьржа хӀотта меттиг
болуш яц со-м. Дала каш кьийдойла суна, уггаре кхераме а,
халачу а цамгаро лоцийла со аса хьобгара кепек сайна йогӀучул
сов яккхахь. Со-м хъаха яц нехан хьарам ахча дуучарех, — Пага
яьллачунна тӀе а инзар а йоккхуш, чӀагӀонаш йора кху тамаший-
начу зудчо.

— И ахъа бохург дерриге а хуьлда суна сан дан-м делахь, оц-
цул ахча. ТӀаьххъара хӀара диъ туьма а эцна араьяьлла ю-кх со, —
аьлла, шен карара ахча гайтира Пагас. Цхъана ханна ший вов-
шашка а хьобжуш лаьттира и шиъ.

— ХӀета хъан Иудика йойла, — дуйххъара меттаеана неӀарехъа
дӀайолаелира Пага.

— Саца! — кӀоршамечу дашо сацыйра иза. Юяхъаьжча цунна
гира оьгӀазалло хийцина, кхерам тосуш юьхь а йнна, кхоссадала
кечделла экха санна лаьтташ Ципа.

— Я дӀазца, я аса марчо оьшучу хьола тӀе йоккхур ю хьо, —
дукха оьгӀазъяхарна Ципас «хар-хир» дора.

— Со... са... аса... соьхь кхи ахча дац.

— Мотт социьла хъан! Хъайн доьзал беллаче кхочийла хьо!
Айхъа дуьнен тӀехь йоккху хан марчо оьшуш йоккхийла ахъа! Нах

Техорхо — бина мах боцуш де дайи-кха ахьа сан! — оьгІазалла кхохкийнера Ципин юьхь. Сихха наьІарехьа дІайолаеллачу Пагина тІе хьаьдира иза. Пага, неІ тІекъовла ца кхуьуш, араиккхира.

* * *

Саламбек милиционеран болх беш вара. Цхьа шо сов хан яра цуьнан лакхахь хьахийначу универмаге безам бахана. Цу безаман бахьана цу чуьра витринаш тІехь гойтуш а, кІелдІашхула кьай-лах а духкуш адамийн хьашташ долу а, доцу а товараш дацара. — Иза кхуза валорш, цуьнан жима дог безамах дашош, ворхІ шарахь аьчкаш ийна онда деГІ шен лаамера доккхуш кІадин отделан йохкархочун Розин ши бІаьрг бара. Амма хІинцца универмага чу ваьллачу цуьнга хьаьжа юккье хІоьттина шад.

— ВорхІ шарахь аьчкаш уйьуш, шина шарахь охьатохарх леташ, шина шарахь милицин школехь а доьшуш зударий леца Іемаш хиллера со, — бохура цо ша-шега дегабаам барца, тахана шена отделан куьйгалхочо тІедиллина гІуллакх дага а лобцуш. Ша милицин школа чекх а яьккхина, кхуза схьавогІуш Саламбекана хьалха лаьттара бодашкахь боьхачу хІуманан букь санна зулам-хочун буйнахь лепаш урс, хезара цо шена кхуьссучу герзан тата, гора ша иза схьалоцуш. Тахана дуьххьара шена тІе гІуллакх дуьллунш моьттара ша кхераме зуламхо схьалаца вохуьйтур ву аьлла. Амма...

— Хьуна тІе вай дуьллунш дерг чІогІа ответствени гІуллакх ду — ты должен задержать одну спекулянтку. Шен дена тІера даьккхина марчо а духкур долунш ю боху иза, — нохчийн, ах оьрсийн маттахь элира отделан куьйгалхочо Саламбеке. ...хуьлу меттиг — толкучка, внешние приметы — ерстина, зобьрталчу деГІехь, гІуьнжара ши бІаьрг хилар, — доцца тІетуьйхира цо.

«Ма хаза а ду и да-нал сацалур йолунш волу со зуда схьалаца вахийтар», — бохунш юх-юха а кьаьхьа ойланаш а еш, кІадин отделе кхечира Саламбек.

— Мерзачу маршаллица, боккхачу безамца, Роза, — аьлла, забаре вистхилира иза кІадин отделан йохкархочуьнга.

— Хьо ма гІийла ву, хьуна хІун хилла? — Саламбекан кхьо-лина хилар тидаме а эцна, хаьттира Розас.

— Цхьана пхеа минотана араялахьа нах боццуьра, — дехар дира цо цуьнга, цуьнан хаттарна жоп а ца луш.

— Хьо лаа вуй? ХІумма а хила-м ца хилла?

— ХІумма а ца хилла, — гІийло жоп делира Саламбека.

Дол-долунш кьамел самукьане хорша делира. ЦІеххьана:

— Хьажахь и сел сиха вогІург мила ву? — аьлла, тІехьахьа-жийтира Розас Саламбек, цунна гира спортсмен-спринтер а хьогур волунш, Іодара кхьобссича санна, сиха едда йогІу зуда. Иза Пага яра. ТІекхоччушехь Пага, сиха са а доьлуш, сецира.

— Ахъа хІун до? ХІун хилла хъуна? — марчонна кІади эца еана хилла Пага йовза а евзина, йистхилира цуьнга Роза. — Хьо цхъана ерстанчу зудчуьнца тІап аьлла дІа ма яйра. Стенга ях-нера хьо?

Пага шега Розас дечу хаттаршна жоп дала ницкъ ца кхочуш, хьуьхъа а йоьлла сихха са а доьІуш лавттар.

— Цкъа а ца мовттар-кха суна сайна оццул чІогІа са дезар ду, — элира цо цхъа хан яьлча, елхаран кьурдаш а деш.

— Ма елхяхъа, пекъар. Тхан партийини организацис хьо дІа-яханчул тІавхъа сацам ма бина цу марчонна кІадица нехан хъаш-таш кІезиг долу товараш дохкар юккъе даьккхина Къосам дІа а воккхуш, директорна таІзар дар районерачу куьйгаллин организа-цешка дехар дар. Ма елха хьо хІинца марчо дохка ма деззара духкуш ду хъуна, — бохуш, Пага мара а йоьллина, дай цунна букъах куьг а хьовкхуш, цуьнан дог эца гІертара Роза.

— Собарделахъ кхузахъ, — аьлла, инзар а ваьлла, ладугІуш лавтта Саламбеккий, бІаьргех охъ обху хиш ца сацалуш лавтта Пагий а дитина, универмага неІарехъ кьайлаелира иза, юха дукха хан ялале газета-юккъе хьарчийна хІума а йолуш гучу-елира.

— ХІа! ХІара ду хъуна марчонна кІади, — дІаелира цо газета юккъе хьарчийнарг.

— ХІун йогІу соьгара? — ца тешарца хаттар дира Пагас.

— Кхунах дукха хІума ца йогІу. — пхи сом ши эппазий...

ЦІехъана Розин белаш тІовхула хьажар а сецна, юхъа тІера хийцаелира Пага:

— Ва-а! ЙогІу шуна! БогІуш бу шуна саьрмик! — мохъ белира цуьнга.

— Мила ю йогІуш?! ХІун хилла! — цецделира Розий, Саламбеккий.

— И йогІург ю шуна иза, марчонах бархІ туьма ца делча, со е гІиртинарг, — Розина тІовхула пІелг а хьажийна Саламбекана тІехъалечкьира Пага.

Цо пІелг хьежочу агІора дІахъаьжча, Розиний, Саламбеканий гира боккха тІовьрмиг а карахъ дукха ерстина а, шуйра а хилар-на чкьург санна керчина йогІу зуда.

— Марчо духкуш ярий хІара? — отделан куьйгалхочо шега дина кьамел дага а деана, ерстинчу зудчунна тІеволавелира Са-ламбек.

— Дохка гІерташ-м хаац, иза аса ца эцна аьлла, со цхъа ми-нот ца яьлলেখъ мадда-м йора цо, — майра а яьлла, Саламбекана тІехъара схъа а йолуш, жоп делира Пагас.

— ЦІе хІун ю хъан, гражданка? — хаттар деш мохъ туьйхира Саламбека Ципе, амма важа шена ца хезча санна, юха а йирзина болар сихдина дІайолаелира.

— Ципа ю хъуна цуьнан цІе. Ципа, — юха а йистхилира Пага.

— Хьо ю-кха вайна езарг. Собардел, гражданка, — омира дира Саламбека, амма Ципас болар сихдира.

— Юхаерза бохий хьобга — хьо соьх яда а лур яц, — мохь туьйхира Саламбека.

— Хьо хьаьнга лъь, цIен пагонаш ерг? — саца а сечна, юха-хьаьжира Ципа.

— Схьайоьл хIоккхуза!

— Хьо ирх хIунда кхиссало — хьан ши седий бен бац, суна вевзачун биъ бу хьуна уьш, — тIееара Ципа.

— Хьуна марчо духкуш ярий хIара гражданка? — хаттар дира Саламбека Паге.

— И нейтронни бомба йоцург, кхо суна ца юхкуш хIума ца йитир-кха...

— ХIун ю ахьа юьйцург, суна-х хьо дуьххьара гуш ю, эхь доцу хIума? — тIечевхира Ципа Пагина.

— Сайн дех-ненах ма кховтийла-кх со, сийначу цIарах йогийла со, суна хIара дуьххьара гуш яцахь, — чIагIо йира цо.

— Со ю эхь доцуш, нехан хьацарш дууш дерстина вир, — оьгIазе тIечевхира Пага.

— ЦIен пагонаш ерг, дIаязде — нахана юккъехь со сийсаза яхарна статья.

— Хьо яц-кха эхь доцуш, ахьа чу а йигина тIехь талор дан хьизийна со ю-кха, — тIеттIа чуьраюьйлура Пага. — Гражданин милиционер, цуьнан цIахь туька ю хьуна. Туька.

— Ялол чехка, — пхьарс а лаьцна, дIаозийра Саламбека Ципа.

— Ма тешалахь цунах — суна вевзачун биъ седа бу хьуна, — шабар-шибар дарца кьамел а деш Саламбекаца дIаяхара Ципа. Кхин ца хьелуш цIехьа яхара Пага а.

Салман АЙСХАНОВ

Дарц

Гуйре чекхъялла-м дикка хан яра, делахъ а йоькхане а, хаза а лаьттара денош. БӀаьсте тӀейогӀуш санна бовха хьоьжура малх. Цундела басешкахъ дог хьоьстуш, сийналла оьхьура хьалаяла йолаеллачу беџан зӀийдигаша, диттийн гаьннаш тӀехъ юзуш яра чӀенигаш. Эшарийн мукъам баржийнера олхазарша.

Массо хенахъ санна, цу дийнахъ ломарчу дежийлашкахъ шен болх беш вара жаӀу МутӀелип.

МутӀелип кхиьна ломахъ. Цунна дика евза кхузара меттигаш. Гина хало а, дика а. Иза вина жаӀуьннан доьзалехъ. МутӀелипан да, деда, церан дай а хилла жана тӀаьхьабевлла лелаш. Церан амалшший, гӀиллакх-гӀуллаккхий схьаэцца ца Ӏаш, цаьргара Ӏемина цунна даьхний Ӏалашдаран кьайленаш а.

Лекхачу деӀгахъ, яккхий белшаш, юьхъ-марш тӀехъ буткъа, ира мара, кӀора санна, Ӏаьржа бӀаьргаш долуш шовзткъа шарера стаг ву МутӀелип. Тахана иза ша вац. Цуьнца «КӀунзалчу» ломахъ жа дажош ву ваша Ӏела а, кӀант Ваха а.

Тахана садоӀуш цӀахъ Ӏе аьллера цо цу шинга. Делахъ а церан дехаршна кьера хилира иза. ХӀинца хӀумма а дохко а ца ваьллера. Вистхуьлуш цхьаь уллохъ хилча самукъане ма ду. Новкъа воьдуш, гӀаж хилла а накъост хила веза.

Делкъанга гӀоьртинера де. Кхузара пхи километр генахъ яра кхеран бригада. Докъарш-м кху шарахъ алсам кечдинера колхозо, уьш гӀотана тӀеобзна а ду. Делахъ а иштта хазачу дийнахъ уьстагӀий дика дежа арахъ, докъарш кхоа а ло. Цул совнаха атта а ма дац Ӏаьннан заманахъ ломахъ даьхний Ӏалашдан. Царна тӀехъ шозза сов тергам латто беза.

Дукха хан ца йиса жерчий даькка долалун мур тӀекхача. Цу гӀуллакхана а кечамбина, жерчий шаьш а ду ондий а, дерстина а. Цунах воккхаве коьрта жаӀу МутӀелип. Адамаша шайн ницкъ ма-ббу кьахьегаран билгало ю иза. ЮьхьӀаьржа хӀията хӀума дац.

Ціеххана малхбалехъа дІахъаьжначу МутІелипна гира тІе-
йогІу Іаьржа марха. Оцо, кхолар йиллира цуьнан даг чу.

— Жа схъагулдай хъалха даккхалаш, вай сихха цІехъа дерза
деза, — элира цо Іелига.

— Хъалха дац ткъа, МутІелип? — хаьттира вукхо.

— ДІо-о-о богІу бода гой хъуна, цунна реза вац со, сихо елаш.

Дукха хан ялале маьлхан серло дІахъульеш лаьмнашна тІеху-
ла яьржира мархаш. Жа схъагулдина жаІуй новкъабовлале кхийс-
са доделира догІа. Цунах тІаьххъара а ло хилира, ЧІагІлу-уш,
чІагІлора акхабаьлла шийла мох. Цо чохчура юьхь, дегІан даь-
Іахкех чекхбуылтура. Айлуш дара дарц. Цуьнан чІогІаллина
бІаьрг боьллийла дацара. Дерриге а кІуркІмане хьийзара.

МутІелип хъалха а ваьлла, Іелий, Вахий шина а агІор тІаьхъа
а хІоьттина, цІехъа шайн хала некъ дІаболийра цу кхааммо. Вов-
шашна тІетІа а тийжаш, схъадогІура уьстагІий, наг-наггахь дар-
цо кІеж яьккхича, юхагІертара, тІаккха дІасадовда гІертара. Кху
Іазапах кІелхъара а девлла, дІаловчкъа лаам бара церан. Амма
жаІуша уьш тІе а ловхкуш дІадуьгура.

Хъалхаваьлла воьдучу МутІелипна а дика евзара кхузара мет-
тигаш. Цундела бегІийла болчу новкъахула жа дІадуьгура цо.

— Во Іела, во Ваха дахкалой шу, — олий, кест-кеста тІехъа
а воьрзий, мохъ тухура МутІелипа, дорцан чІагІаллина важа шитъ
гуш ца хиларна.

Церан жоп хезча иза юха а дІаволалора. Масех гІуьлч хъалха-
дерг бІаьргана ца гора, хьийзочу лайно тоххара къайладаьккхи-
нера латта. Жимма соцуьгІа хилира уьстагІийн. Оцу минотехъ
схъахезира халла бен къасталуш боцу МутІелипан мохъ. Амма цо
бохучух ца кхийтира я Ваха а, я Іела а.

— Да-да-а! — шен гІоригІоддах мохъ туьйхира Вахас.

УьстагІий схъа а дерзош, аьтто агІор дІахъаьдира иза.

«ХІинца-м цхъаь хили», — и ойла ткьес хилла чекхъиккхира
хьех. Шен ма-хуьллу коьжалг а лестош дІаловькура цо уьстагІий.
Ціеххана аьтту агІор дІахъаьжча, ши-кхо метр генахь, кІайн,
Іаьржан ши дакъа декъалуш хийтира Вахина. Ахк!.. Иза ахк дара.
Цунна дегІера гІор дедча санна хийтира, боларера долуш лаьт-
тара дог.

— Ва-да-а-да-а! — Іадийча санна мохъ хъаькхира цо.

— Со кхузахь ву, ши а аьтту агІор а валий, аьрру агІор дІа-
лахка жерчий! — хІинца шен ден аз дика къаьсташ хезира Ва-
хина.

Шен ткъаесна шарахь хІинца санна, кхерам ца теснера Вахин
даг чу. Іаламат хала миноташ яра уьш. Шен ден аз хезачу агІон-
гахъа дІа а волалуш уьстагІий дІачехо вуьйлира иза. Ткъа, букъ
тІехъа Іин чохъ узарш деш кхерстара эгІаре бахана мох. Цу хе-
нахь кхунна тІе Іоттавелира МутІелип а.

Іин тІехъа дисира... Амма бан безаш хала некъ кхин а бара.

Юха а хьалхавелира Мутѐлип. Гютане дѝакхача йиснарг йоккха меттиг а яцара, амма шелоно гѝелдина уьстагѝий дѝадаха ца тугура, уьш совцѝйта-м йиш янне а яцара. Цу кѝаьхьчу кѝематехула халла хьалха дѝагѝертара даьхни а, адамаш а. Цѝхабосса хало яра таханлерачу дѝийно цаьрга хѝоттийнарг.

Бодаш чѝагѝлуш бара. Пѝоьалгѝа сахьт доладеллера Мутѐлип сахьте хѝаьжча. Дѝатен дагахь а дацара дарц. Кѝин тѝе а карзахдолуш дара.

Мутѐлипна тѝехьа хѝоьттина йогѝу Іаьржа бож, цѝехьхьана юьстах хѝаьдира, цунна тѝаьхьаделира ах бохург санна жа. Духьало ян гѝоьртира Мутѐлип, иза эрна дара.

«Берзалой-м яц тѝаьхьаевлла?..», — шеквелира Мутѐлип.

Уьстагѝашна тѝаьхьаведда воьдучу цо лагѝдира шен идар. Дерриге а кхеташ дара: уьш дѝахьулделлера кхеран гѝотана гена йоцчу, жимчу хьуьнах, — царна оьшура тѝийна меттиг.

— Іела, шайн ницкѝ ма-кхоччу бухадисна жерчий гѝотанашка дѝа а дигий, чулахкалаш, ледарло а ца еш. Со кѝаьстинчаьрца вуьсур ву, Соѝдулла а валош, шу тѝекхаччалца. Ларлуш хилалаш!

— Хѝа-хѝан, уьстагѝий мухха даьхна а хьуьнхара даха деза вай хѝинца. Тѝаьхьа уьш кѝелхьара даха хала хир ду. Жимма а уьш севца латтахь гѝорор а ду, — духьало йира Іелас.

Цунна хьо бакѝ ву, Ваха. Делахь кхузахь виса, сой, Іелий хьуьнчуьрнаш схьалакха хьожур, — элира Мутѐлипа.

Дорцехь кѝайлавелира и шиь.

Дукха гена довлале хьун луьсто йолчоьх жѝуга а йина лаьттара жерчий. Хала дара хѝинца уьш меттахдаха. Ткѝа уьш дити-ча лай кѝела а дахана хѝаллакьхила сахьт дацара. Дарц тѝеттѝа хьерадолуш дара.

Шаьшшиь царна тѝе ма кхеччи, Іелига вистхилира Мутѐлип.

— Схьадаккхал хѝайн юкѝахдолу доьхка, — элира цо шен юкѝ кѝевлинарг схьа а достуш.

Бож схьа а лаьцна, ши доьхка вовшах, а тесна маѝаш йи-кира цо.

— Дѝалаца. Ахь хѝара хьалха дѝаозае, ас уьстагѝий тѝаьхьа-лохкур ду, — доьхкин юьхьиг Іелига дѝакховдѝйра воккхах волчу вшас.

Цкѝа хьалха Іаьржаниг маѝаш а ластѝйна юхагѝоьртира, тѝаккха, хѝара адамаш шайна накѝосталлина даьхкинийла хууш санна, меллаша тѝаьхьайолаелира.

— Іар-рай, Іар-рай, — бохуш коьжалг а Іуьттуш, уьстагѝий меттах даха вуьйлира Мутѐлип.

Уьш меттах а ца хьовра, амма шайна хьалха йолу бож дѝаю-лаелча цунна тѝаьхьахѝиттира. Царна чоьже кхочуш лаьттара ло. Иза чутекхийначу, лохочу меттигашкахь жерчий лайлахь дуьсура, уьш ийзош схьадаха дезара. Хала а, атта а Вахина тѝе а кѝаьчна, жа цѝаьна а тоьхна гѝота йолчухьа, хѝора гѝулч ягарьеш дѝа-

буыйлабелира жаIуй. Шелoнo яхыйнeрa яххъaш, куыйгaш, гIорий-нa кoгaш бaзбeллeрa, дoгIмaш тхъуздoбллeрa. Цу минoтaшкaхъ aдaмaшнa изa хaа a цa лoрa, цaрнa дaгaхъ уггaрe a кoбртaниг — шaйх тeшийнa жa кху Iaзaпaх кIeлхъaрa дaккхaр дaрa.

Юxa a жaнa хъaлхa вoьдучу Мутeлипнa цIexхъa aьppу aгIop, бIapлaгIa сaннa, гирa лaмпaнaн гIийлa сepлo. Oццy xенaхъ eлиpa тoп. Мутeлип кхийтирa изa шaйнa opцax вaьллa CoIдуллa хилaрх. Kхepaм тIexъa биснeрa. Kapзaxдaьллaчу Iaлaмнa тIexъ хъaлxapa тoлaм бaьккхирa aдaмийн хъуьнaрo.

* * *

— Шуна сагaтдeллa xIapa дapц мa-дeлли гoвpaхъ aрaвaьллa гo тeснa xИнцицa сxъaкxъьчнeрa co шу лeхнa. Cxъaдaхкa дeзa нeкъ xaабaлийтaрхъaмa тoп кхиссa aрaвaьллeрa. Зeн-зyлaм цa хиллa? — сингaттaмe хъaьвзирa, хъaьддa дуьхъaл кxъaьчнa кхepaн нaкъoст CoIдуллa.

— Зeнe xIумa дaц, жepчaшнa хъaлхa xIoъ-дoкъap диллиний aхъ? — къaмкъapгaшкapa аз дoккхуш хaттapнa дуьхъaлa хaьтти-рa Мутeлипa.

— Дapц дoлaдaлaлe хъaлхa, тxoвceннa aьллa дoкъap a, жим-жимa xIoъ a хъaлxабиллирa aс, жoьлaнa уллopчу paгIу кIeл ши вapдa йoл a eанa.

— Изa дикa ду. УьстaгIий жoьлиnа чyлoхкxуш и къaмeл хилирa бpигaдиpaнний, цуьнaн гIoьнчин — CoIдуллинний юкъaхъ.

УьстaгIийн дoвxачу сaдeIapo a, лyьстийн муьстачу хъoжaнo a дIaлaьцнeрa жoьлa. Чoxъ Iaьpжa яpa. МутeлипгIap бoлчу элeктpocepлo ялийнa диккa хaн яpa, aммa тaхнa изa дIaяйъинeрa. Изa нийсa a дapa: хъaннa хъaьpa кху дapцo cepий хeдa a динa зyлa-мaш дoй...

Пaнapaш a лaтийнa жoьли чyулa дIacaвoлaвeлирa Мутeлип-ний, CoIдуллий. ДeгIax йoьллaчу шeлoнo эгa a дeш, сийнa дoкъap a Iуьйшyш лaьттapa жepчий.

Шинa a aгIop жoьлин нeIapш къeвллинa тIe a чIaгIийнa, шaьш Iaш дoлчу цIeнoшкa вaхa aрaвeлирa и шиъ. XIaзapш дoхyш, apaxъ хыйзapa кIуркIaмaнe дaьллa дapц.

Жиммa мeттaвeънeхъ a, Мутeлипaн кoгийн a, куьгийн a, пIeл-гийн a мaIapш кIeлхyлa зyз дeттapa, дeгI лaцaдeллeрa. XIapa шиъ чyкxъaьчнa вaлaлe, лaйлa хъeкхийчa сaннa кIaйвинeрa. HeI сxъaйoьллyшeхъ чyьpa сxъaкхийтирa кeчбeчу кxачaнaн мepзa хъoжa.

— ЦIapo бeн цIe лaтop яц, ткъa aлyнaн хaьштигaш шу ду, — aьллa бeгaш бирa Мутeлипнa тIaьхъa чyвoгIучу CoIдуллac, Ie-лин a, Baxин a бeлшaш тIe куьг a тyхyш.

Ши кIaнт вoккxaвepцa вeлaкъeжирa, Iелин бIaьpгaш чoxъ бaьpжирa сирлa ши сeдa, Baxин южa бaсapчу бeснeш тIexъ xIoьт-

тира кІорга ши кІаг. Церан яххьашна тІехь хаа ца лора масех минот хьалха царна халонаш гина хилар.

Дукха хан ялале кхихкина делира уьстарІан дакыйна жижиг. Иза схьа а даьккхина яй чу ахьаран хьолтІамаш а тийсина саь-рамсекхан берам бан хІоьттира Іела.

Шен баймакхчу когашкара эткаш дІа а яхна дечиган маьнги тІе хьалаваьлла гІайби тІе дІатевжира МутІелип. Бодделлачу де-гІана там хилла, дІа ма тевжжина, наб озийра цунна. Шен кара-ра жима транзисторни радиоприемник лагІийна коре дІа а хІот-тийна, Іелина гІо дан хІоьттира Ваха.

— Тен дагахь а дац дарц-м. Кханналц иштта хьийзадахь хІа-ра цІенош хьулдийр ду кхо-м. Ша арара чудеана дечиг пеша хьалха охьа а дуьллуш реза воцуш хьаьвзира СоІдулла. — Ас дуьненчохь йоккхучу хенахь кху вайн меттигашкахь хІара хьал ца гина суна, — тІегуйхира цо.

— ХІара санна мерза кхача цкьа а ца биьна аш, схьатІехилал чехкка. МутІелип хьалагІатта, — элира Іелас. Тамехь Іаь гІуьттү жижиггий, хьолтІамашший чохь долу текх хьалха а дахьаш.

Буйсанна дикка хан яьллера, хІорш напaгІа дийна а бевлла дІабийша кечбелча. ЦІийзачу механ жимма соцунгІа хилча, кора уллохь волчу СоІдуллин лере кхечира берзалоин угІар.

— МутІелип, схьахетарехь суна хІинца хезнарг берзалоин угІар дара-кх, катобхна топ а эцна арахьаьдира СоІдулла. Цунна тІаьхавелира Іела а.

Говраш, стерчий чохь долчу божалан маьІе и шиь кхачале, гена доцуш юха а мецачу берзалоин сутара угІар а Іелас фона-ран серло тІеерзича дорцан гІурта юккьехула схьакьеда серлонаш а гира СоІдуллина. Хьажа ца еш топ йожийра цо. Жимма ладу-гІуш а лаьттина шозлагІа а топ а кховссина, жоьлана го баьк-кхира цу шимма, кхузазахь цаьршинна дуьхьал Іоттавелира Му-тІелиппий, Вахий. Схьагуш кхераме хьал дацара, гоьлал тІехдо-луш диллина ло хиларал совнаха.

— Тховса кхин юха йогІур яц уьш. Дуьло дІадийший вай, — аьлла хьалха дІаовавелира МутІелип.

Синбилгало халла кьаьсташ яра МутІелип хьалагІоттуш. ДІа-дуйшучу хенахь пилта лалош санна, цІийелла «цІаст-цІаст» бо-хучура дІатийнера, херайолчу корийн раманашний, коран бІаьр-гашний юккьехула, хехкалора дорцан инзаре шийла мох. Ша хьалха, меттара гІаьттинчу хенахь шен дегІехь хиллачу йовхоно уьйр дІатесна хиларх кхийтира МутІелип. Чохь шийла яра. Ткьа арахь... Арахь долчо дог тедийр дацара.

Бераллехь дуьйна Іеминера иза шен накьостий лара, царна ор-цах ван. Иза Іемина вацара мекарлонний, китарлонний. Цо шен дахаран Іалашо хаьржина — адамна пайдехь хилар, цуьнан дуь-хьа вахар.

Карзахьевллачу ойланашца сени чу а ваьлла, неІ дІатеттира

МутѠелипа. Халла дѠайиллира. Бамба баржийча санна гора жоблана уллора майда, мохо схьадахьа лайн чимащ лагѠлушсехь юкь-юккьехула гучудовлурa беркьачу хьуьнан баххьаш. Шийлачу мохан цѠоз кхийтира МутѠелипан юьхь тѠе. Шен нуьцкьалчу куьйгаца неѠ а сацош, сихха ара а нккхина, иза тѠетуьйхира цо.

ДѠаса ца хьожуш жобла йолчу агѠор волавелира МутѠелип, амма пхи-ялх гѠулч яккхале таттавелла лайла вахара. Цунна моьтург бакь дацара: хѠинца атта хир дацара жерчий чохь долчу гѠишлонна тѠекхача.

— Кхунах гѠуллакх хир дац, накьостий самабаха беза ас, — хозуьйтуш ша-шега элира цо.

МутѠелип чукхачьначу хенахь аравала кечвелла чохььарчу наь-Іарехь лаьттара СоѠдулла.

— Цу арахь берг боккха болх бу. УьстагѠашка хьажа араваьллера со, амма гѠодаюккье кхачча доллуш ло а хилла вухавирзи. Баьхьанаш а, белаш а гулъян еза, ло дѠа а доккхуш цига ца дахча ца довлу вай, — элира бригадира. — ГѠаттавел Іелий, Вахий.

— Доккха хѠума а ду хѠара-м, — инзарвелира СоѠдулла.

И кьамел хезаш волу ши кѠант меттара гѠаьттира. Оьшуш дацара цаьршинга сихо е ала.

* * *

Сийсара хьийзара социйла доцу дарц.

Оьхура хьацаран кѠур, ло дѠадаьккхинчу метте масех минот ялале юха а ІаьІара ло. Куьйгаш гѠелделлера, амма сецна латта йиш яцара.

ХѠара ю жобла, хѠорш ю элан раьгѠнаш. Жоблан неѠ схьа а йиллина чувелира СоѠдуллий, Іелий. Сени чохь цара латийначу ламианан серлонах цкьа хьалха кьахка а кьаьхкина, тѠаккха цхьана хѠуманых тамаш беш санна, бѠаьргаш тѠе а доьгѠна, нагнаггахь лергаш дѠаса а ийзош, хьоршамаш детта дувѠирира уьста-гѠий.

ХѠетта чукхачьначу МутѠелипа элира:

— Массо а маьІе дика хьовсалаш хѠоь-докьар тоьал дуй, жерчий гѠийла ду-дац.

Дукха хан ялале шозлагѠа лампа а латийна, вьодучу Іелас мохьтуьйхира:

— МутѠелип жий бехкина, ши Іахар а беш, хѠорш дехьарчу, кѠари чу дахка шен Іахаршца.

ХѠинцалц сингаттаме йолу МутѠелипан юьхь екхаелира, цуьнан даг чу йижира доккхачу хазахетаран серло.

— Беркат яѠ, беркат, дебийла шу, — бохуш Іахарийн кортош тѠе куьг хьовьхура цо.

— Іела хѠара Іахарий дехьа чу хьол, Ваха, ахь цкьа хьалха

кѣла хъардаш а йиллий, дѣо пенах кхозуш долу тиша верта ши-
на Іахарна кѣла дилла, — элира Мутѣлипа.

Рогѣхъ куыйга яккха а йоккхуш дийнан делкѣе кхаччалц жов-
ли чу йол а кхехъна хлума яа чубирзира жаІуѣ.

* * *

Дарц туыйш дацара. Иза кхерстара лаьмнийн Іаннашкахула,
аьрцнашкахула, цийизара хъаннашкахула. ХІара пховалгІа де да-
ра кху лаьмнашца и «кѣематан» де хІовттина, Іазапна аьлла, док-
кха бога тѣкѣлдерзийча санна охъаоьхура, ткѣа махо, узарш до-
хуш санна, даржадора серех тарделла шийла, ло. Мел лаьттар
ду-те хІара хъал лаьмнашкахъ, мел хъийзор ду-те цо хІара ада-
маш. Иза цъханна а хаац, амма Іаламан карзахаллина шен ницкѣ
дуьхъалбаьккхинера хъуьнарна болат хилла дІахІиттинчу лама-
ноша. ХІа-хІа царгара даккхалур дац хъуьнар, яккхалур яц май-
ралла, дегнийн цийих доьлла собар!

УгІийта мох, цийзийта дарц, амма адаман ницкѣе кхочур дац
уьш!

ПховалгІа де. ПховалгІа де ду Мутѣелипан бригадан жаІуша
хІара къийсам латтабо. Кхачийна ницкѣ а, гІора а, делахъ а ада-
маша дегІан самонца дІахъо шайн гІаролл. Молуш долу хи чохъ
латто боккха аьчган яй а гІорийна, лоно хъулбина. Хаддаза жов-
ли чукхехъа деза докѣар. Ткѣа хи? Хи ло а дашош, цунах док-
кхура.

ЙолхалгІачу дийнахъ меллаша дІатен доладелира дарц. Дел-
кѣал тІаьхъа Іаьржачу мархашна юккѣехула наг-наггахъ лаьтта
хъежа буьйлира малх.

Дукха хан ялале сийначу хІордах таръелла, цІанъелла дІа-
хІовттира стигал. «Хъовсал шу соьгахъ мел ницкѣ бу, гой шуна
кху боданах ас шу мукѣа дехи», — кхайкхо гІерташ санна, боь-
луш чухъоьжура боккха, сирла малх. Лайн чимех жовхІарш дар-
ца ловзура цуьнан зІаьнарш.

Метрал сов даьлладу лайно халла бен ца гуш кѣаІадаьхнера
МутѣелипІар чохъ Іан цІенош а, гена йоццуш лаьтта жовла а.
Масийтта дийнахъ-бусий наб йина боцу жаІуѣ гІелбелла, азъелла
церан яхъаш. ДІадевлла кхачанан сурсаташ. Ши-кхо килограмм
бен ца дисна дама. Ткѣа хъанна хаьа кху ламанан буьрсачу не-
кѣашкахула гІо маца кхочур ду?

Ши сту хъалхий, говраш тІаьхъий хІиттийна хъалха шаьш мо-
суьйттаза дІашарбина некъ баккха гІерташ, боккура Мутѣелип-
пий, цуьнан гІоьнчий, цІехъхана царна хезира къилбаседехъара
схъайогІу гІовргІа. ЧІагІлуш — чІагІлора иза. Масех мивнот ялале,
гучуделира вертолет. Цхъаь хъалха, тІоьхула го а баьккхина, лах-
дала дуьйлира иза.

— Му-тѣ-лип, СоІ-дул-ла! — мохъбелира Вахеге. — Вайна гІо

кхаьчна шуна, — цо говрахь Іашшехь, коьртара схьа а баьккхйна лергаш долу куй ластийра.

ЖаІуша баьккхинчу некъа тІехула кхозаделира вертолет. Го-
нахъара хІаваъ декош, болх бора моторо. НеІ йиллина чухахка-
беллачу ламица охъаволавелира цхьа стаг. МутІелипна вевзира
шайн колхозан председатель Азимов. Цунна тІаьххье охъабиссира
парткоман секретарь Махмудов а, кхин масех стаг а. Дукха хе-
нахь дуьйна вовшашна ца гича санна мар-мара бетталора уьш.
ТІебаьккинчийн хІоранна а гехь тІоьрмигаш дара. Масех миног
ялале, шен тІовгІа а эчна вертолет, айаделла, дІадахара.

— Тхуна хабара шу долчохь хІара хьал хІоьттинийла, амма
тІедогІуш долу некъаш дІадуькъна хиларна тІоьнна кхача йиш
яцара, — элира парткоман секретара. — Тешара халонаш тІе-
хІиттарх шу доьхна хьавзарг цахиларх. Дика ду шух массо а
могуш-маьрша волуш.

— МутГелип, ткъа жерчий муьлхачу хьолахь ду вайн? — хабт-
тира Азимовс.

— Жобли чу кхаьчча хуур ду-кх. Дуьлол шу, — велакъажарца
яьлдоу беснеш тІехула куьг даьхьира МутІелипа.

Жерчий дикчу хьолахь дара. ЖаІуша гехь схьа кхехьна, дукха
хан йоццуш хьалха йиллина йолчу алах чам боккхуш дара уьш.
Масаьрга а хьавьсина девлча председателя воккхаверца элира:

— Аш йоккха хало лайнехь а, амма хІорш дикчу хьолахь ду,
баркалла шуна.

ЯахІума йиннчул тІаьхьа массара а арабевлла раьгІнашна тІе-
доьлху некъаш цІандира, схьакхача дезачу вертолетна охъахаа
майда кечийра. И белхаш кхочушбина бовларца схьакхечира вер-
толет. Цу тІехь беьнера ши де хьалха кхачийна болу хІоь.

— Суьйре тІекхача дукха хан ца йисна. МутІелип, хьо а, хьан
накъостий а кечлол тховца цІадахка! Шун доьзалша сагатдо шу-
на. Тховса кхузахь буьйса йоккхуш вуьсур ву Іабдуллий, тІахІир-
рий, шу кхана юха схьадалор ду, — элира Азимовс.

МутІелипа дуьхьало йира.

— Іелий, Вахий аш дІавига, сой СоІдуллий вуьсур ву, — бо-
хура цо.

— СоІдуллин бац аьлла хета хьуна цІахь доьзал. Кханналц
хІумма а хир дац кхузахь, вала, вала!

Юха а лаьмнийн даккъашкахула даьржира нуьцкъала дур.
Вертолет хІаваэхь кхозаделира. Ах сахьт далале новкъабевларш
цІахь бара.

Хьамзат ЯНДАРБИЕВ

Клантана цетиллар

Дукха хан йоццуш суна клант винийла хабий шуна? О, ма доккха вон хиллера-кх божабер дар.

— И хлунда боху ахь? — хабттира соьга сан луларчу Баьхьарча. — Клант варна воккхавен веза. Баккхий хилча, вайна гюртораш а хилла длахуьттур бу клентий, ткъа йоIарий, дала ма эшабойла уьш вайн мостагIийн хIусмашкахь, юха цаьрца гергарло дIатаса.

Керла хIума тхан юьртахь массарна а суначул хьалха хаьа. Суначул хьалха хаьа аса суьйранна хIун йиъна а, буса мичахь вижна а, хьаьнца мийлина а. Юха Iуьйранна, марцхалгаш даьхна йистхина юьхь а йолуш, со балха вьодуш, и дерриге а соьга схьадуьйцу...

ХIа-а, клант варх лаьцна дуьйцуш варий со-м. Дуй хьуна, оцу дийнахь дуьйна дукха адам ма лаьтти сан хIусамехь. Стоьлаш тIе длахIиттийра оцу гIуллакхана аьлла хьалххе эцна «АтагIа», «Ведана», «ДаьргIа», цIераш йолу девзаш долу чагIарш. Уьш кхачийча, портвейнаш, вермуташ, Iежийнаш а юкьадевлера.

И дерриг а кIордийча, аса элира цIерачаьрга, со цомгуш ву ала, аьлла. И аьллашехь, со вижина Iуьллучу цIа чохь лелаш суна цкъа а гина а, ган гIиртина а доцу адамаш ду-кх, ког а лаьцна со меттара чуьйзош:

— ХIей, хьо хIун деш Iуьллу? Хьайн хазахетар тхох хIунда лечкьадо ахь? — бохуш.

— ХIан? Ахча кхачийна-а?

— ХIан-ан, ахча схьа ца делла?.. Иза-м даккхийчех дацара. ГIодийр ду вай...

— Духалург лой хьььга?

— И санна волчу клантана тIера а ца мелча кхоам бацара хIокху зам-зам-хин, — аьлла, можга-баьццара цхьа дIовш чохь шиша даьккхира царах пхьаммо шен чухуларчу киснара.

— Со молуш вац, — элира корта хьийзаш Iуьллучу аса.

— Хе-хе-хе-е! Хьовсийша оцу молуш воцчуьнга. Марха достучу дийнахь холбатахь воллучо ца молу аьлча тешар вара со хьох.

— Хьажахь, — бохура вукхо, — селхана со волчу глалара цхьа хьаша веанера. Хьуна клант винийла хьгча, иза чехкка цла вахара, шен доттагий а балош сакьера юхавоглур ву ша, клантана тилла хаза цле а яхьаш, аьлла.

— Ван мукъана а мила ву хьо? — хьаттира аса кьамелдечуьнга, суна вицвелла цхьа генара гергарло долу стаг хир ву-кх хлара, бохуш оила а еш.

— Со ца вевза хьуна? Эй никкиз я! Стохка вайн кафе тлехьа, нехаш длакхуйсучу сайри уллохь, шиша бертал а дерзийна, вайша цхьа диларш мийлина дага ца доглу хьуна? Вайн буфет чохь йолчу Маржана седарчий тлехь долчу шишанчу вермут а дуьттуш, хьан беттан алапа хьала ма тесира вайша.

— А-а-а! Хьо ву-кх и гомаш кхо тле а хиина, клант кледа ду бохуш йийнарг!

Тхойшинна кьамеле леррина ладобглуш лан накъостий самукъане бийлабелира:

— Дладовла, дла, шу члогла гергара нах хилла! Глоза леладойла гергарло! — бохуш.

— Хинца хийн хьуна? Ткьа ахь со мила ву боху. Шениг генара а вовза веза, ткьа хьо вижина йуьллуш ву, вайн йедалехь и нийса доций хуьушехь.

— Со цомгуш ма ву, — халла элира аса.

— Хлума а дац, — бохура цо, — хинца вай товийр ву. Иштаниг дахарехь цкьа бен хуьлуш дац.

Уьш дла маца бахана, суна дага ца доглу. Суна, схьахетарехь, набаран тар теснера. Члогла дечу кьамело набарха ваьккхира со. Луьйш берш колхозан председатель а, участкови инспектор а хиллера. И шиь юьртахула гуттар а цхьаьна лела йемина вара.

— У-у-у, ма даккхий куьйгаш ду хьан! — хеза суна колхозан председатела деш долу кьамел. — Да санна, дика тракторист хир ву кхунах. Цхьа дика цле тилла еза кхунна. Колхозбек аьлча хлун дара-те?

— Хьажахь ма тийна лаш а ву, — бохура участковый инспектора. — Низам долуш клант ву хлара-м. Дех тера а вац. Кхуьнан цле Тийнабек тилла еза... Кхуьнан дегара хлума йоглу моьтту суна — йоглу дера, цуьнан елахь-м... Шен ерг длаемелла ваьлла...

Цхьана клоргачу аьхка вьодуш санна, сан корта юха а хьийза белира.

Айса наб мел йина суна хаац, амма со шолгла самаваьлча, малх а кхетта, цхьа хаза йуьйре яра, бешахьа дладиллинчу корак юха а схьахезара кьамелаш.

Оьглаз а вахана, меттара хьалаиккхира со.

— Виран хьотІах похмель е аш делаІ! — ала вуьйлира со, ам-ма луйш волчуьн аз а девзина, соцунІа хилира.

— Цуьнан цІе хІун туьллур яра-а?.. Ойла ян еза оцу гІуллакхан а, — элира цхьаммо. Тхайн девешин аз девзира суна. Цхьамма шег а цхьаь аьлча я хьаттича, цо гуттар а жоп лора: «Ойла ян еза», — олий.

— Ахьмад тиллича хІун дара техьа, — элира шолгІачу девашас. — Детсадан заведующи волчу Ахьмадан дай дика бехаш ма хилла вайн юртахь.

— Мила Ахьмаддий? И эмкал балдаш долу Белитин Ахьмад вуьйций ахь? — хоьттура воккхаволчу девашас.

— Вуьйцу те.

— ДІаваккхакхь дІа шен цІарца. Стаг велхьара, хьахош хьалха зудчуьн цІе йоккхур а яцара цуьнан.

— Эрн айна цІе ю куйна бакьо йоцчу Белитин Ахьмадан цІе а. Дера ю...

— Ойла ян еза...

ЦІеххьана тхайн луларчу кочалла лехьа ца лучу Палудин аз хезира суна. «ХІара тІекха дара хьуна кхуза кхачаза диснарг», — бохуш ладобІуш Іара со.

— Суна хаьа оцу кІантана тилла бакхьаь йолу цІе-м, — элира Палудас.

— Схьайицал, схьаалал... — гІовгІа елира уьйтІахь.

— Джони! — мохьбелира Палудин, дас керта дІаьоблличу кхаби чохь цхьа йоккха хазна пена карийча санна.

— Джони-и? — муж мелчу боршо санна, мара озийра «ойла ян еза» бохучо.

— Джони! ЦІе модехь а ю. Цул совнаха лаахь Джон ала а, лаахь Джунид ала аьтто болуш а ю. Вайн юртахь а ма ву Джунид.

— ДІаваккхакхь дІа и мотт бетта Джунид.

— Цо-м ца бетта мотт. И участкови волчу иттех шарахь цо хІоттийна цхьа порткол дац. Дала делла рицкьа ша а доу, кхечаьрга дайита новкьарло а ца йо.

— Иза вайниг ву...

— Ииталаш ша йолччохь цуьнан цІе. Нехан киснахь бежа бІаьргаш дика бац цуьнан.

— Собар делаш, суна хаьа шуна хаза цІе — Аьрзо!

— Иза бусалба цІе яц, — шен ваша сацийра сан воккхаволчу девашас.

— Ца хилча хІун ду и бусалба цІе. Ламанан Аьрзо! Цуьнга кхочуш-м цІе ян а яц!

«Аьрзо-о? Дала ма дохьийла и цІе цунна тиллар. Ой, и цІе а йолуш тхан юртахь цхьа тодакх ма ю ехаш, базаран майданакх дас ша долара волу аьлла, дІакхайкхина йолу. Цхьанхьа а болх беш а воцуш, хьалакхьоссича охьа а йогІур йоцу цхьа пайда боцу

ясса хабараш а юйцуш, нехан хуьскаш идош волу Аьрзо. Куйна бакъо Белитас дIаяьккхина волчу Ахьмадан цIе гIоле ю хIокхулла-м».

Ден дог-ойланаш хийзара сан кийрахь. Хьала а гIаьттина ко-рах ара-мохь тоха дог хилира сан:

— Кхин яккха цIе яц шун оцу бобхачу хIумнийн бен, обзда къонахий шортта ма бара кху дуьнен тIехь? — аьлла. Аса иштта элира моьттий шуна? Элира аьлча а теша хала хир дара цунах: вайн нохчийн долуш ма деца и цхьа Iедал — я зуда ялийча а, бер дича а жима стаг нахана юкъавала ца магош. Сайн дагахь царна яппарш а йина, киснахь буй а бина, чекхделира сан дов.

— ХIинца вай санна кIантана цIе тилла гулбелла хиллера гергарнаш цхьана ламанан юьртахь, — ле вавларг тхан лулара Баьхьарч вара. — Цхьана а царна реза хуьлуш ца хиллера винчу кIентан да. ТIаккха шен гIуллакхана оцу юьрта веанчу цхьана хийрачу стаге гIо дехнера боху цара. «Иза-м хала доцург хьаха дара», — аьлла, тIе а веана, цо хаьттина боху:

— Винчу кIентан да мила ву? — аьлла.

— Со ву, — аьлла хьалагIаьттина да.

— Хьан деден цIе хIун хилла?

— TIури хилла.

— Ден цIе?

— TIури хилла.

— Хьан-хьайн цIе хIун ю?

— TIупIи ю.

— Делахь оцу хьан кIентан цIе ХьапIупI ю-кх, — аьлла, и цIе а тиллина, дIавахара боху веана хьаша.

Массо а бийлало.

— ВаллахI, тилла цIе кыйелла-м хилла царна.

— Дера хилла-кх, вайна санна-м.

— Собар, ладогIалаш цкъа, — юкъанккхира дейиша. — Оцу эвлаяш гIодарца суна дагаеа цхьа еза цIе — ГIеза-Махьма.

— Ма хаза цIе а ю, цулла а Беда-Махьма алар гIоле ма ю. Цул совнаха, Махьма бохург — суьйлийн цIе а ма ю.

Юха а керла цIераш яха дIабуйлабелира тхан гергарнаш:

— Iобдул-Милк!!!

— Милта Буьхьиг!

— Эла-Мирза!

— Гирма-Солта!..

«Да виса делаI, муьста берам чохь гиба а карахь, шу кIел Iачу доккхачу бIара тIехь со воцу, и гиба шуна хьалхха чу а яхийтина эзар-ах хилийта», — цергаш а хьекхош, сайн дагахь ойла йора аса.

ТIе хIума а юйхина, араьккха дагахь, хечех катуьйхира аса, амма соцуьгIа хилира: хIинца къамел деш верг тхан денда вара. Юьртахь массарна а вевзаш а, везаш а вара иза. Цуьнан дош —

закон дара массо а тхан цийнах болчу нахана. «Цо хун олу-те», — бохуш, ладегIа велира со.

— Собар дел цкѣа! — аьлла совцийра цо гIовгIанаш. — Мохь а ма хьекха, вовшийн чу а ма кхийсало, кѣурдигаш санна. Моьттур дац, шу цунна совгIатана цхьа йоккха хазна яла гIерта. Це-м стагана бен а яций. Кхузахь дуккха а цIераш ехира: вайнехан а, бусалба цIераш а. АьрзогIар боккбалла а лела лакхахула, и олхазар санна кIезиг хIумнаш шеца доцуш, оьзда, хьекъале хилча дика дара.

КIантана цIе муьлхха а мегар ю. Коьртаниг кхин ду: и шена тиллина цIе цо цайожор, цунах вуьззина кьонах хилар. Уггаре а хьоме, яккха атта йолу цIе туьллур вай цунна, Ваха, аьлла. Хьанал кьахьегарца, дикачу гIуллакхашца гIарайоккхийла цо и шен цIе! Ирс долуш, дукха вехийла Ваха

Боккбал а аьлча: башха хала тилла езаш а ца хиллера и цIе-м. ХIинца-м хуур дара сунa нза.

ХIунда йоьлхура десте

Гуьйре дIайолуш лаьттара. Лайца цхьаьна догIа догIура, арахь дуьнентIехь мел йолу акхарой цхьаьна угIуш чу са кхоьллича санна, цийзара мох. Гуьйрре хьала а гIаьттина, цIе латийра мамас, мерза локъамаш йира тIаккха. Цхьаьний хIума йирира оха. Юха тхойша (сой, сан ваша Хьусайнний) лаьтта тесначу куза тIехь ловзуш Iара, ткъа мама ехха леррина тхоьга хьоьжуш а Iийна, мара а вуьлуш, тхойша ша-ша хьаста а хьаьстина, бIаьргех даьлла хи тхох лечкьош дIа а дохуш, араелира, сарахь цIа йогIуш керла ловзо хIуманаш яхьар ю ша аьлла.

Оцу дийнахь мама цIа ца еара. ТIекхечира суьйре. Урамал дехьа агIор долчу цIенош чохь стогарш летош дара; тхан цIенош, да воцуш тесна дитча санна, боданехь лаьттара.

Тишачу юргIанaх а хьаьрчина дечиган маьнги тIехь Iара сой, Хьусайнний, угIучу махе ла а доьгIуш. ХIинций-хIинций кед-кедал бIаьргаш а, маьрс-маьрссал цергаш а йолу, бераш цIахь шаьш дисча воьгIуш волу Iаьржа Хожа неIаре хIутту бохуш. Майралла гойтуchoх эшахь а аьлла, маьнги кIелхьара аьшкал схьайцира аса, ткъа Хьусайна-нуй. Иштта «герз» мара а кѣуьйлуш, дIа а дийшира тхо.

Буса тхуна ца хезира Iаьржа Хожа неIаре веъча. Амма чоьгIа етгачу неIаро самадехира тхо. Арахь кьаьсташ яра синбилгалонаш, чохь шийла яра. И неI еттар ца хазийта, коьртах юргIа а хьарчийна, юха а охьавижа дагахь хилира тхойша, амма оцунах гIуллакх ца хилира. Делахь а кхераме хIумма а дацара: хIума еттарг Iаьржа Хожа вацара. Бабичух терачу озаца арахула неIарехь:

— Хьасан, Хьусайн, схьаеллийша неI, со шун баба ма ю, — бохуш, цхьа адам дара лаьтташ. Хила а хиллера иза баба, амма тхойша, «ахьа еллий», «аса еллий» бохуш, кыйса велира. Дийнахь а кьуйсура охашимма, хIоранна а неI дIаелла луучу хенахь. Ткьа хIинца и дIаеллар вовшийн тIедожо гIерташ кьуйсура.

— Дийнахь аса йиллира иза, хIинца хьан рагI ю, — бохура аса Хьусайне. — ХIумма а хир дац хьуна... Хилахь, со хIоккхузахь ву хьуна кийчча... аьшкалча.

— Иза-м яц баба, я цуьнан аз а дац, — чIекьа велира Хьусайн. Бовхачу меттара хьала а гIаьттина, шийлачу аннаш тIехула когаш Iуьйра неIаре ваха дийзира сан. НеI дIаьобллуш, сагучу хенахь а масуьйттазза хьала а хIоссавелла куййгаца дIабаккха безаш бара хьажалуш неI дIакьовлуш болу беа аьчган зайл. Ткьа кху боданехь муха лохур бу иза. Оцу гIуллакхана аьлла лелош долу лоха гIант а мичара карор дара.

Цкьа-шозза хьалакхоссавелча, ларамаза куьг а кхетта зайл дIабелира. Шийлачу хIавао дуьзира дерриг а цIа, и шело сайн когийн даьIахкех чекхьели моттаделира суна. Хьаьдда вахана метта кIел вуьйлира со. Цхьаь-м наьIарх чувеара. Иза, боккьал а, баба хиллера. Стогар а ца латош, тIе а еана, тхойшинна тIе а хьаьрчина йилхира иза. ЧIогIа хезаш-м ца йилхира, делахь а суна хиир-кха иза йоблхуш юйла.

Тхо наб а кIордийна самадевлча, чохь чIогIа сирла яра: арахь керла ло диллина хиллера. Дуьххьара диллинчу лайх гуттар а сакьералуш хуьлура тхо. Амма хIинца со воккхавеш вацара: Iуьйранна а мама цIа ца еара. Хьалххе дуьйна даго цхьа вониг хьобхуш хилла волу со бабин елхарх кхийтира. Шен хазахетар цкьа а лачкьо хууш воцу Хьусайн а сингаттаме хьобжура лайно саттийначу, гIа доьжна чIанадевллачу диттийн генашка.

Бабас пеш латийра. Юха мамас йина локьамаш йирира, тIе чай а молуш. Кестта цIа веара тхан да а. Цкьа а тхуна ца гинчу тайпана чIогIа дера а, сингаттаме а, ойлане а вара иза. Хьалха а и волчохь башха даьхьаш а дацара тхо я ловза а, я гIовгIа ян а, я вон лела а. Бакьду, цхьана йоцпачу ханна ден бIаьргаш чохь цхьа ша-тайпа йовхо хааеллачу Хьусайна, Iехавелла тIе а вахана, хаьттира цуьнга:

— Мами (иштта йоккхура оха тхайн ден Мамиханан цIе), Мами, мама мичхьа ю? — аьлла.

— ДIавала суна хьалхара дIа. Яц хьан нана, ян а яцара.

Кестта со тидам бан велира, ненан цIе яьккхича иза чIогIа оьгIазвоьдуш хиларан, цундела и цIахь волуш мамин цIе ца яккха гIертара тхо. Бабас дийцира тхуна, иза елла хиларх лаьцна.

«Ма тамашийна а бу-кх хIара баккхийнаш, — ойла йора аса, — еллачу нанна оьгIаз эха хIун гIуллакх дара ден? Ша яла

а лууш-х ца еллий иза. Дерриге аатта а, кхеташ а дара-кх дах-рехь, баккхийчара чолхе ца даккхахьара».

Диаделира Ia. Бѡастенца цхьаьна тхан цIа чу керла нана сара. Иза дика а, кѡинхетаме а ю, амма иза мама яц-кх. Цкѡа аса хавѡтира дега, мама стенах елла, аьлла. ХIунда дара а хаац суна, да юха а оьгIаз вахара, амма Iийна-а цо элира:

— Иза цкѡа а йогIур яц кхуза... Иза елла...

Елла бохург суна хьалха а хезнера, делахь а кхин хеттарш дан со ца хIоьттира. Дас дехха кѡамел дира соьца, амма иза суна дага ца догIу. ТIаккха дуьйна деца йоду юкѡаметтиг хераелира сан. Дена суо ца веза аьлла хеташ, цуьнан бIаьра хьалха ца нисвала гIерташ лелара со.

ХIор дийнахь сарралц Сийначу Хи тIехь ловзуш-лелаш Iара со, я керла хьаькхначу зезагийн хаза хьожа йогIучу эла тIехь Iуьл-лур цIенчу стиглахула дIаоьхучу кIайчу Iахарех тера йолчу мар-хашка а хьоьжуш.

Наггахь чIогIа тIаьхьа воьгIура со цIа, тIаккха дестечо олура дега:

— ХIара кIанг-м гуттар а акха вавлла, кѡамел дехьа цуьнца, — олий. Амма тхан да кѡамелана говза вацара. Мохь а хьоькхий, кхин шена ала хIума ца дисча, доьхка схьаоьцура цо. Со цкѡа а ца воьлхура, хьаьжа юккѡе шад а бой, вист ца хуьлуш лаьттара, сайн хьалха цIен хиллачу ботинкийн кIайбеллачу буьхьигашка а хьоьжуш.

ТIаьхьуо со кхета вуьйлира, дас сайна дов хIунда дора а, етта хIунда еттара а. Цуьнан болх хала бара, чIогIа кIадлой воьгIура цIа а. Эцца дIадолалора-кх:

— Хьасана тахана делкѡехь хIума а ца йиьна, суьйранна цIа тIаьхьа а веана.

— Хьасан берашка ца хьожу...

— Хьасана шена керла эцна коч ятIийна...

Десте иштта кѡамел дан йолаелча, дена нийсса бIаьргаш чу хьожура со. Дестечо арз дукха мел ди, дас ден таIзар лахлора, тIаьхьара а соьга багалеяр а, еттар а дитира цо. Оцу дестечо сайга де бохург хьалха тхан нанас тхоьга дойтуш хилларг дара, делахь а хIинца дуьйна дIа гуттар а сарахь охьавижош а, Iуьй-ранна хьалагIаттош а, нана а йоцуш, хIара зуда хир ю бохург деза дара-кх дагна тIелаца...

ДоттагIий сан бацара: тхан урамерчу берашна со ца везара, мицчахь а, мацца а хилахь а тхан цхьаьнакхетар хилча шаьш аьлларг аса ца дича, лата а летий чекхдолура. Аса цигаьрка а ца узура, кехатех а ца ловзура, колхозан бешара Iежаш а ца кхоьхьура, хасбешарчу хорбазашний, пастанашний тIелатарш а ца дора. ХIинца оцу тIехула а дас юьхь яхар дара хьуна суна оьшушдерг! Цундела гуттар а суо цхьалха хетара суна, массо а сайна вон дан гIерта моьттура.

Гурахъ со школе эха волавелира. Цкъа, школера вогуш, новкъахъ цхъа зуда яйра суна. Ехха тѣахъа хьобжуш лаьттира иза. Цуьнан юьхъ цхъаннах-м тера хеталора.

Шолгѣа гича, иза тѣе а еара, йовза а евзира суна. Иза сан на-на яра. Елла ца хиллера иза. Цхъа доккха хѣума юкъа доьлла, доьзалехъ барт боьхначух тера дара, тхо дѣа а кхийсина, иза дѣа-яхаре хъаьжча. Басаро къагийна, духѣин хьожа етталуш, суна сайх а эхъ хеталуш йоца коч а юьйхина йолу иза сайна хъалха хѣоттича, цхъа шийла херо тхуна юкъа йоьлча санна, хийтира суна. Басар хъаькхна еха мѣараш йолу кѣайн жимачу куьйга шен белшах тесна болу тѣоьрмиг схъа а баьстина, соьга кхо сом кховдийра цо:

— Хѣан, хъайна конфеташ эца, — аьлла. Хѣун дара а хаац, бѣаьргаш дуьхьал цхъа бода беара суна. Дагадеара оцу ахчанна тѣехула, чухѣитточу хѣумнаш тѣехула, хрусталь тѣехула тхан чохъ хъалха лаьттина хилла дов. Дагадеара балхо дабагѣа динчу дакхийчу куьйгашца, лаьтта охъа а эгош, дас хѣора баттахъ дагардеш хилла ахча, юха иза цо цкъа а резахуьлуш йоцчу сан нене дѣадалар а, лозучу настарех куьйгаш а хьобкхий, хъалха йиллина хѣума яале, диваѣа тѣе дѣатаьпѣинчохъ дена наб кхетар а.

Хѣинца кхийтира со тхайн доьзалехъ хиллачу барт-эгѣарх. Кхин нене вист ца хуьлуш, дѣа а вирзина, ведда дѣавахара со тхайн цѣехъа.

Со чукхаьчча, да цѣа ванза вара. Сов цѣа чохъ Хьусайн вара шен чкъургаш тѣехъ йолу говр йолаялийта ѣамош. Кхарзарийн цхъа хаза хьожа йогѣучу кухни чохъ пеша хъалха хьийзара десте. Чу а веана, аса шен дуьхъбара «мама» аьлла яьккхинчу цѣарах цецъаьлла сецира иза.

— Хьуна хѣумма-ам ца хилла? — суна улло дивана тѣе охъа а хууш, хаьттира цо.

— Хѣан-хѣа, мама, хѣумма а ца хилла, — элира аса. — Чѣорѣа мац-м вѣлла со, цкъа а вуьзалц айса хѣума ца йиьча санна.

Дѣаѣоттаелча лазор а волуш йолу сан белш тѣе куьг а диллина, со шена тѣе а озийна, йилхира иза.

Сайд-Исми ЮСУПОВ

Ловзар чекхдаьлча

ГирмсолтгIара, шайн цхьаь бен воцчу кIантана нускал далийна, ловзар динера. Ткьа зудабераш-м чот йоцуш ма-дара церан. Дукха адам дара ГирмсолтгIеран керта хьийзаш. Тайпа доккха ду церан. Хаза дара йоккхачу уьйтIахь хIоттийна ловзар. Цхьана агIор, тхьамдина тIера дуййна, цхьа моглa жерой бара, сурташ дахийта хевшича санна, була а белла Iаш Шелара универмагера доллу басар-пудар тIедиллина массо а тайпана бос лепаш, шайн бос боцург. Царна тIехьахь, шолгIачу моглaрехь, хевшина хьинцца пхийттара бевлла, туй тесна бен бIаьра хьожур воцуш, бIаьстенан малх санна, хаза мехкарий бара. КхозлагIчу моглaрехь лаьтташ церан несарий а, кегийра зудабераш а дара, сихха даккхийра хила лууш. Мехкаршна дуьхьал хевшина а, ирахь лаьтташ а кегийра а, гIеметта хIиттина а нах бара, говран санна, кхесаш а йолуш, церан ленаш санна, мекхаш а охкийна, нагтахь волчуьнан Iуйьшуш сегIаз а долуш. Жероша раз-пурх «паззехь» дохуш дегнаш дара гуш цхьаьнга, кьайлах иссанга. Кхузахь царна цхьанна итт кхочура кIант. Саццаза деш хелхарш а дара. ЧIогIа самукьа-даьллера тIехIиттинчу зударийн а, берийн а.

Шина чохь дуьш-молуш Iара божарий. КхозлагIчу човнна чубовла рагI ца кхочуш, чуьхуш бара зударий, дог дагIахь а, ца дагIахь а массо а елакьежаш, нус декьал а еш. Царна дуьхьал юьйлуш кьона марнана Марха яра, хIоранна маракхета ца ларош.

Чуваьлча, гуш пеша юххехь, дечиган маьнги тIехь, кхузткье итт шо хир долуш марненан марнана Напсат а яра, цунна юххе хаййна цул хьекьале хир ю аьлла, итталгIа шо долу Тойита а яра. Церан декхар дара: хьан муьлха совгIат деана дагахь латтадар.

Мархас ша дIакхехьна совгIаташ дIаяздинера. Делахь а аттаниг атта ду-кха, аьлла, ховшийнера кхо счетчикаш.

Инзаре дукха дара схьакхохьу совгIаташ. Делкьале пхийтта

боккха-жима куз беара, ткъа юргла, кIадинан кийсигаш, массо а тайпана мебель, иштта дIа кхин а дара уьш.

Мархас кест-кеста хоттура шен гIоьнчашка:

— Ледарло-м ца йолуьйту аша? — Варийлаш!

Къеначу Напсатан кхетам ледара бара ишта а, ткъа жима Тойита кIадъелла йогIура. Бабас ден шабарш хIинца коьрто дика схъа ца лоцура. Тойитас меллаша шен нене кехаттий, къолам-мий дийхира. Нанас къайлаха хичаш йира. Эххар а хилира угаре а ирчаниг. Жималло Iехийра Тойита. КIадин кийсигашна тIера зезагаша дIаехьира цуьнан ойла. Бабин набарш лергашна уллохула дIаохура. Цхъа хан яьлча, лапъаьлла кхетамчу еана, шийла мохь белира йоьIан. Нанас шена тIехь ден долу пхьола дувхьалтесира цунна.

Чуьра зударий кхерабелира. Амма метта сихха баьхкира, Мархас цхъа тIам лаьцна йоI аракховссича. Уьш юха а шайн йоIарий, несарий, невцарий, Шела базарара керланаш дийца буйлира, лулахочунна хьалхара бепиг, шекар, пираьндг схъаьций, «хIокху делан беркатора иза бакъ ма-ду, олий шайна хьалха а юьллуш.

Садовш дара. Ловзар дIадохийра. Нускал хитIа а давккхина, кегийрахой а дIасабахара. ЦIабаха башха сиха боцу зударий а арабевлира.

Мархас совгIаташ дIасалиста долийра, Напсата гIо а деш кузах цхъаь лаьтта охьатесна, сихха майрачуьнга мохь тоьхна чу-кхайкхира Мархас. Иза чохьхавалале, дIадолийра:

— ДIаэца хьайна хIинца, ас бехира хьоьга, ахь хьайн шичан кIантана совгIатана кхо метар тоьлла болу гуьржийн куз оьцуш, ма эца, юхабахьар бац хьуна. ХIинца лойь со бакъ? Хьажа хьайна, ши метар куз беана хьуна. Ламазана тосу хIума ю-кха. Цу тIе басар чекхдаьлла а яц. Писаш, хIорш яла хIинца, шайн белларш санна.

— Боккханиг ца карийна хир бай царна-м, — шича бехказа ваккха гIоьртира ГIирмсолта.

— Нохъа пайхамарора карора бара, Шела базара а бахана, киса дIадаьстинехъара-м.

Бехк ГIирмсолтин бара, хIусамнене ла ца доьгIна волчу. Иза цкъа а вацара Мархас бохучуьнга ладугIуш. Цуьнан, китайски наьрс санна болчу мерана, гIодмийн цIов санна даккхийчу томкин гIиро маждинчу мекхашна, тIай тIе гIюртийначу бугIанан санна, тIебевллачу бIаьргашна эхь дара, зудчо бохург деш хилча. Ткъа хIинца ала хIума доцуш лаьттара иза, бага а гIаттийна, хи кхачийна чIара санна.

Моха еана, жIаьлин ка етташ, кузаш шифоньера тIе дIадоьртира Мархас. Царалахь ши куз кхара баьхьнарг бара, юха цIабирзина. Велла-ваккха дара Мархина юргIанаш дIасалуьштуш гинарг. ХIокхо стохка шен йишин маьрийшин кIентаьстунийшин

кІантана даьхьна дарийн юргІа дара цара юхадеанарг, тІера чехол дІа а эчна. Уьш кхоччуш семан тІера бевлла хиллера. Африкера еача санна, Іаржъелла Марха, Іадийча санна, йист ца хуьлуш лаьттара, шен, моьлкъанан санна, кьорза ши бІаьрг майрачунна тІе а боьгІна.

Ткъа ГІирмсолта, цу балхах кхетта, гІадвахана велавелира, Авдотья Никитична йицъеш.

— Сайнчарна тІехула лелхаш бу, моьтту суна, зуда, и хъан верасаш а, — делира цуьнан багах халла.

Ткъа хІара-м Мархин шозза даьттІачу дагна тІехула кІеда туьха хьарсар ма-дара. Цунна карийра тІехъ чехолаш а йоцуш ши юргІа а, адрес доцуш пхи-ялх кІадин кийсаг а. Куьйга корта лоцуш, ойлане яьлла, охьалахъелира Марха. ГІирмсолтас йоІана ца тухуьйтура. Кхин дан хІума ца хилла, марнене «гІам-гІим» дора цо. Цхьа хан яьлча, «пархъаьлла» ягийча санна, хьалаиккхира Марха. Базарахъ кхайкхо карийна хІума санна, куьг туьйсуш, дагардеш кхайкхо долиьра неІалт:

— Къемата дийнахъ кошара ма-гІоттийла и! КІур бойла цуьнан тІаьхьенан! ЖьожагІатин бІогІам хуьлийла цунах!

Дуьххьара совгІат дахьа дагадеанчуна буллауш бара иза.

Лергана кьоро йолу Напсат «хІаь-хІаь», ишта хилча, хаза дукха иза, бохуш Іара, несо цхьаь хестава, моьттуш. Цунна Мархин Іаржъелла юьхъ гуш яцара. ГІирмсолтас сацахьа, нахана хезча, хаза дац, бахарх а, несаршлахъ ишта а тур текхаш йолу Марха, Терка йистехъ мох санна, хецаелира.

— Со ЧермоевгІеран тІаьхьенах ю-м ца моьтту хьуна, ва стаг, я хьайн белларш вайна хІюнц йитица бахана, моьтту хІуна? Кучан бот еанчунна, юргІа хьур ду ас? ЮргІа деанчунна куз хьур бу ас?

ГІирмсолта аравелира. Цунна тІаьхьа чуьра схьадеш хаддаза хеттарш дара.

Лахьтел а чохъ гатъелла, гура чохъ экха санна, дикка чухула дІасахьийзира Марха. Цунна хІинца шен Дикберана ша далийна хаза нускал а дицделлера.

ХІинца кхаьрга веанчо сарралц кхеран уьйтІахъ ловзар лаьттина эр дацара. КІиранах кертahъ тезет лаьттича санна, дог доьхна яра Марха. ХІоь кхачийна говр санна, корта а оллийна Іара иза.

Атто-о болх безар-кха

Цхьана Іуьйранна райисполком чувеара Мука-Хьаьжа. Хоттуш хІума а доцуш, кабинетах чухьобжуш лелара иза. Цо лобхуш хиллера уполномоченни Султан. Мука-Хьаьжас неІ йиллича, кабинет чохъ берш инзаре цецбовлур. Барам боцуш хьийкьина хиларал

совнаха, хецна ворда яддал, ирча вара. Вочу хьархочо аьгна хьеран тIулг санна, морзгал моьнаша Iуьргаш даьхна цуьнан юьхь тIехь, мерана уллохь, кIоргехь боллу сийна ши бIаьрг гича, цунах безам а, тешам а, бодура. Амма, тхьоз санна болчу меран кIелахь юьхьигаш ирх хьаьвзинчу мекхийн тидам бича, и безам а, и тешам а юхабоьрзура. Мука-Хьаьжин билггал цIе Хьаьжа яра...

Мацах кхо юхадокка дама кхоьхьуш, кхеран юккьерачу бераша кхуьнан цIарна юххе «мука» дош диллинера. Иштта хиллера Хьаьжех Мука-Хьаьжа. Бакъду, духкуш-оьцуш дама кхо лелий-нехь а, кхо цкъа а шен ги гали-м ца доьллинера. Галеш кхуьнан зударийн гихь хуьлура. Ткъа хIара кассир вара. Ма шай-кай хир ю Хьаьжин, олура кхунна наха. Гучудолуш хIума-м дацара.

Хьарам даьхни лаьттаххий; гIамарххий дIагIур ду, олуш а ду вайнехан. Амма Хьаьжин цIеноша кхин бохура. Уьш маьI-маьIпехь гIортораш а хIиттийна дара тIе ца кхетийта. Цхьа бакъду, шарна а, жерочо, бедарш санна, нускалш-м хуьйцура кхо.

Мука-Хьажа хIинца исполкоме варан бахъана ца хаьа. Кога ирахIоьттичахъана, баллах куьг тохаза волу хIара болх беа уполномоченни Султан волчу вогIийла а дацара. Жимма собар вай дичахъана, кхо ша дувйцур ду-кха ша лелориг. Эххар а Султанан кабинетана тIекхечира Мука-Хьажа. Шайн чувогIуш санна, хецна неI дIайиллина чохъа ваьлла, дехха салам кхоьссира:

— Ас-салам Iалайкум! Со схьакхечи-кха, Султан. Со vare хьоьжущ варий хьо?

— ВаIалайкум вассалам! Могуш-марша вогIулда хьо, сан юьртахо куьйге а воьдуш, вовшешна маракхийтира ши юьртахо.

— Баккъал а-ма-дика веа хьо, Мука-Хьажа, бехк ма-биллалахь, ас хьайха ишта аларна. Дагахь хIума долуш ца олу хьуна ас иза. Некъа хьовзам боцуш кхечин хьо? ХIун ду керлланиг вайн цIахула? Берриге а могош-паргIат буй хIорш? Лаа вуй хьо? Цхьа доккха гIуллакх ца хилча, суна хетарехь, хьо кхуза схьа а гIерттар ма-вацара. ХIоккхуза охьахаал цкъа, дика хьажа со хьоьга, со-м тешаш а вац хьо варах.

Баьрчехь лаьттачу гIента хьаша охьахайина, ша цунна дуьхьал хиира Султан.

Кобьтара схьабаккхина, кхаанхьахь кагбина ши ге лекха боьмаша бухари куй аьтту гоьла тIе биллина, цунна тIехула дайн куьг хьаькхира Хьаьжас. ТIаккха чухула массо а маьIе кхарстийна, шен сийна ши бIаьрг Султанна тIехь сацийра.

— Да ма-ека хьан, хьо-м ша министр санна Iаш хилла, хьайина кабинет а йолуш.

— Иза дитахьа, Мука. ХIун ду вайн цIахула? — юха а хьаьтира кабинетан дас.

— Сингаттаме хIумма а дац. Керташкарнаш берриге а могош-паргIат бу. Вайн юьртахь а тахана цкъа цхьа а велла-висина

стаг вац, иншо-аллахI, далла хастам бу. Ткѡа со, хѡуна ма-гарра а ву-кха, — олуш, гай тIе куьйгаш хѡаькхира хѡешо.

...ХIара, Султан, хѡѡгара жимма гIо ѡышуш веана со. Доцѡ аьлча, цѡа атто-о болх безар-кха, даа жижиг, кIайн бепиг хир долуш, — велаваларан сурт хIоттош, багара деши гайтира Мукас. — Хѡуна ма-хаѡара, могашалла дика йѡцуш, хIинццалц башха тIера хилла а вац со цунна. Амма хIинца цѡаь ца дахь-м вер вац. Оцу участкови инспекторѡ лумин иман доцчу кIанта, хѡуна а ма-вевза иза, гIад а амал а кхачийна сан, балха гIо, тунеядец ву хѡ, ша юьртах воккхуьйтур ву хѡ, бохуш, денна керта лелхаш. Я иза сацавахѡара ахь, хѡайн ницкъ кхачахь.

Ас сайна цѡа гIайгIа бийр бара, хIинццалц санна, я суна цѡа дико-о болх лахахѡара ахь. И дехар дар-кха сан хѡѡга.

— Хѡаьжа, участкови сацавойла дац вайгахь. Исполкоман сацам бу бина: балхах кѡехкачунна талзар де бохуш. Жуккарш шайна юкѡара дIаяха, боху-кха халкъѡ. ХIинца гIуллакх забарийна дац, хѡуна ма-гарра. Хѡ а вер вац хIинца и ца бича. Дика кѡийри ахѡа а, цунах кѡехкаш, и зударий а бацош. Ерриге а маса яра уьш, Мука, вайгахь хилларг?

— Уьш-м цѡа ворхI бен яцара. Амма борхIалгIачунна а цѡа гIайгIа ца бахь вер вац. Ледара пал бу хIинца берг а. Гуттар, а йижина Илла лууш ю сама ма яларг. Сема йолчу ханна юуш ю-кха, новкѡа йѡьдуш елахь а.

Дицдалале ала лаѡа, Хѡаьжа цѡа а вацара ваьшна тIѡьрмиг чохь ежачу зудчух. Цунна ша кхаьрдинарг тIедеанера. Ишта цѡацца бахьанашца дIаэхийтинера Хѡаьжас хѡалхарнаш а. Цара хIораммо а цѡацца-шишша тIаьхье йитинера кхунна. Мел йоккха а чѡь юзур йолуш гулбеллера доьзал. «Валаза виснарг кхуьур ву», — олура Хѡаьжас.

Султана цецвуьйлуш, корта лестабора:

— Ойн, кхин а яло дагахь ву ткѡа? Лар тIехь вуй хѡ стар ван мукѡане а? Иедало талIийна чуволлахь, хIун дан воллу хѡ? Дукха оцу зударша тIаьхѡа передачаш-м кхѡхьур яц хѡуна, вахка валлалц хѡ чохь валлахь а.

— Султан зуда а, говр а диканиг нисѡялалалц, хийца еза, олуш ду вайн дайн кица. Чувуллур вац, — ца вешаш, куьг тесира хѡешо, — вай и регистраци боху хIума ца леладо. ТIаккха хѡанна хуур ду, уьш соьгахь хилла, я хѡаьнгахь хилла? Документ нету?! ХIара туьта-м хѡаха яц ишта еса а, — хѡаьж тIе куьг туьйхира Мукас.

— Оцу айхѡа далийначу кицанан тIаьхье а йиц ма елахь. Говрах а, зудчух а ларлуш хила веза, олуш а ду вайнехан. Цаьрца тIех эвхѡаза хила а мегар дац, — шеггара тIетуьйхира Султана. — Ѳьрсийн олуш ду-кха: букъ бойнарг, лахьтано бен нисвийр вац. Нийсса хѡѡх лаьцна ду-кха и кица. Балхана араваьлла, бохурий ахѡа? ХIинца-м хѡалхе а дац, сан ваша... Ваных, хѡуна хIун

дийр дара вайша? Гена вербовке вахийта, хьо жима а вац, цунна хьо реза а хир вац. Тпаккха цлахь лаха беза-кха вайша иза.

— И дара суна луург а, — юкѣанккхира Хьаьжа.

— ХІара, Хьаьжа, кеста свеклаш ю дІайовкѣур йолуш. Цхьа гектар ахь схьаэцца, бегІийла ма-хетар суна-м. Хьуна муха хета иза? Шортта ахча а, гурахь диссалц даа шекар а, котамана таса кІа а, бежанна кховдо жом а хир яра-кха хьуна. Цу тІе махе, малхе даьккхича, дегІ а, ша пиллаг санна, дайлур дара хьан.

Султанна шал-шера хаьар, шен хьешо буракаш ца лело денна зуда йоуйтур юйла. Ишта дІаэлира-кха хьалха бага деанарг.

«Свеклаш» хезча, Мука-Хьаьжина дуьхбал хІара сурт хІовттира. Доза доцу шуьйра аре. МогІаршкахь нийса цхьабосса хьалаевлла буракаш. Царна асар деш воллу ша. Къегина тІехьаьжна малх. Хьацаро яшийна букъ тІе летта коч. Хи дезаш, кхарзабелла кийра. Мала уллохь доцу иза. Ондда цергаш тІекъовлуш, бІаьргаш хьаббира Мукас. Тпаккха, корта а ластийна, уьш схьабиллина, «самавелира». «Гарр» аьлла вегийра. Султана забар йо, я баккъал боху, ца хууш, бос керчара хьешан. Жимма ша метта веача, элира:

— Султан, хьайн соьца гамо елахь, топ тохий, вехьа со, уьш а ца дуьйцуш. Благор байити-кха ахь суна, Шича-мохчалахь вацахь а, цхьаьна юьртара, цхьаьна юккъера-х варий вайша. Ма ехьа соьца и забарш.

— Ойн, цІе йожа кІегаш тІе, со-м айса диканиг до, бохуш ма-воллура. Делахь хІета цхьанхьа ха дан вахийта вайша хьо? Атта болх иза бу-кха. Баттахь нтт де-буьйса лардичхьана волуш.

Уполномоченни хІинца тешна вара, шен юьртахо оцу балхана чухьаьдда реза хирг хиларха.

— ХІан-хІа, иза а сан болх бац. Наб кІезга йича, мегар вац со. Вай долчохь диканиг хуьлда, и давлени бохург ма ю суна а, — аьрру куьйга къевлина шен хьаж схьалецира Мукас.

— Шен да ватІарг, хьуна мичара яьлла теша иза? Цхьана дийнахь а дегІана ницкъ бина а ца хилча. Ша жерошна цергаш хьекхийна ца яьллехь, хьан иза хьалаяла цхьа а бахьана дац-кха.

— Оцунна тІехь хьо бакъхила мега, Султан, — жерой хьахийча, куьйгаш вовшахьакхош, велакъежира хьаша. — Вай долчохь хийра стаг а вац, дукха беза суна уьш. Дашо хиларш, беза кховллина-кха уьш. Чохь са дац-кха, цхьа ткъех ялоза, валарна кховруш.

— Уьш беза аьлча-м нийса вацара хьо, оьшу, ала ахь. Безаш хилча, денна хуьйцура а бацара, — куьг ластийра Султана. — Давлени ю, бохурій ахьа? И вон хІума ю. Ларвала веза. ДаІ санна, лело езаш хІума ю иза. Дукха адам хІаллакдо цо.

Кхин цхьацца дуьненан кѣамелаш деш, хІара шиь кабинет чохь Іаш, хан дІайовдура. Кест-кеста сахьта тІе хьожура хьаькам. Совещани воьду хан тІекхочуш йоллура. Юьртахо араваьккхина, дІа-

воьдийла а дацара. Мацца а юьрта вухаваха дезара. Хьаьжас кхайкхор вара, кхо ша араваьккхира бохуш. Мухха велахь а юьртахо вара иза. Жимма Ийна юха а белхан кьамел долиьра кхара.

— Пожарке гIур варий хьо? — хьаттира Султана. — Цигахь йо иза, наб, вахка валлалц, олу хезна-кха суна а. Шашканащий, кехаташий муха ву хьо? Цигахь и ши корматалла оьшу, олу-кха наха.

— Шашканийн болх хаац, кехаташна-м цхьа таро ийр яра вайша. Цаьрца гергарло-м берахь дуйна а дара вайн... Меттиг сайниг яра иза, вуьшта хIара кIезга хир ю-кха, — аьтту куьйган пIелгаш вовшахьаькхийра хьешо. — Я алапал сов, сом тIедогIур ду, олийла а дац — ойла ехьа оцу белхан...

Цу тIехь хьаша бакьвара. Ойлане велира хьаьким, куьйга корта лаьцна, цунах пIелгашца гIийла вота аетташ. Ерриг тормоз Мука-Хьаьжин йоцу образовани яра. Иза хилча, цхьанхьа йозанца балха дIанисвийр вара. Амма доцург хуьлийла дацара.

— Эххар а: Цхьанхьа складе вахийтахь со. И наха лелориг, аса а дийр ма дара, — кхуза ван ша араволуш дагалаьцнарг дIа-элира Мука-Хьаьжас. — И болх балур бара, мьотту-кх суна сайга мелла а.

Султанан бIаьргаш кьаьрзира, куьйгаш дIасатосуш, цо элира: — Образовани кIезга ю сан хьешан.

— Цунах хIун до? Терза вайначул дика девзар дац, и динчунна а. Ахча дагарда бIаьрзечунна а хаьа-кха.

— Ткьа отчеташ? Царна хIун дан воллу хьо?

— Уьш-м берашка а хIиттайойтур яра.

— ТIаккха, марха достуш, цIахь хир вац.

— Базара ял яккха мукьане а вахийтахь, — сихха элира Хьаьжас, шега олу дерг хууш санна.

— ХIун элира ахьа-а? Ял яккха вахийта-а? Цкьа а куьзгана хьаьжний хьо? Эхь хетар дац хьуна, бIоржам санна, и мекх а дина, «зуда, эппаз схьаделлий ахьа?» бохуш, куьг а дахдина, царна тIехIитта? ХIара воцург кхин хилча, до тIехь лаьцна санна, юьхIаьржа хир волуш, бехк баьккхира. Шен юьртахо ма-велира, бохура.

Амма хьешо юха а шениг дуьйцура:

— Сан дена неIалт хуьлда, оцу зударийн бедарш белшашна тIе а тийсина, уьш цу базарахь юхкуш дела нах вайша ший а ги а тоьхна дIа а хьур волуш бацахь. ХIумма а сайчарал кегийра мекхаш а ма дац церан. ХIорш-м, ца хуьлчу даьлча, дIа а дашалой, — шен мекхийн цIевнах кахьаькхира Мука Хьаьжас.

— Битахь, Мука, уьш, шайн да а соьмах вухкур волуш нах бу и ахь хIинца буьйцуруш, царах ма-тарлохьа хьо. ДIавала, хIинццалц хьо цхьа борз хеташ вара со, лекха куй, мекхийн цIов лелабарх хуьлуш ца хиллера стаг.

Дехха бехкаш дехкира Султана шен юьртахоучунна. Амма цунна уьш, глезана хил башха, тле-м ца летара. Шек а вацара.

Хьабжа школе завхоз ваха а реза вара. Цигахь ца оьшур-кхациха а образовани, бохура цо. Мукъа меттиг ца карийна, бисира. Меттиг яьлча, ша хоуьйтур ду, элира Султана. Иза а дера ду, Бож-Телина а дайна, хьобкыйла хьан бохург, дагахь а долуш, куьг ца луш, Иодика йина, аравелира Хьабжа.

— Хьабким а шен стаг хила веза. Юьртара-м... жлаьла а хуьлу, — элира цо, уполномоченни кабинете юха а хьожуш.

Клена хлун дийр дара...

Гуьйранна малх схьакхетале глатьтина, хьалхе делахь а, даго тлеобцуш, кийра бузош бовха кхача биьна, балха ваха аравелира. Шахьтамиран клант механизатор Гайра-Солта,

Гайра-Солта озийна лаьла боккхур болуш жима стаг ву. Кхангахь боллу ницкъ бу цуьнан шуьйра белшаш йолчу буточу деглехь. Оцу шен могашаллех а, меллаша регла тлехьара хьалабаьллачу дашочу малхах а, олхазарша локкхучу эшарех а, цу дерригенна а тле шен жималлех а воккхавеш, шуьйра глулч тосуш, ибаьхьаллин шакарца мукъам а беш, воглура иза тракторни бригаде боглучу новкъа. Иза тешна вара тахана ша массарел а хьалха колхозан хьаьттах хирг хиларх. Иза бакъ дацара. Цуьнан накъостий тоххара схьабакхкинера. Цхьацца забарш а еш, шайн техника кечьеш бохкура уьш. Гайра-Солтас локкхучу шакаран мукъам хезаш, «Хлара вуй-ваций» бохуш, кьовсам белира церан. Хлара кех чохьха воллушехь, царах цхьаммо, казахо санна, кхунна дуьхьал мохь тухуш, салам кхоьссира:

— Ассалам лалайкум! Гайракх, хьо схьакхечи? Хенахь-м ца хийци цо хьо схьа.

— Хлаь, плендаршна тлехула глаж етташ, бежана санна, сата-сале зудчо кех ца доху вай, — шен дерстинчу неххауьн тле шозза-кхуэза куьг туйхира Гайра-Солтас.

— Тамаша а хьаха бац, тлаьхьашха глаж тоха, хьан уьш карор а дац оцу дилхалахь, юьхьа дуьхьал Хлутта оцу хьан мерах а ваьхьар вац-кха.

Забарийн «тлом» бахлур бара эцца бригадиро чу ца кхайкхине-хьара. Цен уголока чохь механизаторийн боцца гулам хилира. Хлорамма а дан дезарг билгалдаьккхина, уьш аренашка дласа-бахара.

Шен трактор латийна, Хлутосург цунна тлаьхьатесна, цу тлехь хила веза накъост шена улло а хаййна, хьаргланан тлам санна, лаьржа аьхна лаьттачу ара схьавеара Гайра-Солта а. Тахана хьабжкIаш длаен дезаш вара и шиь. Дласахьийзар доцуш, дладо-лийра ялта дладер. Лаламат каде длабьодура болх. Ца соьцуш, иза

длабахарна воккхавеш, самукъадолуш вовшашка бѣаьргаш а те-
юш, болх беш воллур а кѣона ши стаг. Бакъду, наггахъ Гѣайра-
Солтин юьхъ кхоьлина гора. Цунна дуьхьал хѣуттура «шабашке»
баха вовшашбетталун шайн юккѣера кегий нах. Дагаоьхура цига-
ра цѣа баьхкича, цара ден кура кѣамелаш. Уьш хѣора бѣаьста а
гѣуртура хѣара шайца виг а. Царна оьшург кхуьнан ницкѣий, мо-
гашаллий яра. Ткъа иза кхунна ца хаьара, шен болх дукха бе-
зарна а, хьанал кѣахьега лаарна а хѣара ца вьдур а. Кху денош-
кахъ а «лекхира» цара кхунна и шок. Кхуьнан хѣусамнана а цар-
на тѣтайра. Тѣаккха вала меттиг а ца хилла, кхо аьлла хиллера,
ладоьгѣна хѣума дийр ду ша. Иза дара тахана Гѣайра-Солтина
ѣеткъаш дерг. Кхуьнан ойланаш керчара. Беза болх бита а ца
лора, хилча, алссам шай-кай а езара.

Сарралц хѣу дѣадийна, сарахъ шен трактор хьаьтта ялийна, дѣа
а хѣоттийна, капота тѣе куьг тоьхна, «Юдика йолда хьан, сан бе-
къа», аьлла, цѣхьа юмийра Гѣайра-Солтас. Шолгѣачу. Луьйранна
балха тѣе лар а ца ехьира. Расчет а ца оьцуш, яханера борз...

Болх локхуш, эхашарахъ гергга берриге а махкахула кхирсти-
на, кѣеззиг шайнаш а яхьаш, гуьйре кѣаргѣеллачу хенахъ цѣа кхе-
чира «шабашник» Гѣайра-Солта. Тиша чамдин бахьана а лестош,
шайн керта вирзира иза. Уьйтѣахъ ловзу бераш, дех бѣаьрг кхет-
ча, шайн нене кхат баккха чухьаьлхира.

Хьолтѣамаш ян ахьар лоцуш йоллу берийн нана Бекисат, цаца
текха чу охьа а кхоьссина, куьйгаш шен кучан юхах а хьокхуш,
сикха майрчунна дуьхьал араелира. Марша-могаш вогѣийла олу-
чу меттана, кху масех баттахъ шен хѣусамден эттѣачу дагна тѣе
туьха хьаьрсира цо:

— Ма дукха ялта дели-кха кху шарахъ колхозхошна, — аьлла
мерах ка а етташ, ша лавттачохъ гобаьккхира Гѣайра-Солтас.

— Бакъ делла! Хьогъ ла ца дийгѣинехьара, суна а лур да-
ра, — оьгѣазе тѣе пѣелг хьажийна цо шен хѣусамнанна. Кхин кѣа-
мел ца деш, шена гонаха хьийза бераш тергал а ца деш, чуваха-
на, юург ца хьахош, дѣавижира.

Шина-кхаа дийнахъ дика садаьѣна, шозлагѣа а зудчуьнга ла-
доьгѣна колхозан конторе веара Гѣайра-Солта. Председателан ка-
бинета тѣе а веана, неѣарх пѣелг ца тухуш, иза хецна дѣайллина,
чохьхавелира. Цѣенкъа юккѣе дѣа а хѣоттийна, хьаттира:

— Чуван мегар дуй?

Председателя, шен йоза а сацийна, меллаша корта хьалаайира.
Тѣаккха сикха цуьнга муьрг тохийтина, бѣаьргех дохку куьзганаш
мера тѣе охьадахкийтина, чувеанчуьнга царна тѣехула лерина хьо-
жуш, дуьхьал хаттар дира:

— Ой, чохъ вац хьо? Вуьшта ша маьрша вогѣучо учахъ я
уьйтѣахъ хотту: хѣей, чохъ дуй шу? Мегар дуй чуван?

Бехкала вахана цѣийвелла Гѣайра-Солта дѣа а, схьа а хьаь-
жира. Тѣаккха шен коьртара схьаьккхина фуражка шалхатоьх-

на аьрру буйна а йобллина, аьтту куьйга мерах ка а хьобкхуш, шена гайтинчу глента охьалахвелира.

Цхьа хан яьлча, ручка а, бляьргех схьадаьхна куьзганаш а стоьла тле а дехкина, ши куьг вовшах а хьакхош, вистхилира правленин куьйгалхо:

— Тлаккха, лаа вуй хьо? Бехк ма-биллалахь, хьан цле хIун яра-а? ХIокху склерозо ницкъ бо суна.

— Со-м Гайра-Солта вара, лакха юккьерчу Шавхьтамиран кIант. Шу марша, хIинца воцуш ву иза.

Куьйгийн пIелгаш чучча а тесна, нана ши пIелг чIенигана кIел хIоттийна, коьртана гIортор еш, лерина Гайра-Солтига хьожуш, ойлане велира хьаьким:

— Шавхьтмир... Шавхьтмир... ХIинца дагавогIу. Цхьаь сан-на, кьонаха вара хьан да, иза валлалц, вай дехийла. Механизатор варий хьо? Тлаккха дийцал, хIун дара вайшиннан?

— Со-м... оцу кIена хIун дийра дара техьа, аьлла, дагадеана веанера.

— Бакъ веана, бакъ веана... ХIан? ХIун элира ахьа-а? КIена хIун дийр дара-а? И бохург хIун ду? КIах хIун до а ца хаьа хьуна хIинца а? Наха-м дама до цунах. Вуьшта ахь хьайн безам бер-риг дехьа. Жарж бан а мегар ду хьуна, — велакъежаш, юха а куьйгаш вовшаххьакхийра председателя.

— И дацара со ала гIертарг, оцу кIа юкъя со а ваха мегар да-цара техьа, бохура аса-м.

— ХIа-а, и дара хьо ала гIертарг? Мегар ду дера-кха, ХIунда ца мегара иза? Вайн юьртахойн хьовха, гонарчу ярташкара ши-нарш а хуьлу цу юкъяхула-м лелаш, дийнахь а, буса а схьа а ца довлуш. Хьо вахча, хIун дара цу юкъя?

— И ца бохура аса-м. Механизаторшна луш, суна а дала ме-гар дацара и кIа, ала гIертара со-м.

— Ой, хьуна ца делла кхара ткъа? Хьо стенгахь вара царна кIа луш?

— Со, жимма аьтту боьхна, Казахстане балха ваханера, — гIийло-о элира Гайра-Солтас, меллаша корта охьа а бохуьйтуш, буйнара фуражка гоьла тIе йиллина, цунна дайн куьг а хьобкхуш.

— ХIинца кхоччуш кхийти со, хьо ала гIертачух. Хьуна кIа хуьлийла дац, сан ваша, ахь иза чудерзош къя ца хьегна. Олуш ма-ду: къя ца хьегначо, ца юу. Кхин хIумма а дарий вайшиннан?

— Делахь хIета... со дIаваха мегар ду-кха, — доккха садок-кхуш, меллаша хьалагIаьттина, неIаргахьа волавелира Гайра-Солта.

— Мегар ду, мегар ду. Эшахь, хьо кхуза веанера, аьлла, справ-ка а лур ю вай... секретарь чусьчахьана.

Гайра-Солта, корта а оллийна, аравелира.

Цхъана кИрандийнахь (Гуьйре дІаиккхина хан яра иза) авто-шабашник Кака Іара хиъна шен «Жигули» чохь Шеларчу авто-бусни станцин майданыхь.

Базаран де хиларна дукха адамаш дара Какина юххехула дІай-схъай-мелаш. ХІора а кхунна корта талабой тІехволура. Гуш дара, хІокху йоккхачу Шелахь а, кхунна гондахьарчу ярташкахь а Кака ца вевзаш наггахь бен стаг хирг цахилар. Оцу наггахь волчунна а Кака вовза лаахь, хІара а ву-кха хІара. Савхьар сий-на ши бІаьрг, цу шинна юккъехь боллу, тхьоз санна, боккха ма-ра аьтту агІор йоккха чинт а йоллуш, говран лан санна, хьавзиза олладелла мекх, шуьйра йоккха чІениг, багахь шалха кІом-сарш, зюрталчу дегІахь. Ван ирча ву, шуна ма-гарра, хецна вар-да яддал. Амма кьамелана шера ву Кака, цунна лерина школа чекхъяьккхича санна. Массарел а кьаьсташ цхьа сиз ду цуьнан амалехь: ахча дукха дезаш ву, Іовдалчу стагана жижиг санна. Какин савхьара сийна ши бІаьрг шайна дубхьал лавтатчун юьх-сибате хьажале, когаш хьалабой, татталой цуьнан кисана болу. Цу чох дерг теллина бевлча, иза мила ву а хьовсу. Нехан кисанара ахча гича а, там хуьлу хирг бу-кха царна. Кака ша кьола деш а ца хилча, кхин бахьана дац-кха уьш кисана кхийда.

Божарша «кхо сом» олу Какех. Иза а цхьа бух боцуш дац. БІе метар бен ца водахь а, Какин машин тІехь, цунна кхо сом охьатаса деза пассажиран. Ши километр гена водахь — пхи сом а бу-кха мах. Нагахь санна керахь чамда-хІума елахь, кхин а тІекхета иза. Зударшна а дика вевза Кака. ХІан-хІа, Кака, «кхо сом» бахарх Іуллакх хир дац. Зударийн иза «эппаз» ву. Иза а ду шен бух болуш. Какин машин тІе хиъначу зудчун керахь тІоьрмиг белахь, (жимий, боккхий — иза лоруш дац) цунна тІе-ра цхьа эппаз охьатаса деза. Нагахь кералоцург а, базархьург а — шиъ белахь, ши эппаз а хуьлу-кха уьш. Наггахь Іеха а во шаьш Кака, олу зударша. Цуьнан бІаьрг тІе хІоттале, карара жима тІоьрмиг боккхачунна чу а тосий, эппаз бен ца луш меттиг а йогІу.

«ДІо-о вьодург а ца вьорзу теша юха? ХІара вогІург а тІех-вала воллу теша? Ванах, тахана план кхочуш ца хила йоллу те-ша сан, — бохуш, ша шегга хеттарш а деш, эмкало санна, корта дІаса а хьийзош, машин чохь хиъна Іара Кака. Шена хьалхарчу куьзганна чухьажвелча, цунна гира шен «Жигулина» базар агІор-хьара схьатІехьаьдда богІу, сту санна, боккха уьстагІ а, цо текхош вало, дукьо санна, вуткьа вега стаг а. Сиха машин чуьра араик-кхинчу Какина хезира царна тІаьхьахьаьдда йогІучу зудчо бетта мохь:

— Ва-а, со яла хъан, стаг! Лаза ма-вайталахъ! Діа ма хъа-лахъ, бодур бу хъуна!

УьстагІ машенна тІе кхоччушехъа, цунна маІаш а тухуш, се-цира.

Машенан да уьстагІан дена чукхоссавелира:

— Ва кьонах! Хіокху сан ги ца боьллича, кхин бахъа меттиг яц хъуна хІара уьстагІ? Машен атнйта гІерта хьо кхуьнга? Вай гІондолчу эхартора, цо кхунна тІехъ зе динехъ, аса догІанаш діа-лур ма-ду хьобга. Кака го боккхуш «Жигулига» хъаьжира, гуш ди́на хІума дацара. Какин аз кІадделира.

— Хи-хикъ, кьонах, хъан цІе хІун яра-а? — хьаттира цо, ме-карчу цхьогалха тарвелла.

— ХІун до ахъ кхуьнан цІарах? — хоттуш, дуьхьал хІоьттира шен майра дІалачкьош, цул а лекха юйтехъа, аьлла йолу уьстагІо вадийна валийначун зуда.

— Вовза лууш, хьоттура аса-м, — юха а кІеда-мерза элира Какас.

— Муса вара со-м. Вуьшта бехказа вита со, сан бехке хІума дац хІара, — вехъаш элира Мусас. — Цхъа тамашийна хІума ду хІара. Хіокху хъан машенах бІаьрг кхетташехъа, хьер баьлча санна, схъахъади-кха хІара, докьна тІаьхъа баккхарг. Дуккха а гур ду тамашийна хІуманаш тІаьхъарчу заманахъ, баьхна-кха ди-качу наха. Цара аьлларг харц хила йиш юй ткъа? Цара дийцин-чух цхъаь хІара а ду-кха.

УьстагІ лаьттара, хьалхара аьтту ког багажниках а бетташ, наггахъ корта ластабой, кхаьрга хъала а хьожуш.

Кака, лерина уьстагІе а хъаьжна, гІадвахана велавелира:

— ХІара деа тамашийна хІума дац, Муса, хІара-м хъаха бу сан доттагІ Кобша, — уьстагІан букъ тІехула дайн куьг хъаькхира Какас.

«Кобша» олу хезча, уьстагІо Какина тІебирзина, жІаьло санна, хьожа а яьккхи́на, цунах я́йн маІаш теси́ра. Цунах там хилла, гІадвахана юха а велавелира Кака. Кобшина а хІинца кхоччуш вевзира Кака.

— Шун дагахъ хІун ду-м хаац, Муса, амма Кобша-м кху «Жигули» тІехъ бен ког боккхур болуш бац. Дера ду тхойша ду-кха хенара ши доттагІ. ХІинца хІун до вай? ДІадуьгий шу?

— Хезий хъуна, стаг? Гена даха а ца дезара, эрна шайнаш а ца йойуш, долалой дІагІо вай, — дийхира Мусин хІусамнанас.

Амма дІаийзабарх ка тІаьхъабаха ца боллура. Бакъдерг аьлча, Мусина а лиира Кобшин истори йовза.

Какас багажник схъайнллира, ка чубаьлла дІанисбелира, хІорш машенна чухевшира. Какас Кобших лаьцна дуьйцура, Муса, куьйгаш а детташ, «остопирлахІ» бохуш, инзаре воьлура, ткъа кхуьнан хІусамнана, москал санна, юсаелла Іара. Цунна дагара ца долура эрна лун долу ахча.

Кобшас, наггахь копотах маӀа тухий, ша дийна буйла хоуьй-тура. Цо машен дуьххьара хохкуш яцара. Какас бохура, кхо тахана кхойттазлагӀа хохку шен «Жигули».

Шен ирсана, Кобшас даиман а дикане хохкуш хиллера машен. Цхьаь иза а хилла хир дара хӀара уьрсе ца боьдуш бисаран. Хьаьнг-хьаьнга а иза хьакхалур доцуш, хаза бара ка. Яхк хьаьккча санна, шера шурула кӀайн тӀаргӀа, горга боккха дума, хазчу коьртана хьалха кхевдина хьаьвзина го баьккхина ши маӀа. Исбаьха хьайба дара. Оцу дерригене хьаьжна мах а дика бара уьстагӀан. Мусас тахана ткье пхий туьма, дагар а деш, хӀинцалера ахча деллера цунах. Какина дика дагадогӀу, мацах дуьххьала дикане кхо иза буьгуш, цунах итт туьма делла хиллера иза эцначо. Иза шена хезча, Какин кӀамелан юккӀехула Мусас хьаттира:

— Делан дуьхьа ала, Кака, хӀун башхалла ю вон-дикане воьдуш, жий баьхьча а, ка бигча а? Итт туьма делча, тахана хӀокху Кобшел жий лора-кха суна. ХӀара кӀар ца ели-кха, ка ца эцча.

— Ва стаг, наха лелочух маца кхета воллу хьо? — Кака вистхилале юкӀаиккхира Мусин зуда, — хӀара-м тамана хьош бай, накьост. ЦкӀа а хезний хьуна, хьенехагӀар хьенехгӀарна томана, сту санна, боккха жий беанера, олуш? Хезар а дац хьуна, хьо мел вахарх а. Сту санна, боккха ка балийнера, олу. Боккха дума а болуш, хьийзина маӀаш а йолуш.

— ХӀета, зуда, вайн гӀуллакх кхочуш хилла-кха, — шехо велакӀежира Муса.

— Да-м ишта дара иза, Муса, делахь а и хьан зуда а бакь ю-кха. Наха лелориг ду-кха, цо бохург а.

«Жигули» МусгӀаьрга схьакхечира.

— Кака, дӀаяйал машен, чудоьлху вай, чай а мелла гӀур ву хьо, — элира Мусас, машенара охьа а вуссуш.

— ГӀоза молийла, кӀаьхкина Гийр вац со. ТӀаккхахула лелор вай уьш, хӀинца сиха ву со. Шен кхочуш хилаза йолу план дагахь яра Какина.

Мусас кхо сом дӀакховдийра, баркалла а олуш.

— Кобшина тӀера хӀумма а ца ло ахь? Цхьа-ши сом тӀетоха деза.

Бехказа витар а доьхуш, кхин ши сом а тӀеделира.

— Муса, хьайна дикка новкӀа дацахь, оцу хьайн зудчух ца лахь а, цуьнан карарчу тӀоьрмигана тӀера цхьа эппаз тӀето-хьахь, — хьаставелира Кака.

— Ой, велла вала со, юьхь ГӀаьржа ву-кха со. ХӀан, хӀара ах сом мегар дуй?

— СагӀа хуьлда хьан хӀара, ГӀодика йолда шун, Муса, — Какас «Жигули» дӀаэккхийтира.

Ч У Л А Ц А М

Муса Ахмадов	Некъан юьххъехъ	3
Мусбек КИБИЕВ	Седарчийн чIара	5
	Новкъахъ	20
Султан ЯШУРКАЕВ	Горга ност	24
	Цен берд	32
Анзор ДАВЛЕТУКАЕВ	Некъаш	38
	Дахар	43
Султан ЮСУПОВ	Цетуха ло соьга	49
	Хийистехъ	53
Сулейман ЦУГАЕВ	Балане дуьне	55
	Хъаша	61
	Сацахъа, зама!	66
Асламбек АЦАЛАЕВ	Лайн есачу арахула	70
Гайнди ХАЖМУРАДОВ	Дааделла лIепан	76
	БIаьргаш чохъ малх	81
	Къаьхъа къурдаш	86
Сайд-Хъасан ТАГАЕВ	Цабезам	92
	ЧIоб-м декаш дара	97
Асламбек ОСМАЕВ	Гила борз	101
Мустафа ЭДИЛЬБИЕВ	Марчо	107
Салман АЙСХАНОВ	Дарц	121
Хъамзат ЯНДАРБИЕВ	КIантана цIетиллар	129
	ХIунда йьолхура десте	133
Сайд-Гали ЮСУПОВ	Ловзар чекхдаьтча	137
	Атто-о болх безар-кха	139
	КIена хIун дийр дара	144
	Кай, Какий	147

СОЛНЦЕ В ГЛАЗАХ
Сборник рассказов молодых чеченских литераторов
(На чеченском языке)

Редактор М. М. Ахмадов
Художественный редактор М. Б. Магомаев
Технический редактор С. П. Липатова
Корректор А. А. Виситаева

ИБ № 1370

Сдано в набор 27.02. 1986 г. Подписано к печати 3.06. 1986 г. СФ02230. Формат 60x84 1/16
Бумага тип. № 3. Гарнитура литературная. Печать высокая. Усл. п. л. 8,83. Усл. кр.-отт. 9,14
Уч.-изд. л. 9,63. Тираж 3000. Заказ № 1819. Цена 60 коп.

Чечено-Ингушское книжное издательство
Управления по делам издательств, полиграфии и книжной торговли Совета Министров
ЧИАССР, 364903, Грозный, пр. Ленина, 9.

Типография им. И. Н. Заболотного
Управления по делам издательств, полиграфии и книжной торговли Совета Министров
ЧИАССР, 364021, ул. Интернациональная, 12/33.